

Irodalomtörténeti Közlemények

A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA IRODALOMTÖRTÉNETI INTÉZETE
ÉS A MAGYAR IRODALOMTÖRTÉNETI TÁRSASÁG FOLYÓIRATA

AKADÉMIAI KIADÓ, BUDAPEST

1965

IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK

1965. LXIX. évfolyam 4. szám

SZERKESZTŐ BIZOTTSÁG

Barta János
Király István
Klaniczay Tibor
Németh G. Béla
Somogyi Sándor
Sötér István
Szauder József
Tolnai Gábor
Varga József

SZERKESZTIK

Klaniczay Tibor
felelős szerkesztő

Németh G. Béla

SZERKESZTŐSÉG

Komlós Tibor
titkár

V. Kovács Sándor

Rigó László

Budapest XI., Ménési út 11–13.

- Biró Ferenc:* Péczeli József (Első közlemény) 405
Borzsák István: A magyarországi Melanchthon-recepció kérdésehez 433
H. Lukács Borbála: Thienemann Tivadar „Irodalomtörténeti alapfogalmairól” 447

Kisebb közlemények

- Schulek Tibor:* Eltemetett Bornemisza adatok. — *Kőhegyi Mihály:* A Központi Könyvbíráló Szék véleménye Katona József Bánk bánjáról. — *Scheiber Sándor:* Arany János-levelek. — *Győry Aranka:* Kaffka Margit levelei Valkovszky Erzsébethez. — *Major János:* A monori nevelőszülő... 466

Vita

- Gerézy Róbert:* Thuróczy, Bonfini és a vitatott Mátyásvers 478

Adattár

- Ján Kloc:* Adalékok Balassi Bálint életrajzához 487
Martinkó András: Elveszettnek hitt Petőfi-zsengék 498
Czegledi Imre: Adatok Bródy Sándor pályakezdéséhez 503

Szemle

- Nagy Péter: Szabó Dezső (*Weber Antal*) 511
Szöveggyűjtemény a XX. század irodalmából (*Bodnár György*) 513
Horváth Zoltán: Teleki László. 1810–1861. (*Oltványi Ambrus*) 515
Klaniczay Tibor: Zrínyi Miklós (*Komlós Tibor*) 520
Gárdonyi Géza: Szegény ember jó órája (*Szakács Béla*) 523
Joseph Reményi: Hungarian Writers and Literature (*Mohay Béla*) 525

*

La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie. (1450–1650.). — Irányi István: Petőfi Zoltán életpályája, különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire. — Básti Lajos: „Mire gondolsz Ádám?”. — Csáth Géza: A varázsló halála. — Majtényi Mihály: Szikra és hamu. — Pataky Dezső: Idegen csillagok. — Hegedűs Géza — Kónya Judit: A magyar dráma útja. — Dobos Pirokska: A munkásolvasók irodalmi ízlése a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. (*K. T., H. Törő György, Bory István, Katona Béla, Rusvay Tibor, Ferenczi László, Fried István, Vargha Kálmán*) 528

Kronika

- Osváth Béla** (1926–1965) (*Németh G. Béla*) 535
A kritikai kiadások szakkritikájáról (*Rigó László*) 536
Az új Petőfi-életrajz munkálatairól (*Lukács Sándor*) 537
George Szabó reneszánsz-kutatásai Amerikában (*V. Kovács Sándor*) 538
Intézeti hírek (1965. június 1. — július 31.) 539

PÉCZELI JÓZSEF*

(Első közlemény)

I.

1.

Péczeli Gyöngyösi István poézisének bírálójaként lép be az 1780-as évek magyar irodalmába. Az 1784 nyarán megjelent Zaire-fordítás elé tervezett, tágabb érdekű, nyelvi és irodalmi kérdésekről is valló tanulmányának ez a kritika volt az egyik központi motívuma; az a két ember, akinek megküldte kéziratának „csomóját” — a hozzá mindig atyafiságos érzelmekkel viseltető debreceni professzor, ekkor már após: Varjas János és Teleki József gróf — szinte egyszerre kapja fel *erre* a fejét, s válaszleveleikben sietnek meggyőzni a komáromi papot, hogy ez a munka — elsősorban a Gyöngyösi bírálat miatt — kedvezőtlen fogadatásra talál. „Gyöngyösiért talán sokan kardot rántának” — írja 1784 júniusában Varjas, s mielőtt meg-
róná volt tanítványát, mert „nagy bátorságot vett magának az Criticában”, véleményét meg-
konzultálja professzortársával, Hatvani Istvánnal is. Az éppen Bécsből visszaérkező honi protes-
táns vezér 1784. szept. 21-én kelt levele pedig francia nyelven és franciás finomsággal, kihe-
gyezett „esprit”-vel, valamint ellenvéleményének bő kifejtésével beszéli le bálványromboló
szándékáról a Hollandiából éppen csak hazatért, s az újságot a neofiták lendületével kép-
viselő komáromi „Monsieur”-t.

Dicséret vagy elismerés még részlegesen sem lehetett az elsüllyedt (a kedvezőtlen fogadtatás miatt bizonyára megsemmisített) Zaire-előbeszédben, hiszen Teleki igen körülte-
kintő válaszlevelében körülbelül *mindent* kényszerül előhozni kedves poétája védelmére. S Gyöngyösi költészetének ez az erőteljes, egyértelmű elutasítása nagyon jellemző, rögtön
megkülönböztető vonása Péczelinek a kor többi írójával szemben. Ide, a kor többi írója közé
kell számítani a merészebben felvilágosultnaknak az új szépirodalmi eszmények felé tájékozódó
csoportját is, hiszen a századvégén Gyöngyösi érdemeit általában minden literátor elismeri,
illetve meglátják s értékelik érdemeit is. A modern Ányos költészete egyenesen tőle indul,
Bessenyei pedig „Ferenc deák Uram” ódsi ízlését kinevettetvén jegyzi meg éppen, hogy „Hagy-
juk meg Gyöngyösi ditsőségét, aki gyönyörű poéta.” (*Magyar Néző.*) — s Batsányi is „Zrí-
nyi és Gyöngyösi ditsőült árnyéki”-ról énekel 1790-ben írt *Busongás* c. költeményében. Ráday

*Péczeli Józsefről két monográfia jelent meg: Péczeli József meséi. Kiadta és életrajzzal
ellátta TAKÁCS SÁNDOR. (Nemzeti Könyvtár. XXXIX.) Bp. (1887.), valamint GULYÁS PÁL:
id. Péczeli József élete és jellemzése. Bp. 1902. (A továbbiakban TAKÁCS illetve GULYÁS.)
A Péczeli levelezés jelentékeny része: MTA kéziratára. 148 4-r. (Magyar irodalmi levelezések),
a továbbiakban: PLEV. A közölt, esetleg más helyről közölt levelek idézésénél a megjelenés
helyére is utalok.

Itt szeretném megköszönni Szauder József professzor szíves segítségét, tanácsait.

¹Teleki József válaszlevele: PLEV 1784. szept. 21. Közli: BARANYAI ZOLTÁN: Péczeli
József francia levelezése. ItK 1915. 219–221. Innen tudjuk meg teljes bizonyossággal, hogy
Péczeli tanulmánya a Zaire bevezetésül íródott: „J'avais aussi reçu votre Lettre du 17 juin
avec la préface dessinée d'abord a Zayre . . .” Varjas válaszlevele ugyanerre az írásra: PLEV
1784. júl. 22. A főleg nyelvészeti kérdésekről (a purizmus érdekében) értekező levél végkonklu-
ziója az idézett Gyöngyösire vonatkozó figyelmeztetésen túl: „Edgy szóval, talám az egész
írás hallgatásban maradhat . . . Azt elhiszem előtte tartja T. Uram mitsoða hivatalba va-
gyon. Jó lesz abba a határba maradni s abban szolgálni az Ekkléziának . . .”

Gedeon — ámbár látja a Murányi Vénusz költőjének gyengeségeit — a nála járó Kazinczy-nak mutogatja kertjében a helyeket, ahová Zrínyi és Gyöngyösi emlékoszlopait kívánja felépíttetni. S a „finnyás” látogató, a kifinomult ízlésű Kazinczy is talált benne bőven olyan részeket, amelyeknek szépsége „vétkeiket nem csak elfeledteték” vele, „hanem beszédét nagyon meg is szeretették.”² — Mindez pedig valószínűleg mehökkentően hat: hát ilyen szélsőséges rombolójára találtunk a réginek és elkötelezettjére az újnak a komáromi papi kúria szorgalmas lakójában? Az elutasító elvi megnyilatkozást az opusz szentesítheti; vajon annak a műnek nyelve, stílusa, amelybe ekkor tájt kezd — Teleki idézett levelében olvashatjuk a tanácsot: hogyan kell ezt fordítani egy protestáns papnak —, Voltaire magyarul megszólaló *Henriade*-ja is tükrözi ezt az éles elhatárolódást?

A fordító műhelyének stilisztikai kelléktárához a kulcsot maga Péczeli adja kezünkbe azzal, hogy a szabad fordítás D'Alembertre hivatkozó elvi alapvetése nyomán nyíltan, gyakorlati síkon mutatja meg, hogy mit tart a voltaire-i stílusnál szebbnek az irodalmi műben. A fordítók feladata — idézi a „Nagy Böltsét” — „hogy, mint megannyi Bajnokok, úgy vívjának meg az Írókkal, melyeket tulajdon nyelvekre által tenni igyekeznek, ezt tévén tzelül, hogy azokból a gondolatokból szint olyan szép, vagy még szebb munkát raknak össze, született nyelveken, mintsem amilyent azok tsináltak a magokén.” Kétségeskedése — „Elértem e ezt a tzelül vagy nem” — éppen azt bizonyítja, hogy ezzel a céllal fordít, s hogy fordítása azért is különbözik a francia mester eredetijétől, mert megpróbálta felülmúlni őt. S így a nyelvi, ízlésbeli különbségek, eltérések az eredetitől —, amelyeket tehát Péczeli a különbet, szebbet találtak versengő büszkeségével is ró árkusaira, abból a szempontból is árulkodók, hogy: milyen jellegű szépségeket érez különbnnek a voltaire-i klasszicista ízeknél a lelkes prédikátor? — S itt meglepetés ér bennünket: az *Henriade*-fordítás vizsgálata kapcsán éppen az tűnik fel, hogy a Gyöngyösi-féle stílushagyomány egyáltalán nem tűnik távolinak és idegennek számára, sőt, legtöbbször éppen e hagyomány jellegzetességeinek segítségével igyekeznek túllépni Voltaire-en. A jellemzés sajátosan gyöngyösies módszere jelenik itt meg újra azzal, hogy gyakran és látható előszeretettel csapja oda Voltaire hőseinek neve, vagy az ábrázolt jelenetek mellé az antik történelem, vagy mitológia illetve a Biblia alakjainak, helyzeteinek a nemesi-latinos olvasmányokból is oly közismert nevét, szcénáját. Ugyanígy változtatja vissza az *Henriade* allegorikus alakjainak nevét — Voltaire hangsúlyozott figyelmeztetése ellenére — a Gyöngyösi hagyományból is megszokott és gyakran szerepeltetett antik istenek nevére. (Les Arts, la Discorde, l'Amour helyett: Minerva, Eris, Venus). Szívesen él — ha a cselekmény fordulatai alkalmat nyújtanak — az eredetitől teljesen független, retorikus szentenciákkal, tudálékosan megverseli azt, ami Voltaire-nél tájékoztatóként a jegyzetanyagban szerepel, s mindezzel is hozzájárul ahhoz, hogy az egész szöveget belengi valami — szintén gyöngyösies — kézzelfoghatóságra, körülmagyarázott konkrétságra, szemmel látható festésre való törekvés. A legárulkodóbbak pedig azok a részletek, amelyekben feltűnően — néha a francia eredeti sokszorosára — túlfordítja Voltaire-t. Jellemző már e részek kiválasztódásának tematikai szempontja is: általában az *idill* és a *csatakép*, ezek a pszeudo-bárok által is kedvelt jelenet-típusok rajzai kerekednek nem pusztán bővebbé, mint az eredeti szöveg, de attól függetlenné is; itt az eredetit láthatóan inkább csak apropónak és nem átültetendő szövegnek tekinti —, s helyükre egy Gyöngyösi (s Faludi) eszközeiből kialakított képet rajzol. Íme két jellemző példa:

²Ráday és Gyöngyösi viszonyáról vö. KAZINCZY FERENC: Gróf Ráday Gedeon, az első c. tanulmányát. Kazinczy Ferenc Munkái. (Nemzeti könyvtár. XXXVI.) 5. Magyar Pantheon. 6—7 „Anglus kertjében Zrínyi Miklósnak és Gyöngyösinek, a Keményi és Murányiás ének-lőjének márvány emléket akart állítani.” — A Pályám emlékezetében (id. kiadás, III. köt. 114.) az említett szcénát írja le, s ugyanitt található (224.) idézett, diákkori Gyöngyösi élményére utaló visszaemlékezése is.

Voltaire:

On entend, pour tout bruit, des concerts enchanteurs,
Dont la molle harmonie inspire les langueurs,
Les voix de mille amants, les chants de leurs maitresses,
Qui célèbrent leur honte, et vantent leurs faiblesses.
Chaque jour on les voit, le front paré de fleurs,
De leur aimable maitre implorer les faveurs,
Et dans l'art dangeureux de plaire et de séduire,
Dans son Temple á l'envie s'empreser de s'instruire. (IX.)

Péczei:

A patsirta s'tengelitz a mirtus erdőben
Fűjja szép nótáit itt minden időben,
Éjjel nappal víg énekek zengenek,
Gyönyörű hangoktól az ég s föld rengenek.
Úgy zúgnak a hárfák, lantok és zimbalmok,
hogy ekhóznak belé hegyek, völgyek, halmok,
A szeretők egymást tsókokkal köszöntik,
Egymásnak ölébe kedves titkok öntik.
A rósákat szórják fejekre rakással,
Hogy így kedveltessék magokat egymással;
Harsogó danlással, örvendő sereggel
Vénusz Templomához gyűlnék este reggel;
Hogy ott a szerelem letzkéit tanulják,
A kedveltetésben egymást fellyül-mullyák. (IX.)

Voltaire:

Le fer étincelant se plongeait dans son sein
Sous leurs pieds teint de sang ces chevaux le foulèrent. (VIII.)

Péczei:

Szikrázó fegyverét úgy mellyébe szúrja,
hogy a tajtékos vért orrán száján túrja.
Sörnyű roharással a földre lefordul,
Vére s agyveleje egygyütt messze tsordul,
Hosszan el nyul teste, foga a port rágja,
Minden tsontját béli a ló őszve vágja. (VIII.)

Mindez³ talán elégségesen mutatja, hogy Voltaire nem mint stíluseszmény hatott itt — ebben a vonatkozásban Péczei jól kitapintható módon felül maradt a Gyöngyösi (s Faludi) hagyományon. De fordításának fogadtatása is e kurta kis jellemzését igazolja: éppen ott, abban a táborban arat — első ízben a *Henriá*ssal — átütő sikert, ahol a legszélsőségesebb a Gyöngyösi-rajongás, a feltétel nélküli Gyöngyösi rajongó írók és olvasók azok, akiknek ünneplése Kazinczy sokat látó szeme előtt is e kor (nem a legszebb írású, de) legnagyobb

³A *Henriás* stílusjellegzetességeinek vázolásához: TÓTH EMŐKE: Voltaire *Henriade*-ja és a magyar irodalom. Szeged, 1933. valamint NÉMEDI LAJOS: Adalék a XVIII. század magyar stílustörténetéhez. (Péczei és Szilágyi *Henriade* fordítása.) Debrecen, 1936. Péczei D'Alembert-re való hivatkozásának a stílusra vonatkozó következtetéseihez. 1. TARNAI—KERESZTÚRI: Batsányi János Összes Művei (a továbbiakban: BJÖM) Bp. II. köt. A fordításról c. Batsányi írat jegyzetanyagának (452—471.) idevágó tanulságait. (456.)

fényben ragyogó kortárrsá avatja Péczelit. A leghangosabb az a *Gvadányi*⁴, aki szerint „Gyöngyösinnél különb költőt nem szült magyar anya”, aki visszavonultan, személyi kötöttségektől függetlenül, csak élvezetből írogat, olvasgat és kritizál; ennek az öreg katolikus grófnak a *másik* kedves poétája — nem személyes találkozás, hanem kizárólag a *Henriás* elolvasása után — éppen Komárom protestáns papja lesz. Érdemes elolvasni lelkendezésének egyik részletét: „... ide számítom méltán Tiszteletes Uram magyar Henriását, az melyben oly sima, csinos, igaz, tökéletes magyarságot találtam, melynél szebbet lehetetlen kívánni. ... az történetek pedig oly fontosán elevenen vannak kitéve, hogy azokat nem csak képzelni, de szemmel látni tetszettem. ... Ugyanekkor, Tarna-Örsön is Péczeli munkáját forgatja egy másik öreg, a sokkal tájékozottabb *Orczy Lőrinc*⁵ Azt írja Kazinczynak, hogy gyönyörködik benne — „van annyi tűz a Scythiai magiarázatban, mint a francziában.” A differenciáltabban ízelgető idősb *Ráday Gedeon* is dicséri a deák és német fordítással szemben, de neki már elmarasztaló a véleménye, ha az eredetihez viszonyít. S könnyen lemerhetjük az irodalmi közvélemény lelkendezését is, csak elő kell vennünk a Szacsavay szerkesztette Magyar Múza 1787-es évfolyamának két kötetét; ebből jól előtűnik a *Henriás* megjelenését követő közhangulat.⁶ Az ország különböző részeiből beküldött, különböző rendű-rangú literátorok tollából származó, irodalmi ügyekkel foglalkozó verses levelekben ugyanis gyakran van célzás arra, hogy kiket tart az illető a „szép parnasszus igazi örökösi”-nek. Péczelinek ezekben a reflexiókban igen előkelő helye van; a legtiszteltebbek egyike, s nagyon jellemző, hogy kiknek a társaságában szerepel így a Voltaire-t fordító prédikátor: a két Gyöngyösi, P. Horváth Ádám és Póts András nevével kerül elő legtöbbször az ő magasra kvalifikált személye! De igen árulkodó Péczeli költői hovatartozására vonatkozóan a fordítás kérdéséről értekező Batsányinak talán önkéntelen kategorizálása is: „Rájnis, Szabó, Révai! — Faludi, Pétzeli, Gyöngyösi! — szívrünkbe írtuk ditső neveteket! — Ányos! — tégedet nem ismer a világ!” Mint látható, a a nevek három egységben vannak felsorolva: külön a deákosok, külön a szubjektíve nagyon becsült Ányos és külön — Gyöngyösi és Faludi társaságában — a franciás Péczeli!

Az általános harsonázásba, amely a *Henriást* fogadta — a csúcsot nem is említettük, Pálffy kancellár elismerő levelét⁷ —, alig tűnik fel, hogy néhányan fanyalognak; s ez a néhány literátor — közéjük tartozik remsokára Batsányi, később Csokonai és valószínűleg már ekkor Kazinczy — már újabb minőség nevében emel szót, illetve (elvégre Voltaire-ről van szó) hallgat. Batsányi⁸ a „poétai tüzet” hiányolja — azaz: nem poéta, hanem verselő munkájának tartja későbbi magánvéleményében a *Henriást*, Kazinczy és Csokonai⁹ pedig éppen a közlés kieszolgálását róják fel — már csak a prédikátor halála után — a fordítás hibájául. Emlékező jóindulatuk ezt úgy állította be, mint a fordító tudatos, *szándékolt* jellemvonását. Csokonai azt írja a *Henriásról*, hogy benne „Pétzeli szem előtt tartotta saját munkáját (- uta-

⁴Gvadányinak a *Henriásra* vonatkozó, dicsérő kitételeit (s egyben Péczelihez fűződő barátságának dokumentumait) I. SZÉCHY KÁROLY: Gróf Gvadányi József Bp. 1894. Függelékében (299—309) Gróf Gvadányi József levelei Péczeli Józsefhez. 1788. január 29.

⁵Orczy Lőrinc véleménye: Kazinczy Ferenc levelezése (Közzéteszi ... VÁCZY JÁNOS.) Bp. 1890. (1763—1789.) 116. (Továbbiakban: KazLev.), Ráday Gedeoné pedig KazLev. I. köt. 159.

⁶A Magyar Múza néhány vonatkozó helye: 1787. I. köt. 356.; II. köt. 421; 551. A kor véleményének egy másik jellemző dokumentuma ETÉDY S. MÁRTON Scythia király, vagyis ... c. munkájában (Budán 1796.) található A Szerző Urhoz c. írás két sora: „Lámpás volt régen az egész ragyogó Magyar égenn, / Pétzeli s Gyöngyösi: nyugodjanak itt az Etédy.”

⁷Pálffy levele Kazinczy Orpheusának nyitó-írása — Péczeli nyilván Kazinczynak nála tett látogatáskor adta át neki. (Vö. Horváth Ádám — Kazinczynak. Szántód, 1789. aug. 11. KazLev. 420.)

⁸Batsányi 1787. aug. 20-án, Orczyhoz írott levelében már kritizálja Péczeli *Henriását* (vö. BJÖM II. köt. 456.)

⁹Csokonai pedig Az epopeáról közönségesen c. tanulmányában rögzíti véleményét. (HARSÁNYI—GULYÁS: Csokonai Vitéz Mihály Minden Munkái. II/2. 546.)

lás Péczeli említett „Tzél”-jára —) és a magyar olvasót”, Kazinczy pedig általában jellemzi úgy a „mázoló” papot, hogy olvasásra csalogatta a közönséget. Ezt azonban nem szabad igazságnak elfogadni; annak ellenére, hogy az „olvasatlan nemesekre” való gondolás kétségtelenül meglevő, érdekes és fontos jellemzője lesz a prédikátor működésének is —, itt láthatóan nem a szubjektív szándék a lényeges motívum: objektív izlésbeli kötöttségről van főként szó. S ami elsősorban árulkodik erről: Péczeli mindig törekszik arra, s sok esetben úgy is érzi, hogy többet tud adni mint az eredeti. A Henriás-előszóban már láttuk ennek a példáját, de nagyon jellemző az 1784 őszére már részletekben elkészült, de csak 1787-ben megjelenő Youngfordításának előszava, ahol szinte pattan a büszke öntudat: „Tsak ezen könyvetskének el-olvasása is meg-fogja még inkább győzni Nagyságtokat arról, melly alkalmasos légyen ez a Nyelv a leg-mélyebb s leg-hathatósabb gondolatoknak — is röviden és értelmesen való ki-fejezésére.”

A versíró gyakorlatában tehát új izlés felé való orientációról nincs szó — Péczeli első súlyosabb munkájának tanulságait figyelembe véve, megmaradt a Gyöngyösi alakította közizlés kereteiben. Néhány stílussajátság számbavétele és főként a megosztott kortársi fogadtatás révén meggyőződhattünk erről; de ugyanakkor előttünk van a probléma is: az elméleti nekirugaszkodás szembefeszülése a versírói gyakorlattal. Miért van tehát — térjünk vissza a kiindulóponttra —, hogy olyan mereven utasítja el annak a Gyöngyösinek a költészetét, akitől pedig láthatóan tanult? Hogyan állhat elő e kétségtelenül paradox helyzet, amelynek szinte humoros jelene is van: az egyik legelvakultabb Gyöngyösi imádó, Gvadányi *más*ik kezével éppen azt a Péczelit öleli keblére (s kényszeríti nagyon kedves, öreguras ragaszkodással csaknem egyedül őt levelezésre kortársai közül), aki e korban a legfeltűnőbb fintorokat vágja a nemesi közizlés mindenekfölé emelt irodalmi példaképe felé? Mindenekelőtt az a kérdés, hogy milyen alapról támad Péczeli Gyöngyösire?

2.

Az Henriade-fordítás „IV. Henrik frantzia királynak életének némelly része” — még a győri nyomdász, Streibig sajtója alatt van, ő bizonyára a Teleki József által már 1784-ben¹⁰ látott „sombre et solide” Young-részletet viszi a befejezés felé, s erősödött önbizalommal (s egészséggel) örvendezik a főembereknek francia nyelvű udvarló levelek kíséretében elküldözgetett első munka, az 1784-es *Zaire* sikerén¹¹ amikor Szacs vay, a Magyar Hírmondó akkori szerzője is kap tőle írást a lap számára. E „levél”-ben (Magyar Hírmondó, 1786. 21—24.) a „Tudós Hazafi” a leoninus vers ürügyén erősen megtámadja az ún. „négysarkú verselést”, a Gyöngyösi-féle verset. A cikk nyilvánvalóan az óvatosan elhallgatott *Zaire*-előszó egyik legfontosabb kérdésének újra felvetése: Gyöngyösi ellen intézett támadás ez, de sokkal diplomatikusan; nincs személyre irányítva, úgy írta meg — a későbbi visszaemlékezés¹² árulkodik a név elhallgatásának szándékos voltáról —, „hogy az senkinek kissebbítésére ne szolgáljon”. Írása azonban indulatokat kavart, élénk bizonyítékaul annak, hogy ez a végeredményben egyszerű verstechnikai kérdés mennyire szoros kapcsolatban volt a költői hagyományhoz való viszonnal, s egyben: a poézis lényegének, céljának felfogásával is. P. Horváth Ádám azonnali és heves válaszában pl. (Magyar Hírmondó, 1786. 133—140.) rögtön Gyöngyösire s egyéb, konkrét problémára fordul a szó, s a „füredi poéta” Szántódról írott reflexiójá-

¹⁰Péczeli már 1784. aug. 4-én azt írja Telekinek: „Je tradius à present les Nuits de Young...” Vö. Széki gróf Teleki család Gyömrői Levéltára. (IVÁNYI BÉLA gondozásában) Szeged 1937. 386.

¹¹A *Zaire*-fordításnak a főemberek körében aratott sikereire vonatkozóan: BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. — VXIII. század —. Bp. 1920. 113—114.

¹²A Hírmondó-beli cikkekre való későbbi visszaemlékezés: Minden Gyűjtemény (továbbiakban MGy) II. köt. 51. Az Észről vagy Elmésségről c. írásban.

hoz kapcsolódik elsősorban — már a (bécsi) Magyar Múzsá árkusain (1787. 225—248.) — a szatmári orvos, Földi János írása is. Péczeli cikke — miközben ő visszavonul —, igen széles körű pennacsatát indít el: P. Horváth és Földi levélben folytatják az eszmecsérét, de levelezésbe kezd Horváthtal e témáról a pápai mérnök, Kováts Ferenc. Kassán az ifjú szerkesztő, Batányi rögzíti majd véleményét, híres Nótáriusának ajánlásában állást foglal Gvadányi József — és az évtized végéig sokan hallatják még polemikus szavukat.¹³

Péczeli írása tehát az első, amely *hatásosan*¹⁴ pendíti meg a Gyöngyösi-hagyománytól való elszakadásnak e nem is lényegtelen problémáját, s bár kétségtelen, hogy a „konzervatív ízlés korifeusai”¹⁵ kerülnek vele nyíltan szembe, azért nem árt az óvatosság: a komáromi pap írása és a haladás között nem lehet egyenlőségjelet tenni. Mindenekelőtt: a *gyakorlat* már sokkal korábban mutatja, hogy megtörtént a váltás — Orczy, Barcsay, Bessenyei, Ányos már nem hág mechanikusan Gyöngyösi nyomában a verselés területén sem; Faludi (s Ráday) pedig a formai gazdagodás gyümölcsöző távlatait is megcsillantotta hatásos működésével. De hallgassuk meg alaposabban Péczeli véleményét — *elvi* kirohanásának motívumai elég világosan körvonalazódnak.

Tiltakozása egyszerre szól a leoninus és a „négy Sarkú” versek ellen. Érvelésének kiindulópontja az, hogy „Ilyen verseket soha nem írt semmi féle Nemzet; mert ez a jó ízléssel és a Poézisnek természetével ellenkezik.” Megmagyarázza, miért: „Az ilyen versekben többnyire csak a szókból, nem pedig a gondolatokból van a szépség, mihielyt más nyelvre tétetnek, el-vész kellemetességek; az igazi poézisnek pedig szépnek kell lenni akármelyik nyelvre fordítassék; mert a fordításban meg-maradnak a felséges gondolatok, csak a szónak hangja vész el...” Nyűgött, bilincset is jelentenek ezek a versek, márpedig „A Poétának képzelő-dése némi nemű képpen Ura a természetnek, teremt az ott is, ahol semmi sints; szabadon kell tehát eresztetni, hogy edgy pertzentés alatt az egész világot öszve járhasa.” Minden poétának két fő bírāja van: az ész és a fül, de közülük az ész a nagyobb úr — elsősorban neki kell kedvezni. Éppen ezek miatt jelenti ki, hogy aki a rengeteg gátat jelentő s csak a fül tetszésére vadászó „verset ír, lehetetlen, hogy jó Poéta legyen.” Össze kell vetni literatúránkat a görög, az angol és a francia poézissel — jól látszik akkor elmaradottságunk. Egy leoninus gyász-verset átír alexandrinusba, majd kifejezi reményét: ha elhagyjuk az ilyenféle, „gyermeknek való” verseket, akkor „azt merem ígérni kedves Hazámnak, hogy húsz v. harmintz esztendő múlva a mi Poézisünk talán a Franzokat is meghaladja.” Az itt záruló gondolatmenetnek láthatóan két lényeges motívuma van: a prédikátor szeme előtt állandóan ott lebeg a *külföld*, — hiszen első érve az, hogy így nem ír más (haladottabb) nemzet, azután felhossa fontos szempontként, hogy az ilyen verseket nem lehet más nemzet számára lefordítani, de ha elhagyjuk őket, akkor olyan nagy lesz irodalmunk, hogy meghaladja még a „Frantzokét” is. A másik lényeges motívuma gondolatmenetének az a fontos törekvése, hogy felszabadítsa költészetünket a formai nyűg alól, hogy eltaszítsa az akadályokat a poéta szellemének szabad szárnyalása elől; ő *ezért* a vers súlypontját áthelyezi a fülről az észre és a szívre. Az ily módon szárnyakat kapott magyar poézis röptének célja persze szintén az Európához viszonyított ragyogás.

¹³ A Péczeli-féle Hírmondó cikkből kibontakozó vitához vö. FÖLDI JÁNOS: A versírásról. (Közveteszi... a budapesti Kölcsey Ferenc gimnázium 1961/62 évi IV/b. osztályának munkaközössége, szerk. RÉVÉSZ GABRIELLA.) Bp. 1962.; a Figyelő IV. kötetében: 64—74; 138—150; 235—239.; Gvadányi József: Egy falusi Nótárius budai utazása. Bp. 1957. Elöl Járó Beszéd, 71—79. Összefoglalóan: BJÖM I. köt. 280—281 (A Magyaroknak vitézsége c. munka jegyzet-anyaga).

¹⁴ A kérdés első felvetője Bessenyei: A holmi. Béts. 1779. XXXIII. Rész: Gyöngyösi vagy a magyar verselés. (285—289.)

¹⁵ Kiténő tanulmányban foglalkozik e kérdéssel RÓNAY GYÖRGY (A felező tizenkettős Gyöngyösitől Csokonaiig. It 1957. 140—162.) —, de Péczelire vonatkozó megállapításai szűkséggel éppen differenciálatlanok.

Ami pedig az idézett esztétikai gondolatok jellegét illeti: a leglényegesebb vonásokból úgy tűnik, hogy Péczeli írása klasszicista motívumokat mutat — az európai klasszicizmus ismertebb szép irodalmi példáit idézi eszményként (Racine-ra és Pope-ra hivatkozik) —, s kifejezetten klasszicista jellegű az a képzete is, hogy az *Ars Poética* Horatiusának bíráló tekintetét érzi a magyar irodalom termékein, úgynégy, hogy Racine óta nem egy szerző érezte valamely poétika-író szellemét vigyázni dolgozószobájába. Az irodalmat a *hatás* oldaláról fogja fel, az írókat „Nemzeteket tanító Bölcsék”-ként — de rögtön kitapintható az is, hogy eszmények mögött nem valamiféle egyértelmű, vagy akárcsak az értelmiséghez közelítő art poétique ténylegesen belátott, átélt elvi koordinátái feszülnek. Ellentétes hatóerők zavarják meg a könyvtára polcain Boileau, Fénelon, Buffon esztétikai írásait is őrző komáromi pap tudatában egy markánsabban klasszicista poétika rendjéhez való kapcsolódását. Már itt, ebben a korai írásban mutatkozik egy később teljesebben kibontakozó sajátság, az ti., hogy Péczeli irodalomról kialakult felfogásában két, látszatra ellentétes esztétikai motívum feszül. Az első közvetlenül kínálkozik kurta értelmező fogulatunkból: innen látható, hogy a prédikátor érvelésében igen előkelő helyen állnak olyan fogalmak, amelyeket a század folyamán az ún. klasszicizmus-ellenes erők vetnek fel és hangsúlyoznak először tényleges erővel a XVII—XVIII. század szellemi Le Notre kertjeinek szabályszerűségével feszülnek szembe azok a — többek között Addison, Bodmer, Breitinger, Young által előhozott — gondolatok, amelyek Péczeli egyik fontos érvcsoportját jelentik a leoninus és négysarkú verseléssel szemben. A poézis *teremtő* erejéről (ami „teremt ott is, ahol semmi nints”) — s *nem* másoló jellegéről, a poéta mindenható *képezeletéről* (amely a „világot egy pertzentés alatt öszve járja”), s arról, hogy a poéta képzelőereje „némi nemüképpen *ura a természetnek* (s nem másolója!) — szólunk Komárom tudós papjának szavai. és ezek éppen nem az *Art Poétique* szellemében fogant gondolatok.¹⁶ De ugyanakkor egy másik karakterisztikum, egy, az iméntivel látszatra éppen ellentétes irányba mutató sajátság is kiolvasható a Hírmondó-beli levélből. A horatiusi „aut prodesse volunt, aut delectare poetae” alapelv nála ugyanis egyfajta „tanítva gyönyörködtetni”-vé sarkított, s így szinte nem is irodalmi, hanem inkább *tudós* jelszóvá változik. Itt másik nagy érvcsoportja az árulkodó, az, amelyikben szembeállítja egymással a poézis két „Bíráját”: az Ész-t, (s vele szoros fogalmazásbeli kapcsolatban a Szívet), valamint a Fül-et, majd az előbbieket elsődlegességének hangoztatásában odáig megy, hogy kijelenti: csak az olyan versek a szépek, amelyek egy fordításban, más nyelven sem veszítik el szépségüket. („az igaz Poézisnek szépnek kell lenni akármilyen nyelvre fordítassék.”) E gondolatmenet — ebben az írásban még meg nem fogalmazott, de szükségszerű — teljesebb következményeit ő maga fejti ki később, a Mindenest Gyűjtemény egyik, e tanulmányára is-visszaemlékező cikkében. (*Észről vagy elmésségről*. II. köt. 53.); a fordítás itt már nyíltan kimondva lesz a költés *próbája*: „A ki meg akarja tudni, szépek és jók é az ő versei. . . Mondok én egy próbát erre, a melly tsalhatatlan, és olyan a Poézisre nézve, mint a Tűz az Aranyra nézve. Ha a Poéta tíz húsz verseket írt, fordítsa le azokat Németre, Deákra, vagy más idegen nyelvre: ha a fordítás szép, úgy elhiheti, hogy a versek is szépek, de ha a fordításban eltűnt minden szépség, és a gondolatok úgy következnek egymás után, mintha vasvillával hányták volna öszve, bizonyos lehet felőle, hogy soha azok a versek a bölts maradéka által nem mennek. . .” Így: az alkotás gondolati (s tárgyi) tartalma Péczeli felfogásában *önmagában* bír gyönyörködtető erővel, az *amit tanít* a poéta, *önmagában* okoz esztétikai örömet, s így mellőzni lehet a — Barcsay Ábrahám kifejezésével élve — „hang hódító műszerét”, felesleges kedveznünk — Batsányival

¹⁶ Az idézett gondolatok jellegének meghatározásához vö. PAUL VAN TIEGHEM: *Le Prérromantisme c. műve* (Paris 1924.) első fejezetének (La réaction contre la poésie classique) tanulságait; HORVÁTH KÁROLY (A klasszikából a romantikába. MTA I. OK. 1962. 231—266.), valamint KAREL KREJCI (A klasszicizmus és szentimentalizmus a keleti és nyugati szlávok irodalmában. FK 1963. 1—2. sz. 28—51.) tanulmányaikban az effajta gondolatokat szintén a klasszikától eltérőnek, „romantikát előzőnek” mondják.

szólva — „az ember legkényesebb érzékenysége”, a hallásnak. Az irodalomban negyilvánuló szépség — vallja tehát a prédikátor — egyfajta, konkrét nyelvi és verstechnikai anyagtól függetleníthető (s tanító szándékú) gondolatsor; — s ezzel egy olyanfajta irodalom-szemlélet jelzi itt magát, amely megkerüli, mellőzhetőnek tartja a literatúra esztétikai vonatkozásait, s amellyel végleg Kazinczy számol le Dayka tanulmányában: ¹⁷ pedánt-nak, „queker”-jellegűnek titulálva azt.

Péczei első kis írása egy két irányban is bomló klasszicista felfogásról ad hírt — mintegy előlegezve később teljesebben kifejlődő szemléleti tendenciáját. De *logikai* szinten talán máris világos e két, ellentétesnek látszó felfogás összebékülésének, sőt: kölcsönös vonzásának feltétele. A „tisztá” klasszicizmus stílusbeli vonatkozásokat erősen hangsúlyozó koncepciójával szemben a „preromantika” a költői egyéniség *önkifejezését* helyezi mindinkább középpontba —, s így a kifinomult forma helyett a „teremtés”-re koncentrált. S éppen itt kerülhet vele azonos platformra a „tudósság” felé leszálló klasszika, amely szintén tagadja a nyelvi-formai vonatkozások súlyát, de nem egy belső koncentrátságu irodalomlátás oldaláról, hanem azért, hogy a direkt tanító-nevelő tartalom előtt ne álljon gátként mindenekelőtt természetesen a túlbonyolított forma, de — hallgatólagosan — ne legyen számottevő követelmény az sem, ami pedig már az irodalom szükségszerű velejárója: a nyelvbéli érzékletes megjelenítés normája.

S e fokozatosan kényeskedő hallású-olvasású (itt-ott: kritikájú) korban, amikor a „kényes ízlést” is kielégítő stílus kérdése önmagában is tartalmi kérdés; amikor a legfinnyásabb gusztusú s az irodalom önérvényét leginkább látó literátorok állnak (szükségszerűen) elől a polgáriasult érzések és gondolatok területén —, akkor Péczeinek az a nyelvi vonatkozásokat lényegében megkerülő, gyönyörködtetni magával az előrehozott anyaggal akaró felfogása kiváltképpen irodalmiatlannak tűnik. S méginkább annak mutatkozik, ha felvillantjuk mellé egy pillanatra a fejlettebb, a formai elemekben a bontakozó új tartalmi expresszivitását is megérezni látszó — s éppen az ő cikke nyomában elhangzó — megnyilatkozásokat. Míg Péczei írásában a *tagadás* mozzanata a döntő — igyekszik kiiktatni a négyes verset és a leoninust a legegyszerűbben kezelhető, s nála mindvégig egyeduralkodó párosrim érdekében —, addig a vitába közvetlenül beleszóló Földi Jánosnál, és a véleményét szintén rögzítő Batsányinál a *konstruktív* jelleg a lényeges: kezükben a magyar poézis formai gazdagságának igénye mozgatja a tollat. A szatmári orvos J. M. Gessner költészettari munkáját kiaknázó fejtegetése, amely később rendszeres verstanná bővül, nem veti el a „négyesarkú verset” — s véleményének kialakításában (egy legyen, de ne egyetlen) nyilvánvalóan belejátszik Gyöngyösi eredményeinek méltatásán túl már egy láthatóan mély Zrínyi-élmény is. (Jellemző viszont, hogy a *Szigeti veszedelmet* később megemlíti a Mindenest Gyűjtemény is (IV. köt. 38.), de inkább affelett való örömben, hogy talált egy régi dokumentumot annak igazolására, hogy — „A galambok jó levél-hordozók.”) A leoninust pedig Földi szinte nem is ér rá elítélni; a rimes-mértékes torzszülött olyan gyorsan juttatja eszébe a rimes-mértékes formák még meghódítandó tartományát. Az új poétai izgalmaknak, a polgáriasult érzékenység sokhúru formakincsének ez a tudós agitátora maga ugyan nem különösebb költői talentum, de modern gondolkodású, versértő-érző poétalélek, aki méltó mestere lesz majd Csokonainak. De Batsányi sem taszítja pokolra a négyes rímet — sőt, első forradalmár költőnk versírói gyakorlatában ebből a szempontból kifejezetten „regresszív” megnyilatkozást is találunk, hiszen *Biztatás* c.

¹⁷ Kazinczy Dayka tanulmányában (idézett kiadás, V. köt. Magyar Pantheon, Dayka élete, 46.) szinte pontosan e tudós felfogással száll polémiába: „Literatúránknak előmenetelét éppen ez a rettegés gátolja leginkább. Ezek mindent attól mérsékelnek, ha a mi magyarul mondatik, mondhatnék e, jól mondhatnék e deákban, mintha a magyar nyelv is kihalt nyelv, bezárt nyelv volna...” — A Péczei által vallott felfogás tehát a klasszika zseni-fogalmának a nyelvire vonatkozó, Kazinczy által végig vallott szabadságát (HORVÁTH KÁROLY i.m.) csonkítja, s így klasszika-ellenes!

versét, amelyet eredetileg páros rímbe írt, csak később dolgozza át négysarkú verssé, s még 1790-ben is alkot ebben a formában szép költeményt. (*Busongás*) Ami pedig kedvetlenséget okoz neki a Gyöngyösi versben, az éppen a *fül* érzékenységének szempontja: „A hallás a legkényesebb érzékenysége az embernek. Az egyforma hangoknak mértékletes egyezése kedves nekik; valaminthogy azoknak erőltetett többszerzése unalmát okozza. . .”¹⁸

Mindez pedig arról vall, hogy Péczeli részben *hátrább*, de ugyanakkor *másutt* is áll az irodalmi tudatosulás szintjén, mint a kortársi élvonal. S ha összegezzük az elmondottakat, akkor már választ is tudunk adni felvetődött kérdésünkre, hogy ti. miért elutasító olyan egyértelműen az ő magatartása Gyöngyösivel szemben. Míg a kortárs írók leghaladottabbjait is elbűvölte a Murányi Vénusz költőjének jónéhány, éppen a magyar nyelv-lehetőségeit megcsillantó bravúrja — jóllehet az irodalom számára más feladatokat tudnak már. Péczeli viszont az irodalmat nyelvi oldaláról nem minősíti éppen ez a szempont az, amelyet kevésbé tud értékelni egy írónál. (Rabnerrel pl. ezért lesz majd a Mindenest Gyűjtemény egyik kritikájában nem valami jó véleménnyel, mert az „nem annyira külörös elméssége, mint kivált a Német nyelvnek munkájában tündöklő szépsége által érdemlette becsületének nagy részét.” (I. köt. 26.) Nem rendelkezik tehát azzal a fékező motívummal, amely e korban segített megővni Gyöngyösi hírnevét: a nyelvi eredmények elismerésével, s így szabadon törhet elő az irodalom funkciójáról vallott, a gyönyörködtetést a direkt tanítás javára visszaszorító, de mindenképpen a felvilágosodás szolgálatában álló felfogása, — amely természetesen tagadja meg a Gyöngyösi-féle rossz szolgálatú, hedonisztikus-barokk irodalmiságot.

A nyelvbéli szépet nem értékelő literátor portréjára az első vonást Debrecen rajzolta — illetve: a korabeli Debrecenben való nevelődés egyik lehetőségeként tűnik elénk egy ilyenfajta irodalmi szemlélet alapvetése.

3.

A mozdulat ugyanis, amellyel Péczeli Varjas Jánosnak, a debreceni professzornak küldi első írását, egy jóval korábban kezdődő kapcsolatnak¹⁹ természetes folyománya: a volt debreceni diák, az apa nélkül felnőtt félárva fordul itt bizalommal legkedvesebb, vele mindig sokat törődő, szinte atyai tanítójához. Varjas az, akivel ötesztendő Európajárása (1778—1783) alatt rendszeresen levelez, hazatérve siet őt meglátogatni, s tőle Komáromba való visszatértekor a mellette ülő asszony is Varjas lány: Katalin. A debreceni évek (1766—1778) is a „zsidó és ezzel atyafiságos chaldeai, syriai és arabiai” nyelvek tanítójának mentorkodásával telnek el; s ő kitűnő Télemakhosz — tudós, sokat és eredményesen tanuló fiatalember, akit Varjasnak, de a többi nagy polihisztor tanárnak a hatására is inkább a tudományok látásának érdekelni, mint a literatúra. A szakirodalomban átment hagyomány szerint hét nyelvet tanult meg a Debrecenben töltött tizenkét esztendő alatt; preceptor lett és könyvtáros, majd a senior — megannyi jeleként annak, hogy az Iskola megbecsüli.²⁰

¹⁸Földi gondolatmenetét I. A versírásról c. — s a polémiában közölt cikkeket összefoglaló —, idézett kiadású tanulmányában, Batsányiét pedig (összefoglalóan) BJÖM I. köt. 279—291.

¹⁹Varjas-Péczeli kapcsolathoz vö. különösen TAKÁCS 4—8; levelezésüket pedig PLEV (Varjas János levelei Péczeli Józsefhez). Varjasról vö. SZILÁGYI ISTVÁN: Varjas János életéhez. Új Magyar Múzeum, 1859. 475. E cikkben közli Sinai Miklós: Néhai Tiszteletes tudós Varjas János Úram életének folyása c. írását.

²⁰Péczeli debreceni korszakához TAKÁCS műve, valamint (könyvtárosságáról) DÉZSI LAJOS: Adalékok a Debreceni Református Kollégiumi Könyvtár történetéhez. Magyar Könyvszemle, 1902. 122. Seniorságára: NAGY SÁNDOR: A debreceni református kollégium. Hajdúhadháza 1933. I. 28.; préceptorságáról ezen kívül (145.) Horváth Ádám is tanúskodik: „... Én ráírtam keményen Péczelire, mert régi Barátom, s hajdan Debrecenben Praeceptorom volt. . .” (Horváth—Kazinczynak, Szántód, 1789. febr. 7.) KazLev. I. köt. 273.

S éppen itt, Péczeli tudós pappá érlelődésének útján kell megállnunk és széttekintnünk. Intellektuális növekedésének e huszonnyolc éves koráig tartó időszak alatt bontakozik ki egy sajátja, amely elég tipikus jelenség volt a századközép táján. Itt alakulhatott ki ugyanis a már sikereket arató fiatal tudósban — aki, mint megannyi társa, Gyöngyösin és Faludin tanult meg olvasni művelt édesanyja, a Hollandiában tanult protestáns prédikátor özvegye kis szikszói kuriájában — az irodalom egyfajta lenézése, lebecsülése a komoly tudományokkal szemben. A XVIII. század közepi Debrecen termékenyítő levegőjében, tudással neheztelt légkörében ott élt a lehetősége egy ilyen — az irodalmat a tudománynak alárendelő — szemlélet kialakulásának. Ez csap meg bennünket pl. Csokonai későbbi jóindulatú tanára, a Péczeli vel körülbelül egy nemzedékű, kitűnő klasszika filológus, Budai Ézsaiás 1800-ban kidatt *Közön-séges Históriajának* Előljáró Beszédéből. E más szempontból is figyelemre méltó írás vitatkozik azzal a maga korában nyilvánvalóan meglevő nézettel, hogy az irodalom — a görög és latin klasszikus irodalomról van szó — az iskolában csupán az illető nyelv és nem a *dolog* tanítására alkalmas. Ő ezt nagyon helytelen felfogásnak minősíti és ellenvéleményében kifejti, hogy igenis taníttatik „dolog”, hiszen a „régiek tudományát és bölcsességét ezekben (ti. a „Görög és Deák írókban”) találhatni.” S ezzel együtt még azt is, hogy a tudományt nem csupán az eddigi száraz és oskolás pedántsággal, hanem az ezektől az íróktól tanulható szép renddel és kedveltetéssel kell és lehet előadni. Budai Ézsaiás törekvése önmagában igen helyes irányban mutat, de könnyen észrevehető az irodalmat végtelenen lebecsülő, minden esztétikai megfontolást mellőző tudós nézet ellen — oldottabban bár, korszerűbben, de — ő is tudós elgondolást képvisel. Ő sem látja — még a klasszikus irodalom vonatkozásában sem — az irodalomnak önmagában megálló érvényességét: az értéket a *dolog*-ban látja, s ezért — a tudományért, a „res”-ért — kell tanítani, s azért, mert például szolgálhat arra, hogy hogyan lehet a tudományt világosan, kedveltetően előadni.²¹ Az irodalom a tudomány szolgálólánya — érezzük a kitűnő tudós kategorizálást, s vélhetjük e mentalitásból kiindulónak a „megverselt tudomány” olyannyira elterjedt gyakorlatát: amely viszont nem az irodalom expanziója a tudomány felé, hanem éppen ellenkezőleg: a tudomány hatalmasabb műzsája szóltatja szolgálatára az irodalomét. S ezzel egyútemben, innen, a tudományosság felé leszálló klasszikusan e jellegzetességéből, az irodalom tényleges érdekének szem elől veszítéséből következik egy másik, szintén elég általános korjellemző, hogy: játékká, a „mesterkedők” kunsztkereső vadászterületévé válnak a literatúra később annyiszor szentnek mondott berkei, szórakozássá, amelyet a magyar nyelv — minden más nyelvtől különböző — sajátosságainak nyíltan nacionalista indítékú büszke mutogatása is táplál. A „mesterkedők” és a „rímkovácsok” nemzedékének élen egyébként éppen Varjas János áll.²²

A „haszontalan” irodalmat megvető, s a biztonságosabb, empirikus „valóság” mögé húzódo tudós típusa a megújuló magyar irodalom első gyakorlóí előtti nem kíváncsú kritikus-ként és kikerülőndő olvasóként áll. A filozófia iránt oly fogékony Bessenyei ugyan éppen a tudományukat veti meg; de a másik testőrírő, akinek művén Kazinczy sikongatott olyan nevezetesen, a *Cassandra*-ot fodító Báróczy nem csupán a „vad természetű, kedvetlen emberek”-re nem számított, mint olvasókra, de — szinte egy lélekzettel — nem „télja” a „nagy böltseségű férfijaknak” „kedvek tanítását” keresni sem.²³ Helyettük inkább a fiatalságra és a nőközönségre aspirál. De ugyanígy fordul másfelé Kazinczy is. Amikor hírül veszi, hogy az ő Bácsmegyey-jének „haszontalan fityogását” nem szenvedik Patakon, akkor ő az „erudi-

²¹ A debreceni iskolás klasszicizmusról összefoglalóan szól SZAUDER Csokonai monográfiája (kéziratban.)

²² Varjas „mesterkedő” irodalmi tevékenységéről részletesen szól idézett cikkében Szilágyi is, s közli Varjas II. Józsefhez intézett Felséges Fejedelem c. beszédét, valamint Péter, szeretse z engemet c. (szintén csak e é magánhangzót használó) prédikációját.

²³ Báróczi nyilatkozata: Kassandra ... I. rész. Bétsben 1774. Elöl Járó Beszéd.

cióval telyes criticusok" helyett, a „Professzor Urak bölts ítélete" helyett a „mi ifjainkhoz és lányaink"-hoz, az ő „ki-tsorduló könytseppjeikhez" fellebbez.²⁴ A *Pályám emlékezetében* is elítélőleg ír volt barátjáról, Szatmáry Mózesről, akit „elposhasztottak a fentebb tudományok".

Péczei pedig éppen egy hasonló, „erudícióval telyes" légkörnek buzgó és hű neveltje, s mindennemű irodalmi érzékenység és ambíció nélkül ebben is él huszonnyolc éves koráig: éppen harminc éves lesz, amikor — már Svájcban — papírra veti első irodalmi munkáját; versben üdvözlí a trónralépő II. Józsefet. S mi sem természetesebb, hogy a semmi „dolgot" nem tartalmazó Gyöngyösi már korábban sem volt kedvence. Az ellene pennát fogó P. Horváth Ádám már ismeri erről az oldaláról, hiszen éppen alatta kisdíákoskodott Debrecenben és nem lepi meg, hogy a Hírmondó-beli cikket ő írta: „Tudom ugyan, hogy a Komáromi Tudós Ur Gyöngyösi Istvánt kevésre becsüli. ..." — jegyzi meg, mintegy visszaemlékezvén volt preceptorának különösségére. Olyan különös vorás ez, amelyben nyilván Varjas is osztozott — idézett levele nem tartalmaz Gyöngyösit védő ellentanulmányt, mint Telekié, még csak mentegést sem, ő pusztán jóindulatúan figyelmeztet a várható fogadtatásra, emberileg Péczei mellett állva, irodalmilag közömbösen, sehol, — s részletes grammatikai fejtegetésének végén is (ő a Zaire-előszóból ehhez a részhez szól hozzá) csak tanáccsal szolgál: maradjon veje a prédikátori hivatalon belül s ne merészkedjen a literatúra veszélyes vizeire.

Főbb vonalaiban így fest az a réteg, amely az induló, a veszélyes vizekre mégis kilépő Péczei irodalomról vallott nézeteinek legmélyén lappang, s a későbbiek folyamán — mint elengedett léggömbök — röppenek fel ezt visszaidéző olyan nyilatkozatok, amelyek az irodalom és tudomány szét nem választottságát, gyakran szembenállását mutatják a prédikátor tudatában. *Román s mi a jobb a románnál* cím alatt Gyűjteményének II. negyedében (187—188.) pl. ajánlja ugyan — mivelhogy az angol papok is ajánlják — a „szív-sebhető" történeteket (Richardson, Sterne), de azért helyesebbnek látja, ha az olvasók, természetesen a nőolvasók is, a „valóságot" tartalmazó könyveket (pl. Millot történelmi művét) forgatják inkább. Egy másik helyén pedig (II. 274.) egészen nyíltan keveri össze a tudós mű és a szép-irodalmi munka nyújtotta érdeket és örömet. „Hoffmann György Friderik" frankfurti orvos munkájáról mondja, hogy hasznosan gyönyörködtető írással van készítve, „úgy hogy minden Nemes Asszony és Kis Asszonyok, kik Szigwart és Werther történetét olvassák, szinte annyi gyönyörűséggel és sokkal több haszonnal olvashatják ezen munkát, amely őket jó Édes Anyákká és jó egészséges gyermekek fel-nevelőiké tehetik." Dugonics András Etelkáját is azért helyezi a kor híres heroikus és szentimentális regényei elé, mert benne több a „kedves régiség" és a hazabelieket illető, s „haszonnal gyönyörködtető dolog."

A Péczei-féle irodalomszemlélet egyik fontos oldala, a nyelvi vonatkozásokat, a „magyarság" minőségét különösebb érdek nélkül kezelő szemlélet tehát a tudós nevelődés Debrecenből kiinduló következménye. Az irodalomhoz való közelítésnek ez a módja — láttuk — a tudomány felől történik, s nála szembetűnő e két, természetesen merőben más funkciójú tartomány összemosásának, néha: szembeállításának tendenciája. A „dolog" azonban az ötesztendő peregrinációból megtérő Péczei számára többet jelent már, mint ami a leszálló iskolai klasszika szótárában áll e szó mögött, s bár az irodalmi értéket továbbra is a „res"-ben látja, de ezt a merev fogalmat egy változott érzélemvilág lengi körül. Gyöngyösi hedonisztikus-barokk életművével, a tobzódó pompa, a szerelmes szívű főurak világával való nyílt szembeszegülésre már az albionai temetőkertek által sugallt gondolatok is kényszerítik.

²⁴ Kazinczy nyilatkozata: Kazinczy—Vitéz Imréhez, 1789. aug. 3. illetve Aranka Györgynek, 1789. aug. 26. Kazlev. I. köt. 440 ill. 448.

II.

1.

A hazatérés után ugyanis egyik sürgős dolga Edwardt Young 1744-ben kiadott, s szerte Európában nagy visszhangot kiváltó művének, az *Éjtszakáknak* (Night Thoughts on Life, Death and Immortality) lefordítása.²⁵ Láttuk: a „könnyüléptű” *Zaire* a „sombre et solide” Young-mutatvánnyal karonfogva jelentette Teleki József előtt Komárom új protestáns prédikátorának irodalmi buzgalmát — s a Magyar Hirmondóban már publikált is részleteket 1784-ben. A munka egésze 1787 tavaszán jelenik majd meg; s ha figyelembe vesszük az elmondottakat, valamint a mű terjedelmét „(egyéb munkákat” is tartalmazó két vaskos kötet), jogos arra következtetni, hogy az első próbától a megjelenésig eltelt bő két esztendő youngi gondolatokkal és hangulatokkal való együttélésben is telt Péczeli életében. Az aktuális tartalmú *Zaire* és *Henriade* mellett az *Éjtszakák* tolmácsolása jelentette tehát egyik fő működési területét — 1787 után is a Youngéhoz hasonló, azzal rokonítható problematika jegyében folyik tevékenységének jelentős része. A Young követő Hervey *Sírhalmai* (1790) teljes mértékben az *Éjtszakák*hoz kapcsolódik, s az 1788-ban megjelenő *Haszonnal Mulattató Mesék* egésze, valamint az 1789 közepétől végleg meginduló Mindenest Gyűjtemény egyik fő motívuma is természetesen kapcsolatban van annak a mozdulatnak érzelmi-szellemi rugóival, amellyel — még gondolhatóan 1783 végén — először nyúlt az angol „temetőiskola” reprezentatív alakjának (könyvespolcán Le Tourneur francia fordításában meglevő) műve felé.

Fordítása három kiadást ért meg (1787, 1795 és 1815), — éppen annyit mint mint a kor legnagyobb hatású műveinek egyike: Dugonics András *Etelkája*. Young művének Bécsben is megjelenő francia fordítása azonban már előzőleg is a „kor olvasmánya” volt.²⁶ Orczy Lőrinc mindennap kézbevette, Bessenyei nem csupán fordít belőle, de életművében gyakran fel-fel bukkannak Youngra visszavezethető kitételek, a másik testőrírő, Báróczy is kísérletezik tolmácsolásával — Kazinczy éppen Péczeli fordításával polemizálandó közöl belőle részletet a kassai Magyar Múzeumban —, hogy azután az ő, Báróczy tanácsára hivatkozva bocsássa napvilágra (íme a negyedik magyar Young-kötet, amelyet „elnyelt” ez a kor) Nalácz József a maga fordítását. (1801.) Az öreg generális, Gvadányi is lelkesen üdvözlö a prédikátor *Éjtszakáit*.²⁷ Mindez — a csak néhány mozzanatával érzékeltetett nagyon meleg fogadtatás ténye — arra kényszerít bennünket, hogy kiindulási alapként, igyekezzünk megragadni a magyar Youngból kisugárzó gondolati és hangulati lényegét, amely ennyire (s ilyen általánosan) vonzotta a kor embereit.²⁸ S ezzel közelebb jutunk a Péczelit érdeklő „dolog” lényegéhez is.

²⁵ Young művének európai népszerűségére vonatkozóan vö. F. BALDENSPERGER, W. P. FRIEDRICH: Bibliography of Comparative Literature. Chapel Hill 1950. Young-címzaya alá tartozó cikkeket; s különösen F. BALDENSPERGER: Young et ses „Nuits” en France. Études d'Histoire littéraire, Paris 1907; valamint J. L. KIND: Edward Young in Germany. Columbia U. P. 1906. és Philippe Van Tieghem: Les influences étrangères sur la littérature française Paris 1961. 103—113.

²⁶ Magyarországi népszerűségéről részletesen szól FEST SÁNDOR: Angol irodalmi hatások hazánkban Széchenyi István fellépéséig. Bp. 1917. 82—88.

²⁷ Gvadányi véleménye Péczeli Young fordításáról (1788. május 10.): „... De csak egy Young és egy Sarasa írhatnak ily érzékeny és hathatós elmélkedéseket, és hízelkedés nélkül írom, hogy csak egy Péczeli József fordíthatta oly igaz és szépen folyó magyarsággal nemzetünk javára. Ha Rousseau, Lessing... Youngot figyelmesen olvasták volna, tudom, oly botrányoztató és lelkeket figyelmesen veszítő munkákat nem szültek volna ez világra.” (SZÉCHY K. i.m. 296—297.) — Mellesleg kiderül: az igazi szentimentalizmus ellen felvonultatott másfajta „érzékenység” is.

²⁸ Young műve költői képeket is sugallhatott a századvég poétáinak. Ányos reprezentatív

Az *Éjtszakák* sötét égboltján állandóan ott villog a Halál kaszája —, a meditatáló költő a legszívesebben sírkertek homályos árnyai között bolyongva, sírhalomra mutatva, vagy éppen halottas ágynál állva ontja meglehetősen egyvágányon futó gondolatait. A rekvizitumok tökéletesen illenek leglényegesebb gondolatmenetéhez; hangulati erejükkel kitűnően teszik hatásossá a mondandót: a halál (állandóan érzékeltetett) abszolút érvénye miatt az evilági értékrend, hierarchia, s az ehhez kapcsolódó vágyak, törekvések rendkívül hivságosak. Soha nem tudjuk, hogy mikor jön el, de egyszer egészen biztosan eljön az egész semmivé tevő vég: „... azok, kik gazdagoknak, hatalmasoknak, felségeseknek neveztetnek, mitsodák azok? ha belső valóságokat megtekintjük... Ma nevetnek sok boldognak tartott nagyok, s már holnap nyomorultabbak az ő legutolsó jobbágyoknál...” (I. 8.), vagy: „Mért fáradnak illy sokat illy rövid örömet? A gazdagoknak szerentséjek, a Hérosoknak ditsőségek, a királyoknak felségek ebben végződik el: Itt nyugszik...” (I. 110.) S ebből a számtalan változatban megfogalmazott gondolatból az az erkölcsi tanulság vonható le, hogy az igazi emberi-erkölcsi értékek („virtusok”), a helyes emberi törekvések és ennek megfelelően: a valóságos („bölts”-höz illő) emberi boldogság létrehozói éppen azok, amelyek (az oly bizonyosnak és kiismerhetetlennek bemutatott) halál utáni létben, az isten előtt is kedvesek. A halál — végpont. „A halál győzedelem, e lántzollya meg az életnek dühös nyavalyáit. A nagyra vágyás, bujaság, fősvénység, bosszú állásnak kívánása, az ő győzedelmi szekeréhez köttetvén taposznak az ő triumfuszán...” (I. 141.) Az pedig szinte természetes, hogy az „odaát” is értékelt „virtusok” (s így az evilági igaz boldogság meghozói) — minden általánosságon túl — hasznos polgári erények is: „A gondok és munkák az életnek vigasztalásai s gyönyörűségei. Aki nek dolga nints, szükségképpen kell neki azt keresni, hanemha nyomorult akar lenni... Az öröm olyan gyümölcs a mely nem terem egyebűtt, hanem a munkáknak mezejében...” (I. 56.) Ezeket pedig itt, a földi életben mindenki kialakíthatja magában — természetesen minden vallást illető különbségtől függetlenül. Vallásbeli különbségtől, de nem a hittől, — hiszen az egész gondolatmenet alapja a halál utáni lét bizonyossága. Mély, állandóan istent emlegető vallásosság levegője áramlik ebből a könyvből, de itt semmi szükség nincs a tételekre: az egyetlen biztos alap a „győzedelmes” sirra: a megfelelő színben festett túlvilág kapujára mutató „Józan okosság.”

Nem nehéz a lényegre szorított — s a XVIII. század racionális protestantizmusával is tökéletesen egybecsengő — gondolatmenetben felfedezni egyfajta lázadást a környező világ

költeménye, az Egy boldogtalannak panasza a halavány holdnál (1780) kezdete félreérthetetlenül mutatja az I. Éjszaka indításának inspirációját:

(a „boldogtalanoknak”)
 „Nints álom ezeknek gyászos kunyhójában
 Eltűnt, eltávozott boldogabb hazában.”

Young:

„Doux sommeil...”
 „il évite d' une aile rapide la deumeure
 ou il entend gémir, et va se reposer sur
 des yeux qui ne sont point trempés de larmes.

[I. *Les Nuits d' Young* traduis de l' anglois par. M. le Tourneur. I. Paris 1783. 69—71.]
 S a Báróczy által lefordított Első Éjszaka (k. Magyar Museum, I. köt. 103—106) kezdése pedig a Tűnődés c. kufsteini elégiát író Batsányi emlékezetében idéződik fel újra:

„Szárnyára kelvén, széjjel uralkodik

A tsendes álom...
 Ah, elkerül és messze hagy engemet...
 Sajnálja tőlem balzsamja cseppjeit
 Csak boldogokhoz mégyen és azt
 Nézi, hová siet a szerencse.

„Tsendes álom te, kinek elevenítő
 balzsamja

éleszti a természetet...
 ó jaj, elhagy engemet...
 Kerüli a boldogtalanokat
 Eltökélt oda sietni,
 hol a szerencse mosolyog.”

érték-hierarchiájával, képviselőinek általános törekvéseivel szemben: nem elrejtve, hanem állandóan, hangsúlyozottan van itt szó a születéstől (és hatalomtól) független emberi értékek elismeréséről, érvényesítésének szándékáról — így mozog ez a mű is a siècle de lumière sodrásával egyirányban. Az a feltűnően jó táptalaj azonban, amelyhez az egykorú Magyarországon jut ez a munka, eleve figyelmeztet bennünket: a youngi mű hazai „fortuná”-ját nem lehet sommásan elintézni. Egy ponton tudniillik tényleg összetetté, kétoldalúvá válik az értékeszmények e Young művéhez kapcsolódó átalakításának, megváltoztatásának tendenciája — mondanivalójában ugyanis benne van egy más szempont is: a boldogság, ez élet javait illető igény kérdése. A valós, belső erkölcsi értékek propagálásának és az igény kérdésének elméleti-logikai összfüggése egészen nyilvánvaló, hiszen a születésbeli nemességet, a titulusokat, a gazdagságot, a hívságos evilági örömeiket elutasító magatartás nem szoríthat csak az ezekkel ellentétes, „valóságos” érdemek felsorolására és követelésére, hanem — éppen azért, mert az említett hívságos dolgoknak olyan szerepük is van, hogy boldoggá teszik az embert —, már szükségképpen arra is válaszol, hogy: mi kell az embernek ahhoz, hogy boldog legyen? S mivel a virtusok egyik lényeges pontja a bemocskolt anyagi javak tagadása — itt az igénytelenség, bizonyosfajta, szociális szempontokkal szemben fellépő közöny az aláhuzandó oldala e gondolatmenetnek. Az anyagi javakkal szembeni igénytelenség morális síkon kárpótolja magát (illetve: nyugtat meg másokat) — a dolgozó, tevékeny emberek, jó, kisigényű „böltsek” tulajdonságainak mértékül állítása mellett megelégszik a jelenvaló anyagi elrendezettségben elfoglalt hellyel, mintegy ahhoz kapcsolván, annak járulékaként fogván fel a helyeselhető morált is.

A magyar Young ily módon vázolt gondolati végeredménye talán már sejteni is engedi a meghökkentően erős magyarországi felfogóképesség egyik, s bizonyára legalapvetőbb okát is; mellőzve most a genezis eltérő vonásait és a hangsúlyok különböző árnyalatait — nem nehéz benne felfedezni ugyanazokat a gondolati erővonalakat, amelyeknek terében a patriarchális nemesi magatartás Orczynál ideológiává rendszerezett, Gvadányinál pedig pl. komoly művészi értéket is létrehozó mentalitása mozog. Az „öreg, kopasz verselő” a, kurtadalmányú tarnaörsi poeta *Szegény parasztnéphez beszéd* c. (1765) reprezentatív versében, könnyen kitapintható e szükségyszerűen kétirányú problematika — a valóságos erkölcsi érték és az alacsony szociális igény egyforma tisztelete. Ő a szegény parasztnép „méltóságát” (tehát: értékét, „virtusait”) akarja megmutatni szemben a paloták — s igen árulkodó módon: a városok lakóinak hívságos életvitelével és életcéljaival; de ugyanakkor (s nála ezen van a hangsúly) e morális nagyság elismerését szorosan kapcsolja a paraszti lét jelenvaló anyagi színvonalához, ebbe az életszférába helyezi, s itt találja meg az emberi boldogsághoz tökéletesen elegendő anyagi javakat. („Nem fényes palotában lakik az boldogság”.). Persze ezt a fajta — széles körűnek joggal tekinthető — mentalitást nem önmagában az osztályösztön diktálta nálunk a század közepétől —, az oppozícióba kerülő magyar nemességnek a Seneca, Boethius hagyományából sarjadó morál is sugallhatott hasonló ideálokat. Sokan (Orczy és Gvadányi is) tanultak a kor katolikus iskoláiban, ahol a tanárok zöme a keresztény Stoa hagyományát ápolgatta még —, s a Boethiustól komolyan befolyásolt Orczy még „filologice” is segít őrizni e hagyományt: ő a mecénása Illei Boethius-fordításának. Márpedig az *Éjtszakák* végkövetkezői nincsenek messze a késősztoikus tendenciáktól,²⁹ sőt, úgy tűnik: tanulásai először érvé-

²⁹ A sztoikus tendenciák XVIII. századi továbbélésére és jellemzésükre vonatkozóan I. TÚRÓCZI—TROSTLER JÓZSEF: A keresztény Seneca c. tanulmányának (EPhK 1937. 25—72.) idevonatkozó utalásait, különösen a „Sztoikus nyárutó” c. fejezetben. Orczy Boethius vonzal. mára vonatkozóan ZLINSZKY ALADÁR: Idegen elemek Orczy költészetében. EPhK 1889-625—650. TÖRÖK KONSTANTIN: Orczy és Boethius ItK 1893. 167—183. Illei Boethius fordításához való viszonyáról ír és bőven idéz BALLAGI ALADÁR: A Magyar Királyi Testőrség története különös tekintettel irodalmi működésére. Bp. 1778.² (Orczyról szóló fejezetben.)

nyesen a Sztoa nyújtotta készségekbe épülhettek rá. Gvadányi Lessinggel és Rousseau-val szemben egy lélegzetre idézi az *Ars semper gaudendi* és az *Éjtszakák* szerzőjét, Sarasa-t s Youngot; a belga késősztoikus Sarasa fordítója, B. Wesselényi Mária pedig a Younggal egylényegű Hervey *Meditations* tolmácsolásával is fáradozik. Nálunk emlékezetesen az igen tájékozott Orczy veszi először kezébe a Le Tourneur-féle Youngot³⁰ (de a jónéhány motívumában idevágó pope-i *Essay on man*-t is) s éppen ő az, aki — mint Gálos Rezső filológiaiilag valószínűsítette — az induló Bessenyeire is e művekre való hivatkozással tesz jelentékeny hatást.

2.

Ha a kortársi híradásokat hallgatjuk az első bécsi éveit töltő testőről, akkor könnyen támad a benyomás: az ifjú Bessenyei young-i *hangulatokkal* birkózik —, Barcsay Ábrahám pl. rendszeresen óvta a youngi mű sugallta hangulatoktól „pajtását”,³¹ aki bölcsés akarván válni, vívódik a bölcs karakteréhez hozzátartozónak vélt komor lemondással. Bár a tettvágyó és ambiciózus testőr hamarosan ellöki magát a Vergiliusnál többre becsült „Jongot”. s filozófusi hajlamait is követve, Pope-műve felé fordul —, állandó marad azonban az érdeklődése a valós, igazi emberi értékek problémája iránt. Előbb mint *magatartást* meghatározó, irányító tanulságokként bukkannak fel kitételeiben az angoloktól megtanulható erkölcsi elvek, azaz: rögtön a tárgyra tér, a komplexusnak a felvilágosodással rokon-azonos oldalát fogja meg. Nem nehéz ugyanis felismerni Pope és Young erkölcsi gondolatainak motiváló hatását sem Orczy Lőrinc, sem Eszterházy Ferenc, sem pedig a nagy ellenfél, Teleki Józsefhez való viszonyában —, ő az érdemre való hivatkozással egyenlősíti, illetve minősíti magát velük szemben. Orczy Lőrincnek ilyeneket ír: „Meg-bocsáss nem hívlak Méltóságos Urnak. . Te is fetrengsz, lettél s elmulsz Társaiddal. . .” s azután: „. . . Mind halandók vagyunk . . . Nem irkállok most én külső méltósághoz/ De tsak titkon szólok Minerva fiához /Itt nincsen uraság, mind egyenlők vagyunk /S tsak emberi érdem köztünk méltóságunk”.³² De az őt támadó Eszterházy Ferenchez írott levelében is mintha egy — éppen az ő általa is lefordított 19. Éjtszakából való — youngi gondolat adja meg a támaszt, hogy az ágens egyenesen tarthassa gerincét a hatalmas főúr előtt:

„Exelenciád halandó mint én
és 100 esztendő mulva nem lesz
külömbőség köztünk, valamennyin
most e világon vagyunk . . .”

„A bölts ellenben minden gondolatot, dolgot fontolván,
meg kérdi magátul, hogy ennek vagy amannak mitsoda
érdeme vagy színe fog lenni az örökkévaló időkbe.
*Előre mégyen a jövőndő világba, s onnan betsüli meg a
jelenvaló dolgokat.*”³³

Young által elképzelt „bölts”-höz illő kérdéssel fordult itt Bessenyei a kancellárhoz. S Telekivel szemben is azért áll egyenesen, mert az elvégzett munkákkal méri meg kettejük értékét: „Ha tízszer több Nagysád, a mint én lehettem,/ Tsináljon tízszer több munkát mint tehettem” —, s ez mind megannyi példa arra, hogy Bessenyei erkölcsi tartásában komoly és számbaveendő tanácsadó az Orczy által is természetes módon — de eltérő motívumokkal — felfedezett Young és Pope. A testőrírónál elhomályosul a sztoikus színezés, az igénytelenség:

³⁰ Orczy Young-recepciójára és Bessenyeire tett hatására vonatkozóan l.: GÁLOS REZSŐ: Bessenyei György életrajza. Bp. 1951. 59—62.

³¹ Barcsay Ábrahám figyelmeztetéseit jórészt idézi GÁLOS i. m. valamint FÉST SÁNDOR (i. m.).

³² Bessenyei Orczyhoz írott verseit l. Bessenyei György Társasága (Magyar Irodalmi Ritkaságok, 53.) Bp. é.n. 12—14.

³³ Az Eszterházyhoz írott levél GÁLOS-nál, i.m. 130. Young-részlete: A Holmi. Béts 1779. XLIII. (341—365.): Anglus Jungnak 19^{dik} Éjtszakája a jó Erkölcsről.

őt — a személyes magatartás területén — az érdem érvényesítése izgatja; a *szépiro* számára pedig az igénytelenség motívumát mellőző, közjó érdekében kíváncsatos érdemek, tulajdonságok körvonalazása az érdekes. Ez a törekvés lesz a jellemzője a vígjátékiró Bessenyeinek — a program megfogalmazása előtti két vígjátéknak, a *Filosofusnak* és a *Laisnak* ilyenfajta szempontok által diktált „mérlegkészítés” szándéka a lényeges jellemvonása. Az előbbiben három típuscsoport kerül a mérőserpenyőre, s Bessenyei valamely Robinet-től tanult dialektikával³⁴ elemzi ki és mutatja fel mintegy példaképként a pozitív vonásokat s teszi ironikus bírálat tárgyává az elutasítandókat; s bár a Párménio—Szidalisz kettősnek óriási előny a műveltség, de ők is megkapják — éppen karakterük túlságosan is spekulatív jellege miatt — az író kritikáját; Pontyit harsányan kinevezteti, de a darabban pontosan háromszor fel is magasztosítja őt; a módizó, felszínes fiatalok számára is kijut a bírálat, de vidámságuk, életszeretetük miatt őket is szereti. Lais pedig éppen azért lesz élettelen alak, mert — bár állandóan három férfi rajongja körül — nem szerelmes nő (mint majd Fanni lesz), hanem hideg fejű ítélő bíró, aki igen hosszas, (érdemről szóló) filozofáló töprengések után választja — Hippodon minisztert, Kukulinit, a gazdag serfőzőfit mellőzve — a szegény, de érdemdús Pelosis-t, már csak azért is, hogy „mint példa (!) hadd legyen / hogy a pénzes lány szegényhez is megyen.”

Young művének problematikája olyan origónak tűnik tehát, ahol Orczy Lőrinc és a merőben más irányban fejlődő Bessenyei természetes módon találkozhattak. S — közelítvén Péczelihez — lényeges különbségekkel ugyan, de Bessenyei és Orczy korai gondolati kiindulópontjának egyezése némiképpen analógiaként szolgálhat ama sajátos testvériesülés egyik mozgatójának felfedésénél, amely az 1780-as évek második felében látszik bontakozni a komáromi pap és Gvadányi között. Egészen különös ölelkezés ez a bajszos, szinte minden szempontból konzervatív öreg generális és a „frantzok” és „anglusok” istenítője, a francia módi szerint öltözködő Péczeli részéről. Láthatóan elsősorban Gvadányi oldaláról erős a rokonszenv — s ez annál is inkább meglepő, mert első nyomtatott művének, a *Pöstényi Főrdésnek* (1787-ben jelent meg) egyik története éppen egy Péczeli típusú, Helvéciát járt, Newtonért, Wolfért, a tudományokért lelkesedő, az itthon látottakhoz mindjárt a külföldi megfelelőt asszociáló, beteges prédikátort tesz nevétségessé.³⁵ A rokonszenv egyik feltételére már utaltunk: az önálló ízléssel bíró s leveleiben ennek alapján gyakran kritizáló szakolcai költőrek a Péczeli fordításokban fellelhető „magyarság” tetszik — annak ellenére, hogy a Gvadányi által igen elítélt kétsarkú versekben készültek. Ez azonban inkább csak feltételként jöhet számba ennek a (főleg egy igen kedves-kedélyes levelzésben mutatkozó) láthatóan nagyon meleg kapcsolatnak a létrejöttében: az igazi ok a youngi mű által is jelzett „érzékenység” kölcsönös megléte. Nem lehet véletlen ugyanis, hogy Gvadányi éppen ebben az időben (1788) készíti el a *Falusi nótárius budai utazását* — amely klasszikus példája a patriarchális nemesi mentalitás (az *Éjtszakák* tendenciájával is egybevágó) kétarcú, a valóságos értékekre rámutató, s az alacsony igényeket propagáló jellege érvényesülésének. Ez a szemléleti sajátság a Nótárius kalandjai leírásának az egyik leglényegesebb mozgatóereje, ez az, amely szemléletileg is tényleges értékek létrehozásához segítette a tehetségesen író, a nemesi mozgalom lendületétől is inspirált, reakciós öreg grófot, s művét kedvessé, egy szép, stilizált emlékeversre ihletővé tette még az olyan kitűnő érzékű-ösztönű (ízlést és politikumot illetően biztos érzékű) olvasó számára, mint az 1844-es Petőfi. Zajtai uram utazásában ugyanis mindenekelőtt a paraszti,

³⁴ Az „érték” problémának a „tulajdonság” kérdésbe való átvezetéséhez kétségkívül közrejátszhatott az „egyeztető” Robinet-féle dialektika is — l. erre vonatkozóan: ECKHARDT SÁNDOR: Bessenyei és a francia gondolat. EPhK 206.

³⁵ Gvadányi *Pöstényi Főrdésének* (1787) Egy Prédikátorral esett Történetében így jellemzi a kigúnyolt prédikátort: „Emlité nem egyszer Theológiáját, Newtonnak-is az ő Philozófiáját, /Égig magasztalta Voltér sok munkáját . . .”(36.), majd: „... én Helvétziába, /Majd illy vizet láttam, egy hegynék allyába . . .”, azután: „A tiszt . . . disszertált előtte . . . Mondván: Volfius így írta ezekről.”/ Volfiust nevezvén a Pap a nyakára/Rá borult . . .”, „A vatsora felett Volfnak Physikáját/ Hozta elő; Tycho Astronómiáját . . .”

a változatlanságot különösen tisztán megtestesítő szabadparaszti világ, de mindenképpen a nép iránt mutakozó — s így az „omnis mutatio periculosa” konzervativizmusából is táplálkozó — pozitív viszonynak tűnik elő az értéket bemutató, elismerő oldala. Peleske jegyzőjének első — az alföldi utazást leíró — része éppen azáltal telik meg az Arany Jánostól is annyira értékelt életszerűséggel; a főszereplő, aki a második részben majd „eszmévé párolog”, azért élő, körvonalazott ember még, mert becsült, értékelt népi alakok környezetének normájánál tűnnek (tűnhetnek) elő ironikusan látott, s egyben remekül egyénített jellemvonásai. A nép (= a változatlanság) iránti rokonszenv az első részben csak mint a nép (= a társadalom értékes része) iránti rokonszenv mutatkozik, az az, ami látszik; a szemlélet másik oldala, az igénytelenség, a változatlan életvitellel való elégtelenség, sőt, annak csökönyös kívánsága, pedig a nemzetietlen módizókka szemben tűnik elő megfoghatóan, s így bár nem esztétikai értelemben, de ez is tölt be pozitív funkciót, hiszen a változatlanság védelme egybecsúszik a nemzeti karakter védelmével. S mindehhez a népi ponyvairódomlom hagyományának jól kidolgozott eszközei, elemei járulnak még — megformálásában is időtállóvá téve irodalmunk e sajátos értékét.

3.

A Komáromban készülő *Éjtszakák* tehát a kor erkölcsi alapproblémái egyikéhez kapcsolódik. Kitekintéseink tanulsága pedig mindenekelőtt az, hogy a „Nuits” problematikája, tendenciája különféle lehetőségek kiindulópontja lehet: Bessenyei-szerű, modern egyéniségű, felvilágosult szépíró is szervesen nőhet ki belőle, de nem különül még el az adott szerencsés viszonyok között ugyan jelentékeny alkotások létrehozását is lehetővé tevő, de a továbbhaladásra már alkalmatlan patriarchális szemlélettől. Látni fogjuk: az ellentmondásos értékigény problematika Péczeli egyik fő dilemmája lesz —, s ezt már előre is jelzi az a tény, hogy a Debrecenből még „irodalmiatlanul” távozó diák nemcsak olvassa, de — nálunk először — megközelítő teljességgel le is fordítja Young művét. Ez a lendület az erkölcsi világkép megmozdulásáról árulkodik, s rendelkezésünkre álló adatokból következtethetünk is a változás főbb motívumaira.

A belső, „valóságos” emberi értékek iránti érzékenység első szülőhelye, fogantatásának környezete még a Kollégium lehetett, ahol őrizték még (s továbbra is őrzik) a „vera nobilitas” humanista hagyományát, s az igazi „virtusok” hordozóit — iskolában vagyunk — elsősorban a tudományok, vagy ami majdnem ugyanaz: a literatúra műveiből látják. (A gyermek Csokonainak is ilyen című proposícióra kell majd dolgoznia: „Egyedül a tudományok teszik halhatatlanná az embert, kivált a poézis”). S a hajdani nagyfényű protestáns nemesi familia kései sarjának már itt kiemelkedő helyet biztosít társai között hallatlan szorgalma, ambíciója, nagyerejű elméje, itt, ahol az állig begombolkozott puritán professzorok előtt ténylegesen nem is volt más érdem, mint a tudás és a szorgalom. Az itteni sikerek, s az ezek nyomán feltehetően kialakuló erős önértéktudat szolgál ezután kiindulópontként ahhoz, hogy ötesztendő — 1778 tavaszán kezdődő 1783 őszén befejeződő — külföldi peregrinációja alatt társadalmivá mélyüljön, más oldalról is motiváltan, de életérzéssé erősödjék a személyes munkán és tehetségen alapuló emberi érdemre való apellálás; hogy az Iskola kitűnő tanulója ideológiát, igazoló gondolatokat keresve a szélsőségesen empirikus vagy éppen a teológián túl nem látó tudományosságtól eljusson a felvilágosult (vagy azzal érintkező) irodalomig. A putnoki születésű félárva „karrierje” tudniillik a „vándorévek alatt is folytatódik, s éppen nem lehet lebecsülendő mozzanat belső, morális síkú fejlődése szempontjából az, hogy az első olyan országban, ahol hosszabb időt tölt, Svájcban, odáig jut — amint erről Blazsek Mihálynak, a Ráday Gedeon pártfogolta szlovák diáknak mecénásához írott levelei árulkodnak —, hogy önálló egzisztencia megteremtésére gondolhat. Franciaul már úgy tud, hogy 1781-ben többször helyettesítheti a szószékben Jacob Bonelle-t, a Genf melletti Genthold kálvinista prédikátorát —, s így nyelvi akadályja már nincs annak, hogy elfogadja a Blazsek emlegette

„bibliothecer” által felajánlott könyvtárosi, majd tanári állást. Azért nem indul hát társaival tovább Hollandiába, mert az az ország, amely a „respublica liberata” nevet méltán bírja”, kész arra, hogy befogadja és polgárává avassa. De az idegen diák elismerése, és a készség, hogy Helvécia befogadja őt polgárainak körébe, még magasabb szinten és még tisztábban mutatkozik meg abban, hogy a fenti ajánlat után — mintegy azzal konkurálva — Horace Benedict de Saussure, a századvég nagy természettudósa, a „philosophie experimentale” genfi professzora is meghívja házához nevelőnek. Ragaszkodása Debrecen volt diákjához, a „XVIII. század legjobb magyar diákjához” olyan erős, hogy többször is ír engedélyért Varjasnak, minduntalan ráduplázván Péczeli dicsérgetésében a már addigra megszerzett, szinte hihetetlenül magasztaló hangú bizonyítványokra. A megegyezés létrejön, s a professzor (akinek azóta szobra van Genfben) egy évig házában az ő, valamint rokona, a szintén jelentékeny természettudós, Charles Bonnet kísérleteinél foglalkoztatja az előtte bizonyára alig ismerős távoli nemzet megszeretett és becsült fiát. De tartóztatja őt még 1782 nyarán is, amikor Péczeli végre továbbindul Hollandiába, ahol szintén megismétlődik a svájci képlet: magas — főleg tudós — körökben forgolódik; a hozzá Saussure-höz hasonlóan igen ragaszkodó professzorral, Van Tuyll van Serooskerkenel és családjával kerül kapcsolatba az immár harminc esztendején túljáró diák. Miután pedig az adott hazai viszonyok között tényleg csábító — s az ötesztendő külföldi tartózkodás után fontos — itthoni, komáromi parókia miatt visszatartja az ő tartóztatásukat és 1789 koraőszén hazatér, Komáromban is bensőséges, baráti, a a familia egészen közeli ismerősének kijáró leveleket kap tőlük. Könyveket pedig I. van der Een által, a bécsi holland követ közvetítésével küldenek számára, aki szintén meleg, baráti sorokkal toldja meg küldeményeit.³⁶

A felszíni kép, amelyen tehát tudásuk révén előkelő társadalmi rangot, helyet élvező professzorok mellett, gyermekeikkel foglalkozva, asztaluknál étkezve, szalonjaikban beszélgetve, vagy éppen kísérleteiknél egyre növekvő érdeklődéssel, a természet titkain álmélkodva látjuk a már bizonyára egyszerű, de franciás „módi” szerint öltözködő magyar fiatalembert —, e kép természetesen sugallja, hogy a később majd a francia forradalmat is elfogadó Péczeliben már ott feszeng valami a polgár alapvető ösztönéből; a születéstől (s mindenekelőtt: a vallástól) független, pusztán a munkán és tehetségen nyugvó — személy szerint ilyennek tapasztalt és élvezett — világrend igényléséből.

Alá kell húznunk zárójeles közbevetésünket: mindenekelőtt a vallástól a vallási különbözőségek kvalifikációs szempontjától független rend az, ami Péczelit a tősgyökeresen protestáns, debreceni diákok izgatta. A svájci és hollandiai polgári légkör, a tapasztalt társadalmi struktúra élménye az ő számára, látható módon, közvetlenül elsősorban itt konkretizálódik. A „citoyen”, bár a mélyben mindig ott bujkál, majd esetleges és alkalmas pillanatokban törhet elő megközelítően tiszta formában — bár kétségtelen, hogy ez adja az alapvető, de az érzület legrejtettebb szférájára ható feltöltést. De a legközvetlenebbül funkcionáló élmény nem lehet más, mint a *vallás* szempontja³⁷. Hiszen közismert a légkör, amely Magyarországon

³⁶ Péczeli debreceni sikereihez az eddigieken túl I. TAKÁCS 4—8.; külföldi „karrier”-jére vonatkozóan pedig TAKÁCS 8—18.; valamint BARANYAI ZOLTÁN: A francia nyelv és műveltség Magyarországon. Bp. 1920. 110—113. Közlik Saussure-nek Varjashoz írott — Péczelire vonatkozó — leveleit, bizonyítványokat (eredetiek a PLEV-ben); Baranyai pedig hosszan idéz Blazsek Mihálynak Ráday Gedeonhoz írott leveleiből. Péczeli és Horace B. de Saussure kapcsolatára vonatkozóan I. még: DEZSÉNYI BÉLA: Magyarország és Svájc. Bp. 1946. Itt utalások s indító bibliográfia is található az egykorú Svájc anyagi és szellemi életéhez. Hollandiai tartózkodásának légköréhez, viszonyaihoz I. SEGESVÁRY LAJOS: Magyar református ifjak az utrechti egyetemen. Debrecen 1935. Seerovskenének és I. van der Een levelei a PLEV-ben. — Péczeli Svájcban alapozta meg igen tekintélyes könyvtárát: vö. BÍRÓ FERENC: Péczeli József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 1962. 4. 326—333.

³⁷ Péczeli vallásosságára vonatkozóan I. ALSZEGHY ZSOLT: A felvilágosodás és a magyar protestantizmus. It 1945. 1—15.

még körülvette a maga mögött előkelő nemesi ősök sorát hordozó, s immár a család második nemzedékében protestáns papnak készül, s pályáját nagy lendülettel, sikerekkel kezdő debreceni diákot. Mária Terézia uralkodása alatt a protestánsok előtt lényegében zárva vannak az érvényesülés kapui, a katolikus (főleg jezsuita) intolerancia számos megnyilatkozásának hírért, panaszáért az ő diákoskodása alatti Kollégiumba is elhozták az ország minden részéről érkező tanulók. S éppen ennek kontrasztját találhatta, élhette meg Svájcban pl., ahol a Saussure támogatását élvező diáknak bizonyára nem okozott nagy nehézséget az sem, hogy megvásárolja, könyvtárába szorgalmasan begyűjtse a tolerancia svájci (s első) ideológusainak, Warrenfelsnek, Turretininek, Osterwaldnak a munkáit, itthoni prédikációiban majd kiaknázott „sermon”-jait. S Genfben van a „les Delices”, körülötte pedig a intolerancia megvédett áldozatainak, La Barrenak, Callas-nak és Sirven-nak tanulságokat kikényszerítő árnyai tűntek Debrecen volt diákjának szemébe. Az annyira más világba került, otthoni élményeket őrző s papnak készül Péczeliben az új élmények először tehát természetes módon a toleranciát — a vallási különbségek szempontjától független emberi értékek elismerését — állítják középpontba. De ezzel ugyanakkor szükségyszerűen átalakul, módosul a (gondolható) addigi vallásos világnézet is, amelynek alapjaiban ortodox jellegét éppen az atyai tanító, a debreceni időszak elsőszámú patrónusa, Varjas János mutathatja, akinek nézeteit a Péczelihez írott — sok esetben Voltaire-től, a reflexiók által kísért természettudományoktól, általában az újtól, változástól óvó — levelei mutathatják. Young és Hervey művének recepciója ebből a nézőpontból is lényeges: a mélyen vallásos ember rajongása („Oh vallás, te vagy itt alant a fő boldogság...”³⁸) már a felvilágosult tolerancia igény nézőpontjából lazul fel, s teszi vallásossága egyedüli alapjává a „józan okosságot.” Az *Éjtszakákban* ilyen, szinte himnikus kitételeket olvashatunk: „A Józan okosság a gyökér és a török, a Hit a virág; ez lehull s elhervad, de az okosság halhatatlan lesz, mint az a Mennyei Atya, akitől származott...” „A józan okosság érdemli a Hit dolgában a mi legelső tiszteletünket...” Egyházak tételeiről nincs szó.

Péczeli mint vallása miatt sérthető ember, mint bizonyosfajta *polgár* jut el a tolerancia gondolathoz — ő az önmagukban megálló, belső emberi érdemek propagátora s nem elfogult protestáns pap. A vallástól (s egyéb szempontoktól) független emberi értékekre, tulajdonságokra, azok kiépítésére és minősítésére a társadalomnak, pontosabban: az államnak van szüksége — legalábbis ez tűnik elő abból a munkából, amelyen a magyar Young megjelenésekor már dolgozik.

4.

Az 1787-es Young-ot 1788 tavaszán a *Haszonnal Mulattató Mesék* követik. Forrásainak tisztázásához még a múlt század végén közeljutottak a kutatók,³⁸ s összefoglalva eredményeiket megállapítható: Péczeli tanítómeséi döntő többségükben a kétévezredes műfaj vándormotívumaiból állnak össze. Bár érződik, hogy egyes mesterekhez (Aesopus; La Fontaine) ragaszkodik, de általában igen szabadon bánik a történetekkel, nagyon sokszor függetleníti magát a hagyományos „sztorik” korábbi feldolgozóitól. A mi szempontunkból most azonban az a meglehetősen tisztán körvonalazódó gondolatiság az izgalmas, ami a Mesékből áramlik —, s ami az absztrakt youngi mű problematikájának konkrét s gyakorlatibb megnyilvánulása, folytatása.

A Mesék alapvető gondolati sugallatának centruma elsősorban a XIX. mese tanulságában található meg: „Egy jele a népben még a szolgaságnak / Hol sok titulusra az elsőb-bek vágnak” — s ezt az Apor Péter-i ízeket is ébresztő kitélt egy korszerű „Jegyzés” követi, amelyben elmondja az „anglusok és frantziák” egyik „szép és ditséretes” szokását. Őnáluk mindenki megelégszik pl. a Madame vagy Monsieur megszólítással, mert a főrangúak

³⁸ Péczeli meséire vonatkozó eddigi kutatások: TAKÁCS 186–225.; BARBARICS RÓBERT: Péczeli mint mesefrő. EPhK 1881. 659–698.

is a „valóságos belső érdemen kapkodván”, a „tzifra tutilusokkal” keveset gondolnak. „Hát másutt miért nem érik meg ezzel?” — aktualizálja a problémát és természetes rá a válasz: „Azért, mert még a valóságos érdemnek *hiját* titulussal pótolják.” S a Mesék középponti célja éppen a „valóságos belső érdem” kifejtése, körvonalazása, közülük pedig a legerőteljesebben igényelt és a legkonkrétabb: a munka, a közjó érdekében végzett tevékenység. Így lesz a dolgozó, munkálkodó ember a példakép, egyáltalán: az *ember*. Elítéli például a tönkrement, iménti gazdag urat, aki siránkozik, ahelyett, hogy kapát ragadva mutatná meg: „*Úrból tud lenni emberré.*” (XXII.) S ezt a számára leglényegesebb, legértékesebb emberi tulajdonságot — a munkás életet —, csak és kizárólag a „szegény emberek” világán belül találja meg, amelyet két dolog zavarhat. Az egyik, az elítélendő ellenkép: a „nagyok” világa. Így kerül szembe a munkás világ a nem munkással: „Féljete az úrtól ti szegény emberek” (XIV.), hiszen például a „Nagyok pere s bolondsága / A szegény embernek kész nyomorúsága.” (XXXI.) S ily módon természetes, hogy igazán csak akkor volt boldogság, amikor nem volt meg ez a két külön tábor, addig „míg Diktátort talált / Róma az ekénél s Boáz szérún hált.” (XXIV.)

A másik terület, amely megzavarhatja a munkás emberek világát, az éppen ezen belül előkerülő erkölcsi problémák halmaza. Itt pedig békésen megférnek a prédikátor tanításai között az évezredes közhely-tanulságok (legyenek szorgalmazások, becsületesek, fogadják meg a tapasztaltabbak előrelátó tanácsait stb.) az újabbakkal, amelyek nagyon is konkrétak (néha éppen egy rendeletet támogatók), mint pl. tiszteljék és becsüljék papjaikat, valamint — három mesében is felbukkan ez — ne házasodjanak „hebehurgya” módon. De a leglényegesebb az a mesék egészéből sugárzó tanulságadás e szegényemberi kör tagjaihoz, amely a társadalomban elfoglalt helyüket érinti, s éppen ez a nagyon lényeges momentum mutatja, hogy Péczeli és a patriarchális nemesi magatartás között, minden fontos különbség ellenére is, egy nagyon lényeges ponton megvan a megfelelés. (Gvadányi hozsannázik Péczeli meséinek, még versett is idéz üdvözlésére!³⁹) Két egymással igen szorosan összekapcsolt mozzanatra kell itt utalni. Péczeli — bár meglátja és érzékletes szavakkal tudja festeni a paraszti sors nyomorát, gondoljunk a „Jobbágy, halál” közsimert, s az eredeti La Fontaine mesét éppen ilyen részeken túldolgozó mesére, vagy a szegény favágó és Mercurius történetében elhangzó panaszra —, a legszigorúbban megtagadja azt, hogy az esetleges nyomor festésből valamiféle változást igénylő, akárcsak óhaj formájában történő, vagy éppen filantrópiára felszólító tanulság következék. A Jobbágy-mese tanulsága sem az, hogy így emberrel bánni nem szabad, hanem: „Nincs olyan nyomorult ki nem szeret élni.”, s a szegény favágónak is szinte a butaságig menő igénytelensége lesz a példa. A mesék közül egy egész sereg éppen arról vall (IX., X., XI., XIV., XXVI., XXVIII., XXIX.), hogy az elismert és minősített, a nagyokkal szemben minősített munkás élet képviselőinek értékei csak a maguk körében — a jelenvaló anyagi elrendezettség körében — valósíthatók meg, amely szegény emberi kör egyébként még mindig jobb és kevesebb veszély rejt magában, mint a hatalmasoké és gazdagoké. Az effajta társadalomszemléletnek pedig az az alapja, hogy most adott egy alapjaiban igazságos elrendezettség, II. József monarchiája, amely tulajdonképpen *múltidejűvé* tette a parasztnyomort (az esetlegesen bemutatott parasztnyomort is), hiszen igaz ugyan, hogy „*Eddig a parasztot még az ág is nyúzta*”, de már „*József alatt értünk más világot*”. A rend megfelelő, ostobaság vele perelni (XXI, IX.) — de ez a rend csak megfelelő alattvalókkal lehet a közjóra törekvő munkában eredményes, s a megfelelő alattvalói kvalitások pedig éppen a munkás, szegény emberi világon belül találhatók meg, ezeken a példákon okulva kellene azt kiterjeszteni a társadalom egészének körére. A prédikátor tehát a monarchia köreiben és távlataiban gondolkodva *rögzíti* a jelenvaló anyagi elrendezettséget — és ezzel a kísértő mozzanattal fordul a paraszti világ felé, értékeket kutatva, azok felmutatásának nemes szándékával — de magatartásának tendenciája a felszínen lényegében nem különbözik a Nótáriust író szakolcai költő menta-

³⁹ L. 1789. márc. 20-án kelt levelét, SZÉCHY i.m. 300—301.

lításával. Egy — látni fogjuk: mennyire — szélsőséges jozefinusi alkat így tűnik „elvarát”-nak a látható és ható felszínen a nemesi ellenállás és a maradásig poétája számára.

A tüneti (s igen tartós) egyezés mögött a mélyben azonban más, komoly eltérések lehetőségeit szülő erők működnek, amelyek az 1788 közepétől 1789 júliusáig eltelt időszak változásainak hatására mindinkább meg-megmutatkoznak. Erről pedig az utóbbi dátummal meginduló Mindenés Gyűjtemény negyedein végigvonuló erkölcsi vonatkozású motívum vall. Az ide tartozó cikkek zöme ugyan a humanisztikus műveltség által nyújtott, s gyakran közhelyekből álló példahalmaz egy monarchikus elmének, de az istenfélő, kegyes és toleráns jó fejedelem, az engedelmes jobbágy, a megbocsátó hadvezér, a hűséges barát és a szülők iránti szeretetben maximumot nyújtó gyermek stb. szokványos példázatai mögött ott vannak az érték-problematika jellegzetes dokumentumai, megnyilvánulásai, amelyek a maguk körébe szippantják a iméntieket is. Az első negyedben középpontban a jó fejedelemnek, a felvilágosult uralkodónak az a ténykedése áll, hogy szívesen kerül kapcsolatba tudósokkal, poétákkal, akiket — a cikkek kimondott tanulsága szerint — felmagasztal, minősít a „fejedelmi lebecsátkozásnak” az ilyenfajta „példája.” (I. köt. 134—135; 135—137; 147—148; 152—155; 165—167; 177—180; 245—247; és II. köt. 164—165.) Hallgatólagosan, de egy — a világi, valóságos társadalmi hierarchiával felelő — igényelt, másik hierarchia alakul így ki a végtelenségig tisztelt felvilágosult uralkodók alatt, s ebben a másik értékrendben külön kiemelődik pl. az olyan, aki direkt a fennálló hierarchiával ellentétben, szegénysorsból küzdött fel magát a társadalmi elismerésig, mint Franklin vagy Metastasio. Olyan példahalmazt kapunk itt, amely önmagában is a születéstől független emberi értékek elismertetésének, a „valóságos belső érdemnek” propagálása — s amely érdemek láthatóan a kultúra munkására vonatkozóan szólalnak meg nagyobb hévvel. S mintegy második vonulatban, de — szinte pontosan folytatva a Mesék lényeges mondanivalóját — feltűnik az is, hogy „Az alaton kunyhóban is meg lehet a virtust találni” (I. köt. 244—245.); s ott van a serény falusi gazdaasszony alakja, akitől a városiak is tanulhatnak. (II. 132—135.) Ily módon meglehetősen tisztán rajzolódna elő a komáromi pap eszményei, amelyek között a bölcs, szíves, közjóra vezető fejedelem alatt a tudós és a poéta, valamint a dolgozó falusi asszony vagy ember a sarkpont, akiket példaként kell tekinteni, s akiket példaként kell állítani az unatkozó, elpuhult városiak, s főleg: a nem tevékeny életet élő nemesek elé.

A folytatás tehát arról vall, hogy a prédikátor szemében fontosabb az értékek, a tulajdonságok körvonalazása, — *de* mindig a jó fejedelemmel a középpontban. S így közelíthetjük a tanulságot. A „franciás” Péczeli elsősorban az *állami* kereteket kívánja rögzíteni, — az őhöz nagyon melegen ragaszkodó „magyaros” Gvadányi pedig a *társadalmi* (feudális) viszonyokat; s az alapvető tendencia azonossága (a sztoicizmussal rokon nyugtatás kölcsönös szándéka) békíti össze, sodorja egymás mellé a bajszos generálist és a módi szerint öltözködő papot. Persze szükségszerű, hogy a „nyugtató” tendenciák mindkét irányban hatnak: a prédikátor szükségszerűen a társadalmi viszonyok struktúrájára is kiható nyugalmi tendencia szószólója, s Gvadányi is lojális ember, — de két karakter eltérő súlypontozásából az következik, hogy a *másik* irányba szabadabb a mozgásuk ha úgy adódnak a körülmények. — Így nem véletlen, hogy irodalomtörténetírásunk Gvadányit a nemesi ellenállás reprezentatív alakjaként tartja számon (akinek működése a nemzet állami kötöttsége ellen hatott), míg Péczeliről egy franciás műveltségű Bessenyei utódot, komáromi „citoyen”-t mutat az emlékkép. S ő megfelelő társadalmi helyzetben tényleg ilyen irányban „tolódik” — s hogyha (mint Eckhardt Sándor mondja⁴⁰) nem is éppen „tudósítások” és nem is egyértelműen lelkes

⁴⁰ECKHARDT utalását („Még Péczeli is „a jobbára irodalmi és didaktikus tartalmú Mindenés Gyűjteményben lelkes tudósításokat ír a Bastille lerombolásáról”) I. A francia forradalom eszméi Magyarországon. Bp. (1935) c. monográfiájában: 109.

az a cikk, amelyben a komáromi pap konkrétan ír a Forradalomról, de az biztos, hogy 1790 elején — ismertetést írván a Bastille-ről —, sejtetően, de az igen-t mondja ki a „változásokra”: „... egy bölts Frantzia irván Angliáról azt mondja, hogy a Szabadság kihajtván Ásiából, Európába jött, de innen is üzetetvén, Angliában vonta meg magát, ott várván, ha nem hívják é vissza ... Ha ma ez a bölts fel-támadna, igen nagy változásokat látna e részben a maga Hazájában.” (III. köt. 253.) De ő az is, aki közzéteszi Kováts Ferenc pápai mérnök jellegzetesen aufklerista cikksorozatát a *Magyar Nemzet pallérozásának lépcsőiről*, amelyben ilyen lelkes — s a magyar felvilágosodás legszebb megnyilatkozásai közé számítható, rousseau-i szellemű — felkiáltásokat olvashatunk: „... óh Nagyok! ... szálljatok egy kevésé magatokba, és felejtkezzetek el arról a képzelt különbségről, melyet csak egyedül az emberiségnek jussaival való visszaélés állított fel közöttetek ... ha Nemzetetek ki-míveltetését és pallérozását szeretitek; ha hazátok fiai, és polgár társaitok szemeitek előtt és szívetekben, még emberi betsekben állanak: adjátok vissza nékiek emberi jussaikat, szaggassátok tépjétek szélylyel lántzaikat, öldözzátok fel bilintseiket; törüljétek el nem csak névvel, hanem valósággal és tselekedettel is, ama szívet rémitő és le verő boldogtalan rabi és örökös jobbágy nevezeteket...” (IV. köt. 6—7.) Egy igazságosabb társadalmi berendezkedés érdekében ő példálózik így Angliával, a *Nagy emberek temetőhelyek Wenstmünster templomában Londonban* c. írásában: „Ez a bölts nép nem csak a Generálisokat, a győződelmeskedő királyokat szokta meg tisztelni, a kik még ezzel nem érdemlik, hogy Nagy Embereknek neveztesse; hanem azokat tartja Nagy Embereknek, a kiket nem a vak szerentse, hanem az ő ritka elméjük és fáradhatatlan munkásságok által az egész emberi nemet boldogították.” (IV. köt. 114—119.) Talán éppen a feltörő indulat miatt bicsaklott meg mondata.

III.

1.

A Péczelinél ilyen különös erővel megjelenő érdem-problematika messi, s kétségtelesenül meghatározó előzményekbe gyökerezik: a debreceni iskola humanista eszményeikkel telített, gyakran közhelyes virtus-tisztelő légkörének hatása, a XVIII. századi magyar protestáns ember természetes vágya a vallásos szempontú „égalité”-re s az értelmiségi-polgár ösztön Nyugaton erősödött reflexei képezik az egymásra rakódó érzelmi rétegek forrásait. S láttuk, hogy — ámbár szemléletében potenciálisan benne rejlik a francia forradalmakat elfogadó citoyen is — ez az érdem-problematika nála *általában* belül marad a neo-sztoikus tendenciák divatján, keveredik a hagyományos erkölcsi világképnek a patriarchális népesség tudatvilágához is hozzájáruló, azt alakító-színező koncepciójával. Az igénytelenség, a közvetlen szociális szempontú tényekkel szemben mutatkozó bizonyosfajta kendőző magatartás fő forrása egy sajátosan mély monarchizmus: II. József és a műveltebb főurak iránt táplált illúziós bizalom, vak odaadás — s ez azzal a következménnyel jár, hogy a „közjó”-ra úgy törekszik, hogy kiszolgálja az arra törekvőnek vélt monarchiát, tehát: hogy minedenek-előtt jó alattvaló. A fentálló társadalmi struktúrát ő tehát éppen úgy rögzíteni kívánja, mint pl. Gvadányi — csak azzal a biztos tudattal, hogy az egész berendezés egy felvilágosult ideálkép, a közboldog állapot felé halad. Ez a *politikai-szociális* viszonyokat illető tartózkodás azonban nem jár együtt *morális* viszonyokat illető tartózkodással — ebben benne van már valami korszerű nyugtalanság, kiindulópontja lehetne egy felvilágosult-szentimentális polgári lázongást hordozó életműnek is. Erkölcsi vonatkozású munkáinak hangsúlyos szempontja a *szidalom*, a bűnös törekvések (s itt elsősorban *nem* a nemzetietlenség kerül elő!) demokratikus színezésű tagadása. Az általa felfogott „virtus” hallatlanul *aktív* — s elsősorban *nem* a virtussal bírók (szegény dolgozó emberek), hanem a virtussal nem bírók irányába terjeszkedik; fő célja, az hogy létrehozza az *úrból az embert*, s nem pedig, hogy magasztalja azokat,

akik — a maguk munkás-szegényes életében — már is emberek. Péczeli, a faluról, népközel életmódból jött kismemes, az Európát megjárt tudós és híveivel szoros kapcsolatot tartó prédikátor az értékes emberi jellemvonásokat példamutatóan megvalósulni elsősorban a dolgozó emberek világában (Mesék), a tudomány és irodalom embereinél (Gyűjteményének erkölcsi motívuma) s az emberekkel törődő, mindennemű segítséssel szolgálni tudó papoknál (Hervey Sirhalmi, Hervey élete) találta meg konkrét formában.⁴¹ S — vakon bízva az idealizált uralkodóba —, ez értékek egyik lényeges pontja mindig a sztoikus-higgadt, türelmes alattvalói igénytelenség; de ez csak az egyik pont — a másik a *tevékeny* életvitel. Ezt minősíti igazán, ezt követeli gyakran igen agresszív hanghordozással. S ez pedig azzal a sajátos következménnyel jár, hogy Péczeli éppen az alattvaló legjobb emberi tulajdonságait követelve bontja meg önmagában a jó alattvalót; morális szinten bár, de hozzájárul a monarchia rendjének, hierarchiájának bomlasztásához: *tulajdonságoknak* követel nagyobb teret — s innen már közel (néha érinthető közelségben) van az, hogy a *tulajdonságok hordozói* (a *tevékeny* élet képviselői) követeljenek többet maguknak. A magyar felvilágosodás legnagyobb költője, Csokonai ezért használja jó helyen azt, amit Péczelitől tanult — Tempefői kedvese Rozália ajkára így kerül a Mesék egyik jegyzetének (XIX. Majom s vadak) gondolata és frazeológiája is.

Rozália:

„A *pompás* titulusok csak az
hízelkedésnek álnok találmányai...
Csak *múlt hangok* azok, melyekkel
a *valóságos érdem* híját kívánjuk
pótolni... (II. felv. IV. jel.)

Péczeli:

(A *pompás* titulusok a mese szövegének gyakori kité-
tele.) „... még sok helyeken a *valóságos érdemnek*
híját titulussal *pótolják*... (a franciák és angolok) a
titulusokkal „mint valamely *múlt hangokkal* keveset
gondolnak.”⁴²

Azt láttuk, hogy Péczeli a távolságot, amely a tulajdonságok és ezek társadalmi képviselőinek érvényesítése között van *általában* nem tudja átlépni — szélesebb körben gondolkodva, tanítva-prédikálva egyértelmű a komáromi pap „beállása” az adott rendbe. De ugyanakkor ellentmondásokat, feloldhatatlan ellentmondásokat szül már ez a mentalitás, — megfelelő pillanatokban mintha egy frigiai sapka sziluettje tűnne fel a prédikatori süveg helyén; személyes magatartásában pedig éppen nem mindig tudja betartani az önmaga diktálta morális parancsokat: egymással kerülnek szembe gyakran megnyilatkozásai, néha pl. szinte ugyanabban az ütemben produkálja a jó alattvaló hódoló, fejethajtó, alázatos — s az önmagát érvényesíteni vágyó polgár kiegyenesező mozzdulatát. Kazinczy és Batsányi egyformán dühösek azért, mert a prédikátor Alzir fordításának ajánlásában egészen otromba, túlzóan hajbókoló protokolláris tévedéssel titulálja „Felséges”-nek Kaunitzot, — éppen ő, aki oly gyakran, talán a leggyakrabban hangoztatja, hogy a titulus nem, de a „valóságos belső érdem” a fontos. *Haszonnal Mulattató Meséinek* ajánlásában szinte agyonimádja azt a nemességet, amelyik „II. József ditsőséges királyunknak győzelmeket ígérő bölts vezérlése alatt” seregként repül „több elfelejtethetlen Héroinknak még most is vérengző nyomain” a törökre — s tíz lappal hátrább „ama kegyes életű Gellert” életrajzát pedig e szavakkal zárja: „Be sokkal nyertesebb az ilyen lelki vitéz azoknál a leg-hatalmasabb Hadi-vezéreknél, akik emberi vérbe mártott s keserű könyv hullatásokkal áztatott koszorút nyernek! Be sokkal nemesebb és ditsőségebb egy halhatatlan lelket így megtartani, mint száz ezer embert meg-öldödni!” Könyvét a török háborúba induló

⁴¹ A pap, mint embereszmény, a legtisztábban a Hervey-féle Sirhalmok elé fordított Hervey élete c. írásból bontakozik: „Nem-esmérek én a földön egy tisztességebb és szivvethatóbb méltóságot, mint az olyan prédikátorét, a ki józan elmével és érzékeny szívvvel lakozik egynéhány szalmás kunyhók között, az ezekben lakozó együgyű parasztokat mintegy a maga gyermekeinek el-fogadja...”

⁴² A Rozália ajkára adott gondolatnak értékére és súlyára l. WALDAPFEL JÓZSEF: Az igazi Csokonai (1949.) c. tanulmányának vonatkozó utalását. (Irodalmi tanulmányok. Bp. 1957. 185.)

nemességnek ajánlja — s elég paradox, a tulajdonképpeni szándékot ütő módon fut össze benne a közjóra hivatottnak látott fensőbbiség tevékenységében vakon bízó alattvaló a közjóért dolgozó alattvaló értékei közé beiktatni szándékozott gellert-j érzékenység propagálójával. — De ugyanilyen ellentmondássá válik a komáromi papi kúria lakójában az igénytelen, csak a közérdek szolgálatában álló, s az ily módon nyert saját lelki nyugalmban kielégülő állampolgár és az önértékeire büszke, azokat társadalmi téren is érvényesíteni akaró polgár mentalitása is. Láthatóan erős dicsőségvágy él benne — írók közül ezért is levelez csupán a legmagasabb társadalmi helyzetben levőkkel, s műveit ezért is küldi el oly pedánsan az ország grófjainak, báróinak kizárólag francia nyelvű levelek kíséretében. — „Vous serez sans doute étonné de recevoir une lettre française d'un pauvre Ministre hongrois qui ne Vous pas connu et probablement ne le sera jamais, puisque la naissance et la fortune ont mis une grande difference entre Vous et moi . . .” — írja még 1784-ben Károlyi Antalnak,⁴³ s elég világosan elárulja, hogy a közöttük levő, pusztán a „naissance et fortune” okozta kényszerű különbséget ily módon, literatorkodással kívánja eloszlatni valamelyest. S nyilván eleve kitűzött célját éri el, s némiképp kielégül benne a tudására büszke író-tudós, amikor ez akciók eredményeképpen elismerő, dicsőítő leveleket címez neki számos világi nagyság, mint. pl. Teleki József, Ráday Gedeon, Hadik András, Pálffy Károly és — Sándor Lipót is.⁴⁴ Bizonyára e kiharcolt reputáció miatt is emlékszik majd rá (kissé talán irigykedve) úgy Kazinczy, mint ifjúkorának, „legnagyobb fényben ragyogó” literátorára, ezért javasolja őt Révai Miklós első helyre az általa szervezett Akadémiába, s ír hozzá megdöbbenően alázatos hangvételű leveleket,⁴⁵ és hogy az induló Csokonai szemében⁴⁶ (Nagy Sámuelhez c. versére gondoljunk) Péczeli az első a hírrel jutalmazott, közmegbecsülést kiérdemelt modern magyar literátorok között. Ugyanakkor azonban éppen e szétküldözgetett műveit azért és úgy készíti, hogy érthető és elfogadható, s nem utolsósorban: hasznos legyen a tanulatlan, egyszerű „Asszonyoknak és gyermekeknek”, a keveset olvasó nemeseknek, jó „a könyvekben még kevésbé gyönyörködő köz népnek olvasásra szoktatására”, — olyan olvasóközönségre számít, s olyan olvasó közönséget igyekszik kiszolgálni, amely felől aligha érkezik minősítő elismerés. — Hollandiai ismerőseinek azt írja, hogy püspök — csak így érdeklődhetnek azok a „votre palais episcopal” és a „votre parc” iránt Komárom hosszú ideje óta első protestáns papjától,⁴⁷ akinek megérkezése után még három évig az a gondja, hogy istentiszteleteihez megfelelő helyisége legyen. Levélben pótolja ki azt, amit külföldi sikerei után mások természetesnek gondolhattak: az itthoni magas állást, rangot. Ugyanakkor azonban nem vállalja el 1786-ban elhunyt apósa helyét a debreceni iskola katedráján, s 1787-ben visszautasítja a dunántúli egyházkerület közfelkiáltással neki ajánlott főjegyzői státusát⁴⁸ —, visszautasítván egyben azt is, hogy ráleljen a személyes érvényesülés első lépcsőfokaira. Mindvégig megmarad ő egyszerű prédikátornak, amelynél „szívrehatóbb méltóságot” nem is tud elképzelni.

⁴³ A Károlyi Antalhoz írott és idézett levelét (1784. aug. 4.) 1 PLEV, közölve pedig: Itk 1921. 109—121.

⁴⁴ A Péczelihez intézett főúri leveleket 1. TAKÁCS, BARANYAI i.m. és PLEV —, az idézeteken kívül megjelent még: II. Lipót toszkánai nagyherceg levele Péczeli Józsefhez. Vasárnapi Ujság 1895. 1. sz.

⁴⁵ Révai Miklós leglényegesebb leveleit 1. TAKÁCS 51—59. Hogy Péczeli első helye mit jelentett ebben az Akadémiai tervezetben, arra egy jellemző adat: a Batsányi szerint „vakmerő szelességgel” készült névsor 22. helyre állított tagja, Fábchich József még 15 év után neve mellé írta ezt! 1. BALLAGI ALADÁR: A magyar királyi testőrség története Bp. 1872. 255.

⁴⁶ Csokonai így ír Nagy Sámuelhez c. versében: „Hajdan első renddel ége / A homály közt Péczeli; / Ő elalva, neki vége, / Még is a nép tiszteli. / Mert tudós pennája feste / Néki olyan érdemet / Mellyet a százak leeste / S multa porba nem temet”.

⁴⁷ Seervoskerkenék igen jellemző levelét 1. PLEV. Van Tuyllné Singendonck-Péczelihez.
⁴⁸ — A „főnótáriusi” státusra való hívásáról — Tóth Ferenc egyháztörténeti gyűjteményének adatát idézve — utal TAKÁCS 188.; Varjas megüresedett katedrájára pedig Domokos Lajos főbíró hívta meg, levelét közli TAKÁCS 44.

Rangtól független emberi értékek elismertetésének szándéka és alattvalói hajlongás, az igények „bőlt”-höz méltó visszaszorítása s az önérvényesítés szándékának sok, még a „hiú” Kazinczyt is sokszorosan felülmúló jele — lényeges és szervesen összetartó jegyei ezek Péczeli különös karakterének. A hívságos emberi törekvések tagadójától, az erősen vallásos színezetű, de a felvilágosodást szolgáló, igazi, belső emberi értékek propagálójától, a „moitiei poète”-ből általa csaknem teljesen „prêtre”-ré desztillált *Youngtől* indul egyik ágon Péczeli tevékenysége; és — mivel e belső értékek szükségképpen egy idealizált monarchia távlataiba rögződnek, s e távlat az, amely az érvényesítés mértékét is meghatározza —, elszakíthatatlan a kapcsolat egy másik kérdéskörtől, a jó fejedelem, az igazságos, jó monarchia problémáitól. Ez pedig a *Voltaire* életmű egy, kizárólag az *Henriade*-ra és a tragédiákra szorítkozó szeletéhez (Lessinggel szólva: a „bocsánatos művekhez”) vezet el — s mint aktuális kérdés: a hazaérkezéskor rögtön — a prédikátort.

2.

A kérdés azonban, amelyre mindenekelőtt válaszolnunk kell, az, hogy milyen érzelmi-gondolati talajban van a gyökere Péczeli állandósított, mindvégig megmaradó illúziós monarchizmusának, II. József államrendjéhez való szélsőséges kötöttségének. Ha a protestáns embernek, sőt papnak a tolerancia rendelet kibocsátója iránt érzett háláját vetnénk fel itt csupán, akkor nyilván egy igen lényeges, de ugyanakkor önmagában leszűkített motívumot említenénk. Lényeges mozzanat ez, mert a tolerancia kérdés megoldása a józsefi politikában a *conditio sine qua non*, az első (talán: időrendben is első) és alapvető abban, hogy a komáromi pap rajongva csüggy a kalapos királyon. A katolicizmus évszázados uralma után a Rendelet kibocsátását a hazai protestánsok örömmujongása fogadja, s ebben természetesen osztozik Péczeli is. Őnála azonban — láttuk — a tolerancia fogalma kitágul: nem pusztán vallási, de születési, vagyoni szempontú előítéletek mellőzése is benne van, s II. József ezt is jelenti a polgári ösztönökkel hazatérő prédikátor számára. Az ő uralkodása alatt írhatta le *Henriásának* Ajánló Verseiben, hogy „Ha Királyt a Virtus, nem a vak sors tenne, / Sok Jobbágy Királyné, sok Úr szolgál lenné” — s Péczeli József képeiben nyilván döntő és őszinte, belső motiváltságú az az egyébként felvilágosult-szabadkőműves közhely is, amit még 1790-ben is meghatva ír erről az „embereket szerető szívű”, „kegyes jó atyá”-ról, hogy „magával a parasztot egy fontba mérte”. Mindez lényeges és állandóan jelenlevő tényezője a prédikátor kötöttségének, de ugyanakkor egyfajta érzelmi megágyazás is egy mélyebb, különösebb indítékhoz.

A felvilágosodás kori magyar irodalomnak talán nincs Péczelihez hasonló alakja, akiben ugyanolyan hallatlan erővel, szinte a kényszerképzet beteges erejével merülne fel minden hazai jelenség szemléleténél a külföldi megfelelő. A „minden”-t csaknem a szó szoros értelmében vehetjük, hiszen tudjuk, hogy Debrecenből tudós-polihisztori hajlamokkal indult ő el külföldi peregrinációjára, éretten, csaknem férfifejjel. A mester, Varjas János magához sokban hasonló érdeklődési körű diákot engedett ki köréből. Ő maga nyelvész és történész, de — érdemes ebből a szempontból is végignézni levelezését — a gyakorlati hasznú tudományok különféle ágazatai iránt mutat érdeklődést; s a jórészt önellátásra berendezkedett professzori ház életvitele szinte meg is követelte (persze az „üres disputációktól” mentes) „természeti tudományok” gyakorlati problémáival való foglalkoztatást, s az eredmények közvetlen hasznosítását — a növénytermesztéstől egészen az orvoscodásig. (A Svájcban élő Péczelinek egy ott ismeretlen dinnyefajta magját küldi azzal, hogy róla fogják elnevezni az így elterjedő gyümölcsöt — a Komáromba betegeskedő vót pedig receptekkel, tanácsokkal igyekszik segíteni stb.) A Saussure és Pictet környezetében sörgőldöző Péczelire pedig kiváltképpen jellemző lesz ez a tudományos érdeklődés — „gyönyörűséges”-nek nevezi ezeket a stúdiумokat, ahogy kikövetkeztetjük Varjas egyik válaszeleveléből — s elszórt személyes jellegű s állandó (nem személyes jellegű) utalásaiból, lényegében: életművének jelentős hányadából kiderül, hogy a külföldi országokban tapasztalt gyakorlati életvitel megannyi eredménye, a természet-

tudományok közvetlen és közvetett hasznú újdonságai nagy izgalommal töltik el.⁴⁹ Sokáig élt ilyenfajta élményeket nyújtó környezetben, sok időt töltött természettudósok mellett — s tapasztalatai, valamint az érdeklődés korábban is meglévő s kint megerősödött ösztönéből összeválasztott hatalmas és rendkívül vegyes anyagú könyvtára sokrétű, szinte kaotikus halmozatát tárta neki ezeknek az izgalmas újdonságoknak is. S a már itthon tartózkodó Péczeli nek ez a (jórészt könyvtára polcaira zsúfolt) enciklopédikus, s általában korszerű tudásanyag nem pusztán az egyéni érdeklődés kielégítésének forrása lesz, hanem az ébredő nemzeti mozgalom lendületével, inspiráló hatásával párhuzamosan: egyre inkább *példa*. Minduntalan előtolakszik, állandó reflexiók forrása ilyenfajta, szintén állandósult felkiáltások kíséretében: „miért ne lehetne ez hazánkban is?” vagy: „édes hazám mikor jutsz ennyire!” stb. Péczeli tudós érdeklődése és könyvtára a nemzet *pallérozásához* szolgál közvetlen hasznosságú tanácsokkal — és kb. 1787-től egyre tömegesebben jönnek elő (végül létrehozva a Mindenes Gyűjteményt, amelynek ilyenfajta ismeretek közlése a döntő motívuma) a külföldi minták után képzelt haladottabb életvitel megteremtésére célzó javaslatok, amelyek mindinkább magukba foglalják az eredmények közvetítése körüli problémákat is: *magyar nyelven* kell a tudományokat *terjeszteni*. A hallgatólagos program Bessenyeit idézi, mintha az általa megjelölt útra lépne a prédikátor.

A Mesék néhol kis természettudományos tanulmánnyá bővülő lábjegyzeteiben indul s a Mindenes Gyűjtemény anyagának egészében tetőződik a szándék, amelynek lényege: utána vonni a magyar állapotokat mindannak, amit külföldön mint jót tapasztalt, amit külföldről, mint jót, olvasott. A felvilágosodás „közjó” célja ihleti a prédikátort, — de éppen e legnemesebb hazafiságtól is ihletett tevékenységének jellegénél tűnik elő az, ami e hasonló lényegű korban is megkülönbözteti, s éppen az ő hátrányára különbözteti meg őt a tehetségebb és merészebb kortársaktól. Ő ugyanis — foglaljuk egy mondatba a kézenfekvő tanulságot — nem azt akarja, mint Bessenyei, Kazinczy, Kármán, Batsányi: *megváltoztatni* (inspiráló külföldi példák nyomában) ami itthon *van*, hanem azt akarja *megvalósítani*, ami itthon *nincs*, s amihez itthon a feltételek is hiányoznak: szemét az európai napfelkeltére veti, de a napot akarja idehozni, ahelyett, hogy a terjedő sugarak elől tisztogatná a hazai levegőt. Egész irodalmi tevékenységének jellege erről árulkodik; működése során lényegében nem történik más, mint az, hogy a (főleg nyugati eredményeket magába foglaló) pallerozó tudásanyag, amely tapasztalataiban és könyvtára polcain rögzült, megelevenedik a tolla alatt, és fordítások, magyarrá ültetések, kompilációk formájában ráömlik a korabeli magyar glóbuszra.⁵⁰ E korabeli magyar glóbusz, a „magyar Egyiptom” állapota tulajdonképpen nem

⁴⁹ Igen jellemző, hogy Péczeli ha külföldön barangoló *önmagáról* (elég ritkán) ír, akkor csak mint tapasztalatszerző tudós mutatkozik a megfigyelt tudományos tény leírása mögött. Néhány jellemző példa: a XXXVI. Mese jegyzetéből: „Szerentsém esvén egy esztendeig lakni Genévában ama híres filosofusnak, Saussürnek házában; nagy tsodálkozással s gyönyörűséggel szemléltém sokszor ennek kedves Battyánál, ama ... fáradhatatlan Bonnet Károly Urily ... harmintz milliókkal nagyító üveg tsókkal ...” (Mesék. 164–165.) — „1782-ben November 12-ik napján jelen voltam magam is az Ultrajectumi Tsillag-vizsgáló toronyban számos Professzorokkal s fő Urakkal, akarván nézni a Mercuriusnak a nap tányérján keresztül menését ...” (MGy VI. köt. 9.) — „Egész Alsó-Saxoniában szerte-széjjel járván a leg-nagyobb marhás Gazdák körül ... tapasztaltam azt, hogy a borjúk mindjárt ellések után elválasztatnak ...” (MGy II. köt. 318.)

⁵⁰ A könyvtár műveltséganyagának jellegére vonatkozóan vö. BIRÓ F. Péczeli József könyvtáráról. Magyar Könyvszemle 1962. 4. A Gyűjtemény-nyújtotta ismeretek forrásainak feltárása egy szélesebb körű művelődéstörténeti kutatás feladata lehet, mi csupán annyit állapíthatunk meg, hogy igen gyakran hivatkozik a kor természettudományos kutatóinak nagyjaira: Buffonra, Newtonra, Halleyre, Tissottra stb., — s hogy a Gyűjtemény fontos kútfővé válhatott az utókor felvilágosult tudománynépszerűsítő tendenciái számára is: Fazekas Mihály nyugodtan másolhatott ki a Gyűjteményből egy passzust a több mint harminc évvel később készülő Kalendáriumához; ennek egyik írása (Jupiterről. — JULOW—KÉRY: Fazekas Mihály

érdekli igazán — mintegy azon kívül él, csak annyit fog fel belőle, hogy a tudatában élő nyugati mintaképekhez viszonyítva elmaradott; csak a prakticista-gyakorlati, valamint az általános művelődési helyzetet illető *különbség* van a szeme előtt. Életműve ezért is állhat össze jórészt fordításokból, tárgyaszempontú ismeretközlésből, amelyeket csak időnként szakít meg egy-egy retorikus, buzdító fordulat. A prédikátor tevékenységének jele pedig lényegében onnan táplálkozik, hogy patrióta szíve egy sok vonatkozásban felvilágosult tudásanyaggal rakódott, de alapjában patriarchális szemléletű emberben dobban meg. Őelőtte nem tornyosul közvetlen akadályként a kulturátlanság, a rossz tudósság, „Ferenc deák uram” dühítő ízlése, az érzéketlen, durva feudális lélek, a teológusi vaskalaposság, a tudományoknak ellenséges „mi klimánk”, a parlagi életmód stb. Ami előtte a haladás akadály: egy sajnálatosan általános, de szubjektív jellegű *bűnös* emberi magatartás következménye — az önző, sajátmagával törődő, közönyös emberi léleké. Erkölcslről oly sokat szólva — művei tanulságának ez a másik oldala — mindig is e bűn ellen, a nem tevékeny élet ellen szónokolt. Epikurosz árnyát kell kiűzni a kortársak házaiból. — „chimérai szándék az, amely a köznépet — a gubába vagy bársonyba öltöztött köznépet — megvilágosítani igyekszik;...” — írja *Orpheus*ának Bővezetésében a Péczelivel egyként már ekkor többrétű (s jórészt: belső) polémáiban levő Kazinczy, s véleményéhez mintha éppen a Péczeli-féle magatartás gyengesége szolgáltatná az alapot.

Az elvenen élő — s csak elő kell vennünk a Gyűjteményt, hogy lássuk: milyen sok területet magába foglaló — külföldi példa és az alakítani akart, jelenvaló magyar állapotok között csak a *különbséget* érzékeli tehát a „chimérai szándék”-kal eltelt komáromi pap, — s ez megnöveli, szinte kibírhatatlan súlyúvá teszi a megvalósítandó feladatokat; amely feladatok, a példákhoz következő elképzelések és tervek egyébként is kívülről, az utópiákra emlékeztető szervetlenséggel akarnak benyúlni a létező magyar világ rendjébe. Itt azonban az önös Epikurosz országa fogadja a javaslatokat — a közöny faláról állandóan visszaömlik minden a komáromi ház dolgozószobájába. A prédikátor elképzeléseihez nincs társadalmi bázis, amely magáévá tudná tenni azokat — s így érthető, hogy a feladatok súlya legyőzhetetlen gravitációt ültet el lelkében korának az e feladatokat megoldani képes, mert effektív hatalommal rendelkező politikai tényezői iránt. S lesz természetes, hogy egyes pozitív megnyilatkozások folytán szándékaival alapvetően egyezni látja a korszak legfőbb valóságos hatalmát, — annak ellentmondásossága, rossz oldala egy szükségképpen fellépő illuziókód burkában szétolvad s teljes, maradéktalan lesz a kiszolgáltatottságból következő bizalom, odatartozás. A trónon az idegen II. József ül, a tolerancia meghozója, akitől az európai felvilágosultak komolyan várhatták valamiféle „parókás szocializmus” megteremtését. — Sokat vártak tőle bizonyára Saussure svájci házában, hiszen a Frankenstein álnéven utazó császár 1777-ben — Voltairet elkerülve — látogatásával tisztelte meg a nagy tudós genfi otthonát. A kényszerű illuzióknak kiszolgáltatott komáromi papot így tulajdonképpen a hazafiság, nem a védekező jellegű, hanem építkezni kívánó hazafiság löki el az idegen uralkodóhoz — az ő „haza” fogalma éppen ezért is csúszik tendenciaszerűen egybe az adott állami berendezés fogalmával. A Meséket követő *A Haza szeretetéről s a jó Hazafijaknak kötelességeikről folytatott Levelezés Philopatros és Commodus*

Összes Művei. Bp. 1955. II. köt. 43.) szösz szerint megegyezik ugyanis a Gyűjtemény VI. kötetében található, Az Égről és Tsillagokról c. tanulmány egyik részletével. Néhány mondat bizonyosságul:

MGy:

Jupiter legnagyobb minden Bujdosó tsillagok között. Noha százhárom millió s száz tizenháromezer Német mért-földekre esik a Naptól mégis minden Bujdosó tsillagok között leg-elevenebb az ő világossága stb.

Fazekas:

Jupiter legnagyobb minden bujdosó csillagok között. Noha százhárom millió s száz tizenháromezer német mértföldre esik a Naptól; mégis minden bujdosó csillagok között a legelevenebb az ő világossága stb.

között — Nagy Frigyes eredetije után — így rögzítheti azt, hogy „a *Jó-Hazafin* érték én olyan embert, a ki a maga életének változhatatlan regulájává tette azt, hogy valami tőle ki telhetik, mindenkor szolgáljon annak a *Köztársaságnak* (értsd: államnak) melynek tagjai közé számlálja magát”. Péczeli számára így általában nem *eszköz* a jószeffi politika szolgálata, hanem *cél*: szubjektíve a legtisztább tudattal, a hazafiság biztos tudatában csatlakozik a kétségtelen tiszta szándékainak következményeit, káros következményeit nem látó kalapos királyhoz. Nagyon sok példáját idézhetnénk annak, hogy mondandói mennyire egybevágoak Jószeff céljaival. A más vonatkozásban emlegetett Mesék tanulságai sok esetben ízekre menően egyeznek a császár rendelkezéseivel: a temetések puritánságát igényli ő is (IV.) s általában takarékosságot minden vonalon; reklámot csinál a József által bevezetett bíróági reformoknak, s ő az is, aki — Péczeli tanúsága szerint — múltidejűvé tette a parasztnyomort stb. A legnagyobb súlyú apologetikus vállalkozása azonban éppen Voltaire műveinek tolmácsolása.

Ференц Биро
ИОЖЕФ ПЕЦЕЛИ, I.

В очерке дается картина о Йозефе Пецели (1750—1792), об одном из литераторов эпохи просвещения, имевшем весьма значительное влияние в свое время. В первой главе рассматриваются основные принципы его воззрения по литературе, говорится о своеобразном воззрении по литературе писателя, в котором литература и наука смешиваются без всякого ограничения, и которое имеет свои корни в конце концов в школьном обучении. Ценность и сущность литературных произведений — в отличие от общего классицистского соображения данной эпохи — не сводятся в языковых, стилистических отношениях, а в «деле», «ges», в научно-дидактическом смысле слова. Пецели посетил Голландию и Швейцарию 18-го века, в течение одного года он действовал домашним учителем в доме крупного испытателя природы, Ораса Бенедикта де Соссюра, и когда, в 1783 году, он занял должность протестантского проповедника в городе Комаром, для него «дело», «ges» означает уже другое, как во время его студенческих лет в Дебрецене. Он видит теперь уже в первую очередь в литературе документацию определенного рода науки о морали; его деятельность в роли переводчика и писателя в одном из мотивов является уже передачей морального поведения, которое, в соответствии с эпохой, полно противоречиями. Преромантические произведения Янга и Хэрвеи получают у него новую окраску, но и его поучительные сказки и моралистические статьи его журнала, «Минденеш Дьюйтемень» (Всеобщий сборник) имеют то же направление. Он оправдывает и требует внутренних человеческих ценностей, ссорящихся с порядком моральных ценностей феодального мира, но он считает, что к человеческим ценностям, то-есть, к современным буржуазным чертам характера, относится и традициональная нетребовательность, которая объясняется со стоическими преданиями. Из этого — следуя за преобразованием политическо-общественного положения данной эпохи, — вытекают чрезмерно изменчивые, иногда и противоречивые друг другу высказывания. Кроме того, это обстоятельство создает и известное родство проповедника-приверженца Западной Европы с характерными представителями патриархального дворянского мировоззрения. Его лучшим приятелем является Йозеф Гвадани, автор репрезентативного произведения сопротивления венгерского дворянства, и последний факт тем более кажется странным, что Пецели, мы увидим в следующих, представляет собой крайнего приверженца политических и прочих реформ короля Йозефа Второго.

A MAGYARORSZÁGI MELANCHTHON-RECEPCIÓ KÉRDÉSÉHEZ

A Luther-kutatók II. nemzetközi kongresszusának (Münster, 1960. aug. 8–13) résztvevőit a magyarországi Melanchthon-kutatásról Súlyom Jerő beszámolója tájékoztatta.¹ Súlyom azonban mindjárt referátumának elején megállapította, hogy Magyarországon tulajdonképpen nem folyik Melanchthon-kutatás; az eredmények más természetű kutatások melléktermékeként születtek meg.² Majd később — Schulek Tibor Bornemisza-monográfiájával³ kapcsolatban — az „egyházon kívüli irodalomtörténészek” hallatlan buzgólkodásáról beszélt, amelynek eredményeképpen az elmúlt években egy egész csomó tanulmány és könyv jelent meg a századnak erről az egyik legkülönb magyar humanista írójáról, aki ugyancsak Melanchthont vallhatta praeceptorának, de „természetesen csak művelődéstörténeti érdekűek” és „csak is a humanista szempontokat domborítják ki.”⁴ Anélkül, hogy Súlyom Jenő szavaiban bármiféle megrovást éreznénk, eleve kijelentjük, hogy alkalmi áttekintésünkben mi sem óhajtunk a teológia felsővízeire merészkedni, bár tisztában vagyunk azzal, hogy a melanchthoni humanizmus vizsgálója csak úgy nem kapcsolhatja ki teljesen a teológia szempontjait, mint fordítva: Melanchthon teológiai teljesítményeinek méltatója a humanizmus-kutatásait.

Kiindulásul hivatkozunk még egy másik reprezentatív kiadványra, a nagy Praeceptor halálának 400. évfordulója alkalmából W. Elliger szerkesztésében megjelent gyűjteményes kötetre,⁵ amelyben P. Fraenkel, az elmúlt másfél évtized Melanchthon-kutatásának felmérője desideratumnak jelzi a Németországon kívüli Melanchthon- emlékek rendszeres számbavételét, és ezzel kapcsolatban az angol—francia anyagon kívül „nem utolsó sorban a szláv nyelvű” irodalmak feldolgozásának szükségességére utal.⁶ Ennek a desideratumnak a megvalósítása persze lengyel,⁷ cseh és szlovák kutatótársainkra vár;⁸ mi a magunk részéről *Melanchthon magyar-*

¹ „Luther und Melanchthon.” Referate und Berichte, hrsg. v. V. VAJTA. Göttingen 1961. 178—188.: Melanchthonforschung in Ungarn.

² I. m. 178.

³ Bornemisza Péter (1535—1584). A XVI. századi magyar művelődés és lelkeség történetéből. Sopron—Budapest—Győr 1939.

⁴ I. m. 181.

⁵ Philipp Melanchthon. Forschungsbeiträge zur 400. Wiederkehr seines Todestages, dargeb. in Wittenberg, 1960. Göttingen 1961.

⁶ I. m. 13.

⁷ L. O. BARTEL referátumát (Luther und Melanchthon in Polen) a münsteri kongresszus aktái között, 165—177. Egyébként: a lengyelországi humanizmus-kutatás eredményeinek ismerete nélkül a magyarországi sem lehet meg, és *vice versa*; Melanchthonnal kapcsolatban itt elsősorban BALÁZS JÁNOS Sylvester-monográfiájára utalunk (Bp. 1958); a legfrissebb irodalomból I. KOVÁCS ENDRE Melanchthon und Ungarn c. tanulmányát a berlini akadémia Philipp Melanchthon-kiadványának (Berlin 1963) I. kötetében, 261—269.

⁸ Révész IMRE akadémikus hívta fel a figyelmemet arra, hogy egy darabig a Muraközben, Horvátországban és Szlovéniában is voltak — elsősorban Melanchthontól inspirált — reformatori mozgalmak. L. még: A. OTETA: Wittenberg et la Moldavie. Renaissance und Humanismus in Mittel- und Osteuropa, I. köt. (Berlin 1962.) 304. és: ERNST BENZ: Wittenberg und Byzanz. Marburg/ L. 1949. 61. skk. és *passim*.

országi recepciójának felderítését érezzük kötelességünknek. Ennek a hatalmas, sokszínű tablónak azonban egyelőre csak néhány kiragadott részletét ígérhetjük; az egész feldolgozása hosszú évek munkáját igényelné.

De tulajdonképpen a németországi alap is hiányzik: a *Corpus Reformatorum* köteteinek jólismert hiányosságait sem a *Supplementa Melanchthoniana* csonka sorozata, sem R. Stupperich „tanulmányi kiadása” (*Studienausgabe: Melanchthons Werke in Auswahl*. I—VI. köt.) nem pótolhatja; annak beváltása, amit annak idején még K. Hartfelder ígért (hogy ti. majd megírja Melanchthon „hatásának” történetét),⁹ immár 75 esztendeje várat magára; minderképpen indokolt P. Fraenkel megállapítása, amellyel „Melanchthon als Humanist” c. fejezetét lezárja: kíváncsian volna Hartfelder könyvének alapos felfrissítése vagy pótlása, beleértve Melanchthon klasszikus-kiadásainak és magyarázatainak megfelelő méltatását is.¹⁰ Alkalmi vázlatunk ehhez az egészében nem könnyen feldolgozható témához szolgáltat néhány magyarországi vonatkozású adalékot.

*

Melanchthon pályakezdésének ismertetői — Camerariustól Stupperichig — mindig szoktak hivatkozni a Praeceptor gyermekkori praeceptorára, bizonyos Johannes Hungarusra, aki a gondjaira bízott fiúcskát anyai nagyapjának bretteni házában Baptista Mantuanus tankönyvének elsajátíttatásával, jó szóval és orbiliusi virgáccsal „grammaticus”-szá nevelte. Maga Melanchthon így emlékezett vissza derék tanítójára (CR XXVIII Ann. ad a. 1508): „... Ille adegit me ad grammaticam... Nihil patiebatur me omittere; quoties errabam, dabat plagas mihi, et tamen ea moderatione, quae erat conveniens. Ita me fecit grammaticum.” Johannes Hungarus később Pforzheimben prédikátorkodott (Camerarius, Vita Mel. c. II.); Melanchthon mindvégig szeretettel és megbecsüléssel gondolt rá vissza (CR X 190); szobájának egyik oszlopára is felírta a nevét, hogy az is régi tanítójára emlékeztesse.¹¹

Melanchthon mestere — neve szerint — magyar lehetett, de származásáról közelebbi adatokat nem ismerünk. Mindaz, amit személyével kapcsolatban a régebbi irodalomban olvashatunk,¹² merő találgatás, ami két dologra vezethető vissza: elképzelhetetlennek tartották, hogy Mátyás korának ragyogása oly hirtelen nyomtalanul kialudt, tehát kapcsolatot kerestek az elcsenevészedett magyarországi és a Reuchlin, Camerarius, Melanchthon munkálkodása nyomán kivirágzó németországi humanizmus között; másrésről magyarázatot kerestek Melanchthonnak valóban feltűnő magyar szimpátiájára, és ennek gyökerét a Praeceptor gyermekkori élményeiben, „magyar” tanítója gondoskodásának viszonzásában fedezték fel.

Itt említjük tudománytörténetünknek egy régi vitás kérdését: működött-e Budán Melanchthon két barátja és munkatársa, Simon Grynaeus és Vitus Winshemius? A Magyarországon meggyökeresedett hagyomány szerint mindkettejüknek „a Luther értelméhez való

⁹ Philipp Melanchthon als Praeceptor Germaniae. Berlin 1889. (Monumenta Germaniae Paedagogica, 7.) 552.

¹⁰ I. m. 28.

¹¹ R. STUPPERICH: Melanchthon. Berlin 1960 (Samml. Göschel, 1190.) 17.; vö. HARTFELDER: 4—5.

¹² PL. HABERERN JONATHÁN: Melanchthon Fülöp. Pest 1860. 6., ugyanígy: STROMP LÁSZLÓ: Praeceptor Germaniae. ProtSz 9 (1897) 80.; FRANKÓI VILMOS: Melanchthons Beziehungen zu Ungarn. Bp. 1874. 6. De még BUCSAY MIHÁLY friss jubileumi megemlékezésében (Melanchthon a reformátor. Ref. Egyház 1960/II 34.) is azt olvassuk, hogy Melanchthon — diákjaink felkarolásával és a magyarországi protestáns egyház fáradhatatlan támogatásával — „kamatosan visszaadta népünknek, amit ettől (ti. Johannes Hungarustól) kapott”. L. még: BUCSAY M.: A magyar reformátusok és Wittenberg. Ref. Egyház 7 (1955) 182—183.; WICZIAN DEZSŐ: Melanchthon és Magyarország. Harangszó (naptár), 1947. és uő. Melanchthon Fülöp, Emlékbeszéd születésének 450. évfordulóján. Ev. Theol. 1947.; a régebbi irodalomból: STROMP LÁSZLÓ: Magyarország és Melanchthon. Ösvény 5—8. (1917—1920.) 97—114. (= Deutsche Evang. Blätter 1903/XI.) Joh. Hungerus magyarságának kérdéséről a 104. lapon.

vonzódásokért kellett kitakarodni Magyarországból”.¹³ Budai Ézsaiás Ribini János *Memoabilia ecclesiae Aug. confessionis in regno Hungariae*-jára,¹⁴ az pedig a bártfai Sev. Sculteti *Hypomnema*-jára¹⁵ hivatkozik, ahol a következőket olvassuk: „Scribit quodam in loco D. Thomas Faber piae memoriae, successor D. Leonhardii Stockeli in Ludirectoratu Bartphensi et Praeceptor noster charissimus, quod audierit ex senibus fide dignis adhuc sub Ludovico II. rege Ungariae circa annum Chr. 1525 Budae coepisse doceri Evangelium, sed inde pulsos esse Evangelii professores, inter quos & Simon Grynaeus & Vitus Winshemius viri excellenter docti, qui Scholae Budensis & fortassis etiam Bibliothecae relictæ ibidem a Matthia rege praecepti fuerant, relictæ Ungaria redierunt in Germaniam, factusque est Grynaeus Philosophiae Professor Basileae, Vitus autem Professor linguae Wittebergae. Haec Thomas Faber.”

Nagyjából ezeket az adatokat találjuk más XVII—XIX. századi szerzőknél is, legfeljebb további személyekkel (Joh. Lange, Conr. Cordatus) és részletekkel (pl. Grynaeus bebörtönzésével és a magyar nemesség — vagy éppen Mária királyné — közbenjárásával) megtoldva. Toldy Ferencnél¹⁶ már egész regény kerekedik az „Academia Corviniana” viszontagságaiból, míg a külföldi kézikönyvek legfeljebb Grynaeus budai „Schulrector”-ságáról tudnak. A Bibliotheca Corviniana „felügyelősége” egész biztosan hazai kitalálás: a Bécsen keresztül esetleg Budára is elvetődött német humanistáknak annyi keresnivalójuk lehetett Mátyás elárvult könyvtárában, mint Jak. Spiegelnek¹⁷ vagy Cuspinianusnak stb. Tény az, hogy Grynaeus — Melanchthon négy évvel idősebb pforzheimi tanuló társa — „Magister Wiennen(sis)” megjegyzéssel szerepel a wittenbergi egyetem albumában 1523. április 17-én, 1524-ben pedig már heidelbergi tanárként találkozunk Melanchthonnal (CR I 656); az 1501-ben született Winshemius („Vitus Oertel de Wintzen Herbi. di.”) ugyancsak 1523 nyarán iratkozott be Wittenbergben, de Jöcher¹⁸ szerint hasonló nevű fia is Wittenbergben született 1521-ben. A sok közvetett adatból inkább csak az egyes szerzők tendenciája világlik ki: a protestánsok (Ember—Lampe) minél korábbi közvetlen kapcsolatokat konstruálnak a reformáció wittenbergi központja és Magyarország között; a katolikusok (Timon) cáfolják, amit lehet; ehhez járul azután a Mátyás-korabeli nagyság kiemelése, az „Academia Corviniana” jelentőségének hazafiaskodó hangsúlyozása (Toldy).¹⁹

Melanchthon magyarországi kapcsolatainak kutatója nem érheti be a *Corpus Reformatorum* anyagával. Azon már Fraknói Vilmos is túljutott, amikor a XVI. századi iskolázásról, Révay Ferenc fiainak iskoláztatásáról stb. szóló tanulmányaiban a magyarországi (elsősorban felvidéki) és külföldi levéltárak idevágó dokumentumait: számos magyarországi Melanchthon-tanítvány levelezését is megszólaltatta. Melanchthon tanári működésének gyümölcsei közé tartozik pl. az is, hogy egyik legkiválóbb tanítványa, a bártfai L. Stöckel, milyen módon hasznosítja a maga pedagógusi gyakorlatában a Wittenbergben tanultakat,²⁰ ebben az esetben a török kérdés felszínén tartását;²¹ a gondjaira bízott főrangú csemetével egy „Magyarország szá-

¹³ BUDAI ÉZSAIÁS: Magyarország története a mohácsi veszedelemtől fogva Buda visszavételéig.² Debrecen 1814. 74.

¹⁴ I. köt. Posonii 1787. 4/a. j.

¹⁵ Bartphae 1599. 17—19. (RMK II. köt. 292.)

¹⁶ A magyar nemzeti irodalom története. II. köt. Pest 1851. 23.

¹⁷ Vö. BORZSÁK I.: Die Tacitus-Handschriften der Bibliotheca Corviniana. Az Egyet. Könyvtár évk. 1 (1962) 142. (=AntTan. 8 [1961] 184.)

¹⁸ Allg. Gelehrten-Lex. IV. Leipzig 1751. 1657.

¹⁹ Grynaeus kézirat-felfedezői érdemeit és magyarországi kapcsolatait időközben külön tanulmányban dolgoztam fel: S. Gr. — a Corvin-könyvtár őre? AntTan. 11 (1964) 264—275.

²⁰ Ez a „communis Ungariae praeceptor” (J. S. Klein, 1770) 1530-tól 1538-ig tartózkodott Melanchthon környezetében, vö. FRANKL (FRANKÓR) V.: A hazai és külföldi iskolázás a XVI. sz.-ban. Bp. 1873. 70.

²¹ Vö. Melanchthon „Rhetorica”-jának (Wittenberg 1542) idevágó fejezeteivel: CR XIII 445—; továbbá: CR XX 453—472; HARTFELDER 299. BORZSÁK I.: Az antikvitás XVI. sz. képe. Bp. 1960. 96. és 122.

nalomraméltó állapotáról és Buda elfoglalásáról” (de miserrimo statu Hungariae et de occupatione Budae) szerkesztett magyar párbeszédet fordított latinra. A gyermek latin levelének²² iskolás fordulatai — közvetve — a wittenbergi Praeceptor aggodalmait és részvétét tükrözik: „Quem hae res non magno dolore afficerent, aut quis earum oblivisci posset? Quod si qui faciunt, eos puto esse duriores quovis saxo et trunco, qui hanc miseriam deplorarent, si quid sentirent, quales multi lapides et trunci reperiuntur, qui nihil afficiuntur communibus malis, quidquid accidat in regno.”²³

Stöckel egy másik levelében (1542. nov. 12-én)²⁴ közli Melanchthon állásfoglalását a katólikus szertartások meghagyásának kérdésével kapcsolatban — szóserinti idézet formájában — Révay Ferencel: „Gaudeo Marchionis librum a te transferri, propter vestras ecclesias. Nam doctrina in eo recte traditur et cum nostris ecclesiis congruit. Caeremonias autem humanas aliquanto plures aut studiosius retinet, quam opus est. Sed has ineptias ferendas esse putavimus, quas quidem tempus ipsum emendat.” A Stöckelhez intézett Melanchthon-levél minket nem annyira teológiai szempontból, mint inkább azért érdekel, mivel zárómondata arra a „politica quaestio”-ra emlékeztet bennünket, amelyet egy későbbi Melanchthon-tanítványnak, a szophoklészi Élektrát magyarító Bornemisza Péter diáknak a tragédiához fűzött latin utószavában (1558) olvashatunk: „Utrum patria durissima servitute oppressa tyrannis per vim resistendum sit, an vero calamitatum remedium et mitigatio, quam ipsum tempus adfert, tutius expectanda sit?”

Idézett monográfiánkban az Élektra-fordítás humanista utószaváról, majd a szerző későbbi prédikációjának megszámlálhatatlan klasszikus hivatkozásáról kimutattuk, hogy szinte mondatról-mondatra a Praeceptor fogalmazásait tükrözi. Bécsi mestere, akinek buzdítására Szophoklész tragédiáját magyarra fordította, Georg Tanner, 1546. nov. 1-én kapta meg a Wittenbergben végzett tanulmányairól szóló *testimonium*-ot Melanchthontól (CR VI 260—1), tehát első kézből ismerte Melanchthon 1545. évi Élektra-magyarázatait (CR XXVIII Ann. ad a. 1545) és Camerarius Terentius-kiadásához (1545) írott előszavát (CR V 567—9). De később maga Bornemisza is hallgatta Melanchthont. Erre vonatkozó megjegyzését Eckhardt Sándor fedezte fel az esztergomi Volaterranus-kötetben,²⁵ a wittenbergi egyetem albumának hibás „Petrus Besnemus Hungarus” bejegyzését (1559. szept. 13.) pedig mi azonosítottuk Bornemisza névével.²⁶

Melanchthon levelezésének tanulmányozói sűrűn találkoznak efféle fordulatokkal: „narrat mihi hospes Pannonius” (CR IX 902), „ex Pannonia huc scribitur” (uo. 903) stb. Érdemes itt Melanchthon magyarországi tanítványainak a *Corpus Reformatorum*-ban rem szereplő leveleire is hivatkozni.²⁷ Pl. Batizi András (beíratk.: 1542. márc. 19.) hazaérkezte után (1543. dec. 8.) siet eleget tenni megbízatásának: „cum mihi discedenti a te diligentissime sit commissum, ut quicquid novarum rerum de Turcica tyrannide audiero, diligenter ad te perscriberem.”²⁸ Be is számol a török uralom alatt élő keresztény testvérek helyzetéről, a budai basa előzékenységéről és a vádaskodó „Baál-papok” megszégyenítéséről, de ugyanakkor a török álnokságáról és

²² Az 1543. aug. 22-ről keltezett levelet I. FRANKL V.: Révai Ferenc fiainak iskoláztatása. Pest 1873. 38.

²³ Vö. az 1541 végén Wittenbergbe — Melanchthon házába — menekült Dévai Bíró Mátyásnak 1542. márc. 8.-i levelével, amelyben csüggedten Magyarország végromlását jósolja Révay Ferencnek. Csak a Melanchthon részéről tapasztalt részvét enyhíti fájdalmát: „Non est diēs, quo cum Philippo non deploramus et huius et nostri regni miseriam sortem.” (Idézi FRANKL 25.)

²⁴ L. FRANKL i. m. 61.

²⁵ Bornemisza „Ördögi Kisérteteinek” kiadásában. Bp. 1955. 233.

²⁶ I. m. 93. 2. j.; vö. NEMESKÜRTY ISTVÁN, Bornemisza Péter az ember és az író. Bp. 1959. 71., ill. EÖTVÖS LAJOS, Adalék Bornemisza Péter reformátorunk ismeretéhez. Prot. Egyh. és Isk. Lap 10 (1867) 589.

²⁷ Vö. Kovács E. i. m. 266.

²⁸ Közölte ZOVÁNYI JENŐ, Magy. Prot. Egyháztört. Adattár 11 (1927) 52.

kegyetlenségéről is. Még részletesebb Stöckelnek 1544. aug. 25-én írott levele (uo. 56–60.), amelyben „vérszomjas farkasoktól körülvelt fészkenek” (Melanchthon) helyzetét így jellemzi: „Hinc regis impia mens, ... hinc Turcica immanitas, hinc nobilitatis feritas, hinc civium odia extra et intra moenia nos petunt ...” Csupa olyan bűn, olyan jelenség, amely a birodalmak romlását szokta megelőzni (quae regnorum eversionem anteire solent) ... Levelét egy török fennhatóság alól menekült diákkal küldi és annak támogatását kéri mesterétől: „neque enim potes aliquid facere sanctius, quam si nostras captivas ecclesias quibuscunque rationibus potes, adiuveris” (uo. 60.). Az egyháznak ebben az aggkorában (62: haec tempora senescentis ecclesiae) még meglevő kevés barátjával ő is csak a „közös nyomorúságot” siratja (deploro communes miseriae); mansfeldi meghívásának éppen a hazai egyházak szánásra méltó elhagyatottsága miatt nem tehet eleget. Ismételten elmarasztalja az egyenetlenkedő-fosztogató főurakat. Hasonlóképpen számol be Gyalui Torda Zsigmond (Sigismundus Gelaeus vagy Gelous, beíratk. 1539-ben) is Camerariusnak Eger várának hősi védelméről (1552. okt. 23; uo. 71), Melanchthonnak (1555. márc. 14; uo. 73) a perzsiai hadszíntér eseményeiről és a gyermek János Zsigmond visszahelyezéséről, Egri Lukács (Lucas Agriensis, beíratk. 1552. jún. 20) pedig a lengyelországi vallástügyi tárgyalásokról és a török újabb akcióiról (1555. ápr. 9; uo. 75). Stöckel 1557. jan. 23-án már a János Zsigmond és Izabella visszahozatalával beálló helyzetet ismerteti (uo. 76): „Transylvani ..., dum Ferdinandi iugum excutiant, inciderunt in Turcicum.”

Melanchthon az így szerzett értesüléseket minden lehető alkalommal: levelezésében, beszédeiben, tudományos jellegű kiadványaiban, egyetemi előadásaiban is hasznosította. Jellemző, hogy a dél-magyarországi Georgievics Bertalannak, aki Mohács után 13 évig volt török rabságban, és akinek fogságban átélt szenvedéseiről és tapasztalatairól szóló könyveit Európa szerte olvasták, *De origine imperii Turcorum* c. könyvecskéje (Witterberg 1560. RMK III. köt. 479) elé is Melanchthon írt előszót az egyház és a dánieli négy monarchia rendszerébe beleillesztett török *imperium* kapcsolatainak alakulásáról: „Utile est saepe multumque cogitare ecclesiae Dei et imperiorum distinctionem, et considerare, quam tristis servitus fuerit Ecclesiae in magnis imperiis ...” A klasszikus szerzők interpretálásába is következetesen beleszótta az aktuális politikai kérdéseket. Pl. az euripidészi *Hiketidesz*-t azért ajánlja a hallgatóság figyelmébe (CR X 88), mivel annak mondanivalóját időszerűnek érzi (est apta his temporibus): a török elleni összefogás szükségességére figyelmeztetheti a mostaniakat. Jól mutathatja Melanchthon aktualizáló interpretációs módszerét az euripidészi Rhészoszhoz írott verses prológusa is (CR X 670 = XVIII 1141). A monda szerint a thrák Rhészosz szövetségestársi kötelességéhez híven viszonzta Hektór segítségét, a görögöktől ostromolt Trója felmentésére sietett és ott lelte halálát. Melanchthonnak itt is a történet mélyebb erkölcsi tanulsága a fontos: bárcsak *most* is akadra szövetséges, aki segítene kiűzni a barbár ellenséget Pannoniából!

... Pannonias Rhesus pacavit vindice dextra,
et socio praesens tunc tulit Hector opem.
Nunc utinam mittant Rhesum, nunc Hectora divi,
qui saevos Turcas inde fugare queant!

A homéroszi Hektór „héroikus mondásához” (II. XII 243: „egy csak a legderekabb jós szó: harcolj a hazáért!”) is azt a megjegyzést fűzi (CR XI 402), hogy ha azt a mostani fejedelmek megszívlelnék, a török nem zaklathatná büntetlenül a keresztény világot. És Melanchthon részéről mindez nem volt üres szócséplés, hanem az őszinte együttérzés, az erasmusi szolidaritás megnyilatkozása. Bizonyosságul idézhetjük azt az 1545-ből való levelét (CR V 714), amelyben ugyancsak Hektór és Rhészosz példájával buzdítaná a német fejedelmeket Magyarország megsegítésére, de hiába: „Nos nunc ex vicinia otiosi Pannonicas caedes spectamus, cum quibus tot vinculis, societate religionis, sanguinis et imperii coniuncti sumus.” Hát akkor legalább a

bujdosókat fogadjuk be: „hospitium palantibus concedamus!” (Mint ahogy ezt ő — nemcsak Dévai Bíró Mátyással — megtette.)

Melanchthon Euripidész-interpretációival kapcsolatban²⁹ ki kell itt térnünk humanista irodalmunk egy méltatlanul mellőzött termékére, Gyalui Torda Zsigmond latin Oresztész-fordítására (Basileae 1551, RMK III 393). „Sigismundus Gelous” — mint fentebb jeleztük, — szintén wittenbergi diák volt³⁰ és ott Melanchthon legkedvesebb tanítványai közé tartozott. Camerarius név szerint is említi azok között a külföldiek között, akiket bensőséges barátság fűzött a Praeceptorhoz (Vita Mel. c. IC; Camerarius is nagyra becsülte, egyik fiát is hozzá küldte Eperjesre 1558-ban). Azt az előadását, amelyet 1544. jan. 31-én a magisteri fokozat elnyeréséért tartott, Melanchthon művei közt olvashatjuk (CR X 743—5): „Quaestio... de particula *πρός-τὸν θεόν*, et verbum erat apud Deum. Sunt et alia in illo ipso exordio Ioannis, quae sine erudita grammatica non possent explicari...” 1546-tól 1550-ig Padovában működött, mint Révay Ferenc fiainak a nevelője,³¹ majd Eperjesen tanított. Tudunk egy Padovában kiadott művéről (*Quaestio, an honesta natura sint, an vero opinione*. 1549; továbbá: *Historia Francisci Spirae Civitatanulani, qui ob fidei sanioris abnegationem in summan incidit desperationem*. Basileae 1550), de itteni tudós foglalkozásának eredménye a valamivel később (1551. jan.) Baselben megjelent Euripidész-fordítás is. Az *utriusque sermonis peritissimus* Kálmáncsehi Mártonhoz intézett ajánlólevélből értesülünk a fordítás előzményeiről és a fordító melanchthoni megfontolásairól. Euripidészt főképp erkölcsformáló írói kiválósága miatt választotta (nec extat scriptum ullum humanum melius aut moribus formandis utilius). Tanítás közben gondolt arra, hogy a *Hekabén* és az *Iphigeneia*-n kívül, amelyeket Erasmus mindjárt az első nyomtatott kiadás³² megjelenése (1504) után, 1506-ban latinra fordított, a többi is közkinccsé teszi, hogy az érdeklődők — *propter linguae Graecae imperitiam* — ne essenek el ilyen szellemi értéktől. De nem érte be holmi szószerinti tolmácsolással (*quorundam verbi ex verbo redditio*: önkéntelenül az Aesopus-fordító Pesti Gáborra gondolunk, aki — tudatos műfordítói eljárásának igazolásául, még 1536-ban — művének címlapjára a horatiusi *Ars poeticából* vett jeligét nyomtatta: *nec verbum verbo curabis reddere fidus interpres*). Annak csak a tanulmányok kezdeti fokán van jogosultsága, de csak akkor, ha valaki olyan elmeálléval és gondossággal csinálja, mint Melanchthon. Mesterének buzdítására (*optimi et doctissimi praeceptoris*, D. Philippi Melanchthonis hortatu incitatus) már ő is lefordította a *Hiketideszt* és a *Hérakleidai*-t, de kísérleteit maga sem tartja sikerültnek. Közben annyira megszerette Euripidészt, hogy segíteni akarna másoknak is az író megértésében, ezért elhatározta, hogy néhány tragédiáját *versben* (numeris) fordítja latinra. Az *Oresztész* kiszemelésének indokolása tisztára melanchthoni: „Ac verti Orestem, quae mihi tragoedia et propter argumentum ipsum, et propter multos insignes locos imprimis placet.” Az ajánlólevél egy Theokritosz-idézzel, annak a reményének kifejezésével zárul, hogy a címzett kedvesnek fogja találni a csekélyke baráti ajándékot.³³

²⁹ Vö. azzal az alkalmasint Melanchthontól származó beszéddel is, amellyel Vitus Wins-hemius 1548 májusában Euripidész-előadásait megkezdte: Melanchthoniana paedagogica, gesammelt und erkl. v. K. HARTFELDER (Leipzig 1892) 96—109.

³⁰ Mint annyi más, ő is Krakkóból ment Melanchthonhoz tovább tanulni; vö. FRANKL, Melanchthons Beziehungen. 24—32. Későbbi egyházpolitikai szerepéről l.: BENZ, i. m^o

³¹ FRANKL: Révai F. 20., 26., 30.

³² Torda is ezt az „*editio Aladina*”-t használta.

³³ Az Oresztész első soraihoz fűződő anekdotát l. CR X 90—91 (az 1530-as évekből), vö. Cic., Tusc. IV 29, 63. — Melanchthon főleg két szempontból tartotta figyelemre méltónak a tragédiát: a jogi kérdésen (licueritne Oresti matrem sine iudicio interficere) kívül különösen érdekesnek találta az erkölcsi problémákat: de amici et cognati officio, de moribus (? recte: motibus) popularibus sedandis non vi, sed ratione et arte cedendi; quales sint in civitatibus seditionum autores etc. Ezek szerint még Euripidész olvastatásától is a népi megmozdulások leszerelését remélte. De gondoljunk arra, hogy már ifjúkori (1518) görög nyelvtanában is milyen részletet választott Homéroszból „nem annyira nyelvtangyakorlási, mint inkább

Néhány év múlva — 1558-ban — a Bécsben diákoskodó Bornemisza (Abstemius) Péter a Melanchthon-tanítvány G. Tanner buzdítása nyomán hasonló feladatra: Szophoklész *Elektrá*-jának lefordítására vállalkozik, de a gyorsan érő kulturális és társadalmi igényeknek megfelelően már nem választékos latin versekben és a Torda ajánlólevelében körvonalazott erkölcsi és pedagógiai célok elérésére korlátozódva, hanem *közérthető* (paraszti) magyar parafrázis formájában, merész politikai aktualizálásokkal fűszerezve, egyébként a tízparancsolathoz igazodó egyházi világnézet kategóriái szerint,³⁴ Aigiszthosz és Klütaimnésztra bűneinek szükségszerűen bekövetkező megtoroltatásával is a bibliai V. és VI. parancsolat örök érvényét szemlélítve. (Hortatu doctissimi viri Georgii Tanneri... hanc fabulam Hungarico idiomate reddendam suscepi, ut animos nostratium Graecae linguae rudium ad rerum necessariarum meditationem inflammarem, et tragoediarum doctrinam gravissimam et utilissimam degustarent, et hac exercitatione non solum Graecae, sed et nostrae vernaculae linguae mediocrem copiam mihi compararem.) Bornemisza beérte a költő mondanivalójának minél egyszerűbb, minél világosabb tolmácsolásával: „ego vero” — állítja szembe a maga eljárását mesterének Melanchthontól tanult interpretációs művészetével, — „sententia poetae quam simplicissime et planissime utcumque reddita contentus fui.” A magyar diák mindenesetre kötelességének ismerte fel „a néhány éve irodalmivá emelt magyar nyelvnek tőle telhető művelését és gazdagítását”. XVI. századi humanizmusunknak ezt az emlékeztető dokumentumát teljes terjedelmében idézzük: „Omnibus recte iudicantibus notum est Hungaricam linguam iam a paucis annis scribi coepisse” — a szintén Melanchthon-tanítvány Sylvester János (beíratk. 1529. júl. 31.) magyar nyelvű *Újtestamentuma* 1541-ben jelent meg Nádasdi Tamás, a Melanchthonnal levelező humanista főúr³⁵ udvarában, és az ajánlás már büszke magyar distichonokban szólt „az magyar níphez, ki ezt olvassa” — „quae nobis cum Ciceronis, tum omnium humaniorum gentium exemplo in dies magis magisque gravissimis de causis pro viribus excolenda et locupletanda est”. Bornemisza *Elektrája* bizonyos szempontból — a filológiai és metrikai biztonság, a humanista latin versművészet szempontjából — talán kevesebb, de a hazai nyelv „művelése és gazdagítása”, nem különben a „szegény község” igazát tekintő, haladó társadalombírálat szempontjából összehasonlíthatatlanul több, becsebb, mint Gyalui Torda Zsigmond tetszetős Oresztész-fordítása. Ez — bár semmi okunk sincs megtagadni humanizmusunknak ezt az irányát, Joh. Sambucus, Andreas Dudith és a többiek munkásságát sem, — a humanista *res publica litteraria* bármely fellegrárában megszülethetett volna, nemcsak Padovában vagy Baselben, az — bár egy tőről: az erasmusi humanizmus wittenbergi iskolájából sarjadt mindkettő, — csak a magyarországi valósághoz közel, attól még Bécsben sem elszakadva.

Ha már Bornemiszánál tartunk, foglalkoznunk kell írásainak egyik főforrásával, Joh. Carionnak Melanchthon átdolgozásában közkeletűvé vált világtörténetével. („Chronicon Carionis

erkölcsi példa gyanánt”: Thersztésznek, a gyalázkodó „lázadónak”, a görög sereg „megfertőzőjének” leírását (II. II 212—220), „factiosum ac sceleratum... magnam universo exercitui pestem” etc. (CR XVIII 124—5). — Melanchthon magatartásának mélyreható elemzését adta L. STERN: Martin Luther und Philipp Melanchthon, ihre ideologische Herkunft und geschichtliche Leistung. Berlin 1953. és Ph. M. Humanist, Reformator, Praeceptor Germaniae. Halle 1960. c. könyveiben.

³⁴ Melanchthon a tízparancsolat szerint (CR XVI 534: ad hanc normam immotam, quae nominatur Decalogus recte intellectus) tagolta „De officiis”-kommentárját is (CR XVI 593—); Cicerónak ezt a művét tartotta a legkövetesebb erkölcsstani írásnak (CR XVI 628). Klasszikus interpretációiban — és tanítványainak írásaiban — szinte mottószerűen ismétlődik kedvelt Vergilius-sora: *Discite iustitiam moniti et non temnere divos* (Aen. VI 620, vö. Az antikvitás XVI. sz. képe, 84. l.); a másik: *Aspiciunt oculis superi mortalia iustis* (Ov., Met. XIII 70).

³⁵ Melanchthon emlékeztető levele (1537. okt. 9.): CR III 417—8. Piso Jakab budai erasmista köréről I. TRENCSENYI-WALDAFFEL IMRE: Erasmus és magyar barátai. Bp. 1941. 54—; KARDOS TIBOR: A magyarországi humanizmus kora. Bp. 1955. 248; BALÁZS J. i. m. 149.

Latine expositum et auctum a Ph. M.")³⁶ A Carion-féle krónika, melynek továbbfejlesztésével Melanchthon az 50-es években rendszeresen foglalkozott, már korábbi — ugyancsak Melanchthon-tól gondozott — formájában is Európa-szerte közkedvelt olvasmány volt,³⁷ így nem csodálkozhatunk azon, hogy felhasználását már Bornemisza Elektra-fordításának utószavában (1558) ki lehet mutatni. Bornemisza postilláiban nem egyszer idézi; az V. kötet végén (1579) pedig további tervei közt a „kis” Carion-krónikának — „kibe az egész világ dolga igen nemesen befoglaltatik” — kinyomtatása is szerepel. (Ez a terve már nem valósulhatott meg.) A Carion azonban mások is buzgón forgatták Magyarországon. Elsősorban az ugyancsak wittenbergi iskolázottságú biblia-fordítót, Károlyi Gáspárt említhetjük (beíratk. 1556. márc. 11.), aki *Két könyvében* (Debrecen 1563) „módszeresen kezdte feltárni a kis Carion történeti illusztráló anyagának kincsesbányáját”.³⁸ Károlyi teljességgel magáévá tette a Praeceptor történelem-filozófiai elveit és itthon „a magyar föld apokaliptikus eseményeit a Wittenbergben elsajátított világnézettel szemlélte”,³⁹ az egyház és a dánieli birodalmak viszontagságaiban ő is a tizparancsolat következetes érvényesülését látta. Mint ahogy a Carion-krónika ajánlásában (CR IX 533) olvashatta: „Sit vitae norma Decalogus . . . Postea historias sciamus legum exempla esse ac monstrare poenas atrocium scelerum et liberationes iustorum. Ac in utrisque non tantum eventus intueamur, sed Dei praesentiam cogitemus, qui sui ordinis custos est”,⁴⁰ — Károlyi ugyancsak kíméletlenül elmarasztalja azokat, akik az ország szomorú állapotát csak „szerencsének és történetnek” tulajdonítják.⁴¹ Káthona meggyőzően mutatja ki, hogy Károlyi a wittenbergi történelemszemlélet fegyvertárából veszi egész históriai apparátusát, Melanchthon „etikai megítélésével derít fényt a szomorú magyar jelen miért? -je mögött rejtőző homályra”, és hogy a Mohács utáni evangéliumi hitű magyarság nemzeti büntudata Melanchthon történelmi világnépeinek hatása alatt alakult ki.⁴² Érdekes az, hogy Károlyi Gáspár tudvalevőleg a kálvini irányzat képviselője volt, büntudatának motiválása, a „négy birodalommal” való operálása, apokaliptikus spekulációja, egész világnépeinek eschatologikus

³⁶ Vö. HARTFELDER 300.; SCHULEK T. 123.; ECKHARDT S. i. m. 259—; a mű keletkezéséről és jelentőségéről: W. GÖEZ: *Translatio imperii*. Tübingen 1958. 259.; Az antikvitás XVI. sz. képe 83—, 381., 526. stb.

³⁷ HARTFELDER 301.

³⁸ NEMESKÜRTY ISTVÁN: A XVI. század utolsó három évtizedének postilla-irodalmából It 45 (1957) 457., 3. j.

³⁹ KÁTHONA GÉZA, Károlyi Gáspár történelmi világnépe. Debrecen 1943. 10.

⁴⁰ Melanchthon itt tudatosan utal Tacitus híres történetírói programjára (Hist. I 4, 1): „... ut non modo casus eventusque rerum, qui plerumque fortuiti sunt, sed ratio etiam causaeque noscantur”, és a két megfogalmazásból plasztikusan bontakozik ki a két világnézet és történelemszemlélet különbsége: a véletlen sorsfordulatok tudomásulvétele helyett Tacitus „az események okait és értelmét” nyomozza, a hívő Melanchthon pedig mindenben az isteni jelenvalóságot fedezi fel. — Utaljunk itt Melanchthon wittenbergi bemutatkozó előadásának, egyben életprogramjának (De corrigendis adolescentiae studiis, 1518) a történelmi stúdium jelentőségét elsősorban morális szempontból hangsúlyozó megfogalmazására is (CR XI 22—): „Necessaria est omnino ad hanc rem (sc. ad mores formandos et animos erudiendos) *historia* . . . *Haec*” — helyettesíti Melanchthon Horatiusnak (Epist. I 2, 3) *Homéroszra* vonatkozó „*qui*”-jét —

„... quid sit pulchrum, quid turpe, quid utile, quid non, plenius ac melius Chrysippo et Crantore dicit.

Hac nulla vitae pars, neque publica, neque privata vacare potest. Huic administratio rerum urbanarum domesticarumque debet. Ac nescio, an minore incommodo mundus hic noster sole, animo videlicet suo cariturus sit, quam historia, civilium negotiorum ratio (*recte*: ratione)?” Vö. CR III 1114; HARTFELDER, 198.; Melanchthon történelemszemléletéről legújabbban: R. STUPPERICH, *Der unbekannte Melanchthon*. Stuttgart 1961. 72—84.

⁴¹ I. m. 17.

⁴² I. m. 22., 18. és 40.

feszültsége mégis mind wittenbergi hagyományokra utal, bár Kálvin — józan kritikával (CR LXVIII 590) — szétzúzta ennek a wittenbergi világképnek exegetikai erősségeit.⁴³

Melanchthon számára — mint látjuk — a történelem tanulmányozása ugyanúgy nem öncél, hanem az isteni törvény feltétlen érvényesülésének felismerésére szolgáló eszköz, mint ahogy az isteni kinyilatkoztatás hiteles interpretálását hivatott szolgálni a klasszikus nyelvek megismerésére vezető grammatika is. Melanchthon elsősorban „grammaticus”-nak tekintette magát, amióta gyermekkori mestere, Johannes Hungarus azzá nevelte. Mint fél Európa fiatal-ságának 42 éven át működő tanítója, következetesen vallotta: „Non potest scriptura intelligi theologice, nisi ante intellecta sit grammaticae.”⁴⁴ Ezt a pedagógusi és egész tudományos működésében gyakorlatilag is megvalósított elvet akárhány nyilatkozatával dokumentálhatjuk. 1539. jan. 1-én pl. ezt írta a grammatika hasznosságáról, ill. elhanyagolásának következményeiről: „Plurimum momenti est in grammatica: quae si non recte tradatur, necesse est sequi ceterarum artium omnium ac praecipue doctrinae ecclesiasticae horribiles tenebras... Plurimas haereses, plurima errata saepe in Ecclesia peperit inscitia grammaticae... Non solum parentes et paedagogi, sed etiam gubernatores ecclesiarum ac reipublicae in hanc curam incumbere debebant, ut grammaticae studia quam diligentissime colerentur.”⁴⁵

Melanchthon görög nyelvtanáról (*Institutiones Graecae grammaticae*. CR XX 1—192)⁴⁶ a tudománytörténet számon tartja, hogy száz év alatt majdnem félszáz kiadást ért meg,⁴⁷ majd többszörösen átdolgozott formában a múlt század elejéig — pontosabban: Phil. Buttmann *Ausführliche griechische Sprachlehre*-jének (1819—27) bevezetéséig — közkezen forgott;⁴⁸ hatásának felméréséhez azonban magyarországi „utókorának” felderítése is kívánatos volna. Utaljunk hát itt Károlyi Péter (wittenbergi beiratk.: 1563. aug. 30.) görög nyelvtanára, amely Kolozsvárott, 1565-ben (vagy 1567-ben, I. Szabó Károly, RMK II. köt. 109) jelent meg először (kinyomtatója, Heltai Gáspár is wittenbergi diák volt, beiratk. 1543. febr. 17.), és amelynek Kendi Farkashoz írott ajánlása nem más, mint a grammatika melanchthoni apologiája: „Rideat ergo Palladas⁴⁹ Grammaticen et dicat eos hanc artem docere, quibus iratus Deus, quorumque nutrix egestas sit, nos tamen sciamus nec in doctrina Ecclesiae, nec in Philosophia sine ea feliciter quemquam posse versari.” Arra a kérdésre, hogy „mi a nyelvtan?” (Quid est grammatica?), Károlyi Péter szinte szóról-szóra Melanchthon meghatározását adja: „Est ars certam loquendi et scribendi rationem tradens” (vö. CR XX 245: Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio).⁵⁰ Az csak természetes, hogy az „ω-ra végződő” igék ragozásának paradigmája

⁴³ KATHONA G. i. m. 40. — A török kérdés wittenbergi megítéléséről és a XVI. század derekán már Magyarországon is széltében ismeretes apokaliptikáról — Batizi András, Dézsi András és Benczédi Székely István történelemszemléletéről — újabban: KATHONA GÉZA: Karácsony György „szent hada”, 1569—1570. Egyháztörténet, Új folyam I (1958) 267. Benczédi Székely István Chronica-jának (Krakkó 1558 ?) Reuchlinra, Erasmusra és Melanchthonra vonatkozó megjegyzései a magyarországi humanizmus becses dokumentumai. (Pl. a 229. lapon: „Ez a Philep, akinél bölcsőbbet nem lát a nap az ő felkelésébe és elnyugvásába mind e széles földön.”)

⁴⁴ L. HARTFELDER i. m. 290.

⁴⁵ Mel. paed. 55.; vö. HARTFELDER i. m. 174.; CR X 743 (Gyalui Torda Zsigmond „quaestio”-ja a János-evangélium kezdőmondatának grammatikai problémáiról); I. még a Mel. paed. 189. lapján olvasható anekdotát is: „Fuit quidam monachus in Belgico, qui cum audiret theologum esse grammaticum, ita dixit: Si est grammaticus, est haereticus.”

⁴⁶ Vö. HARTFELDER i. m. 250., 258.: „das gebrauchteste Schulbuch der Zeit”.

⁴⁷ A. GUDEMAN: Grundriss der Geschichte der klass. Phil.² Leipzig—Berlin 1909. 215.

⁴⁸ Vö. U. v. WILAMOWITZ—MOELLENDORF: Geschichte der Philologie. Gercke—Norden, Einleitung in die klass. Altertumswiss. I³ Berlin 1927. 20.; Ed. SCHWYZER: Griech. Grammatik. I. München 1934. 8.

⁴⁹ A tudós célzás Palladas IV—V. századi grammatikus-költőnek saját foglalkozásáról írott, csúfolódó hangú epigrammájára (Anth. Pal. IX 174) vonatkozik; vö. W. PEEK, RE „Palladas” 161.

⁵⁰ A meghatározás különféle megfogalmazásainak taglalása: BALÁZS J. i. m. 915.

gyanánt Károlyi is Melanchthon hagyományos *τύπω*-ját választja: de hiszen azt ragoztatták annak idején — az i. e. II. században — Dionüsziosz Thrax is, még pedig a Platón koráig visszanyúló gyakorlatnak megfelelően, és majd valamikor — 1833-ban — a pozsonyi G. T. Schröer (Fr. Aug. Wolf tanítványa) még mindig a miatt fog panaszkodni, hogy nálunk a húsz éves ifjú a *τύπω*-val bajlódik.⁵¹

Nem feladatunk itt az, hogy Melanchthon másik „világtörténeti jelentőségű tankönyvének”⁵² *Grammatica Latina*-jának (Hagenau 1525. CR XX 193—336) történetét és nyelvészeti vagy pedagógiai szempontból való fontosságát vázoljuk. Köztudomású, hogy ez is közel száz kiadást ért meg.⁵³ Melanchthon nyelvtanszerkesztői érdemeit a CR XX 339—42. lapjain található összeállítás is kellőképpen szemléltetheti. Ha azonban Melanchthon egyetemes európai hatását vizsgáljuk, nem elegendhetünk meg a németországi kiadások számbavételével. A Melanchthon nyelvtanok magyarországi utókorának felderítése a magyar kutatás feladata. Ez önmagában is megérdemelne egy terjedelmes tanulmányt; mi itt két dolgot ígérhetünk: röviden ismertetjük Sylvester Jánosnak Melanchthon hatása alatt létrejött *Grammatica Hungarolatina*-ját (1539), az első magyar nyelvtant, amely — bár még nem rendszeres formában, — a latin mellett előtűnik; majd Melanchthon egy másik tanítványának, Molnár Gergelynek (beiratk. 1554. jún. 4.) iskolai latin nyelvtanát (*Elementa grammaticae Latinae pro recta scholasticae iuventutis institutione ex praecipuis grammaticorum praeceptis a Gregorio M. contracta*. Claudio-poli 1556: RMK II. köt. 72.).

Sylvester János teljesítményének nagyságát egyik érdemes kutatója, Turóczi-Trostler József a holt latin nyelvre szabott nyelvtanok magyarításában, „a magyar nyelv első grammatikálizálásában, ... a magyar nyelv belső felfedezésében” látta.⁵⁴ Horváth János szerint⁵⁵ Sylvester kezdeményezésében „észrevétlen hova-tovább egy magyar nyelvtan körvonalai rajzolódtak ki a latin palástja alatt.” Balázs János mutatott rá arra, hogy Sylvester nyelvtana egyelőre még nagyobb mértékben a latiné, csak kisebb mértékben a magyaré, és a vulgáris nyelvtanok történetileg kialakult típusai közül Dubois (Jac. Sylvius Ambianus) *Grammatica Latinogallica*-jához (Pariisi 1531) áll legközelebb.⁵⁶ Ehhez meg kell jegyeznünk azt, hogy a kétnyelvű latin oktatás Melanchthon körétől sem volt idegen. A torgaui iskola tanárai 1537-ben Melanchthon jóváhagyását kérik Marcus Crodelius hasonló kísérletéhez, amely azután — Melanchthon 1539. jan. 1-én kelt ajánlásával — 1541-ben jelent meg Baselben *Institutiones grammaticae Latinogermanicae* címmel.⁵⁷ (Vö. CR III 886; Mel. paed. 53: „... Pro Germanica pube hic noster labor unice susceptus... ne puer Latinae linguae imperitus... id alibi quaerere cogatur, quod hic nullo negotio illi offertur... Salsa enim mola litant, qui thura non habent.”) A Sylvester és Melanchthon közti egyezések számbavétele után Balázs János a Sylvester-féle grammatika filológiai elemzésében inkább a magyar részre helyezte át a súlypontot. Megállapította, hogy a grammatika sylvesteri meghatározása („Grammatica est ars recte loquendi et scribendi, auctoritate optimorum poetarum et oratorum constans”) egyik ókori grammatikusával (Melanchthonéval sem, CR XX 245: „Grammatica est certa loquendi et scribendi ratio”) egyezik; legközelebbi párja Guarinóé, Janus Pannonius mesteréé: „Grammatica est ars recte loquendi recteque scribendi, scriptorum et poetarum lectionibus observata”. A továbbiakban azonban — a grammatika mibenlétére vonatkozó fejtegetései során — Sylvester Melanchthon

⁵¹ PIUS DESIDERIUS: Über Erziehung und Unterricht in Ungarn, in Briefen an den Grafen St. Széchenyi. Leipzig 1833. 41.; idézi KORNIS GYULA: A magyar művelődés eszményei. II. köt. Bp. 1927. 320.

⁵² „Welthistorisches Schulbuch”: Mel. paed. 94.

⁵³ A. Gudeman i. m. szerint 1757-ben jelent meg a 84. kiadás.

⁵⁴ A magyar nyelv felfedezése. Bp. 1933. 27.

⁵⁵ A reformáció jegyében. Bp. 1953. 150.

⁵⁶ I. m. 190.

⁵⁷ Mel. paed. 49—56.

nézeteihez csatlakozik, mindenesetre úgy, hogy a magyar részekben — pl. a határozott névelő kérdésében — még a kellő tisztelettel említett Praeceptor tévedésére is rámutat.⁵⁸ Balázs János érdeme, hogy Melanchthon teljesítményének és hatásának avatott elemzése mellett — Hartfelder regisztráló előadásán⁵⁹ lényegesen túljutva — egyéb humanista grammatikusok műveire, valamint a hazai humanistáktól kialakított latin nyelvtanítás hagyományaira is felhívta a figyelmet. Egyéb fontos eredményei már kívül esnek vizsgálódásaink körén.⁶⁰ Mindenesetre szükségét éreztük, hogy Sylvesterről, „nemzetünk egyik legtiszteltebb hőséről, aki a szeretetre méltó Melanchthonnak és Erasmusnak indult el nyomdokain”,⁶¹ ebben az összefüggésben — szeretetre méltó mesterének magyarországi recepcióját vázolván — is megemlékezzünk.

A Molnár Gergely-féle grammatika tartalmi elemzésére színtén nem vállalkozunk, inkább csak külső indíciumokra támaszkodva kísérjük végig a magyarországi iskolaügynek ezt a századokon keresztül használt rekvizitumát *à travers les âges*. Első kiadását csak hivatkozásból ismerjük (Szabó Károly — RMK II. köt. 72. — Cornides Dániel adatára utal); keletkezésének körülményeiről a XVII. századi példányok előszavaiból tájékozódhatunk. A Sárospatakról, 1661 januárjából keltezett és később is számtalanszor lenyomatott először szerint Molnár Gergely a „nagy érdemű Philippus Melanchthonnak, Németország Phoenixének” grammatikai írásából (ex lucubrationibus grammaticis ... magni totius Germaniae Phoenicis: Clar. Domini Philippi Melanchthonis, semper de re literaria optime meriti) szerkesztett egy rövid nyelvtani áttekintést (brevem quandam Grammatices synopsis), és művét Heltai Gáspár nyomatta ki 1556-ban. (Az előszavak — nemcsak a könyvek — sorsához hozzátartozik az is, hogy az egyszer beléjük csúszott sajtóhibák esetleg századokon át ismétlődnek: a helyes évszám helyett majdnem minden későbbi kiadásban 1656-ot találunk.) Az átdolgozóként említett Alvinczi Péter szintén Wittenbergben végzett (beirat. 1598. máj. 30.). Ez az átdolgozott kiadás Debrecenben, 1613-ban jelent meg (RMK II. köt. 351); Bod Péternek ezzel kapcsolatos megjegyzése (a *Magyar Athénásban*: Alvinczi Péter „a Molnár Gergely grammatikája reguláit szép versekbe szedte s világ eleibe adta: mellyel ma is többire a magyarországi és erdélyi iskolák élnek”) nem egészen pontos: ha a „szép versek” a későbbi kiadásokban olvasható, hexameterekbe szedett szabályokkal azonosak, akkor Pázmány Péter tüzes ellenfele volt az, aki a magyarországi protestáns iskolákba bevezette a jezsuita Alvares nyelvtanának (*De institutione grammaticae*, 1. kiad.: 1572.) emlékeztető verseit: „Quae maribus solum tribuuntur, mascula sunt” etc.,⁶² — tehát — *mutatis mutandis* — nálunk is az történt, mint ami a XVI. század elején Alexander de Villa Dei háromszáz éven át használt „Doctrinale”-jával, és amit D. Reichling igen tapintatosan fogalmazott kritikái Doctrinale-kiadásának bevezetésében:⁶³ „Die grammatischen Unterrichtsbücher der Humanistenzeit stehen ... trotz aller Ausfälle auf den »Barbaren« Alexander zu diesem in eng verwandtschaftlichen Beziehungen.”⁶⁴ A történeti igazság nevében mindenesetre hivatkozunk Wilamowitzra is,

⁵⁸ BALÁZS J. i. m. 211. — A Melanchthon környezetében folyó nyelvi stúdiumok magyar, ill. általános finn-ugor nyelvészeti hatásaira l. BALÁZS JÁNOS megjegyzéseit: Finnisch-ugrisches Treffen bei Melanchthon. Ural-alt. Jahrb. 33 (1961) 252–253.

⁵⁹ HARTFELDER i. m. 270. (Különösen a 279.)

⁶⁰ Vö. BALÁZS J.: Zur Frage des Erwachens der osteur. Nationalsprachen. Festschrift für Ed. Winter, Berlin 1956. 33–73.

⁶¹ Kazinczy Ferenc szavait idézi BALÁZS J. i. m. 378.

⁶² Alvares nyelvtanának „történetéről és sorsáról” jól tájékoztat E. Springhetti tanulmánya: Storia e fortuna della Grammatica di Emmanuele Alvares. Humanitas (Coimbra) 13–14 (1961–62) 283–303.

⁶³ Monumenta Germaniae Paedagogica, 12. Berlin 1893. CVI.

⁶⁴ Vö. ED. NORDEN: Die antike Kunstprosa. II¹ Leipzig–Berlin 1923. 741. 2. j.; a magyar irodalomból FINÁCSY ERNŐ: A középkori nevelés története². Bp. 1926. 183.

aki Melanchthon pedagógusi fáradozását azért is „áldásos hatásának” mondotta a jövőre nézve, mivel a jezsuitákat vetélkedésre készítette.⁶⁵

Bizony egyelőre hiába próbálkozott Comenius a „nyelvek ajtajának megnyitásával” (*Ianua linguarum reserata*, 1631), az anyanyelven való oktatás bevezetésével stb., diákjaink még kétszáz év múlva is a Molnár Gergely-féle grammatika gyötrelmes hexameterait szajkózták. Az *Elementa grammaticae Latinae* rövidített kiadása még 1829-ben is megjelent Debrecenben; a címlap hátoldaláról ekkor már lemaradt az a régi verselmény, amely ékes hendecasyllabusokban csábította a gyermekeket a grammatika tanulására:

Huc, huc, grammatices amica pubes!...
Molnar tale tibi tulit libello
munus, non lepidus, tamen futurus
gratus: nam quid in hoc fere volumen
scripsit cum Diomede Priscianus,
aut quod Grammaticus notat Philippus:⁶⁶
certo continet hic brevis libellus....

az 1661-ből örökölt ajánlást sem találjuk, viszont egy három distichonból álló és Johannes Femmich nevével jelzett vers („Liber ad emptorem”) került oda helyettük valamelyik régi kiadás éléről: Femmich, a kolozsvári iskola rektora (nem „lector”, mint ahogy a vers alján olvassuk), Szabó Károly szerint 1540–64-ig működött és Molnár Gergely nyelvtanának szerkesztésében is részt vett.

De a Molnár Gergely-féle nyelvtant nemcsak Debrecenben, hanem Pozsonyban is használták. Tudjuk, hogy Jókai 1835–37-ben a pozsonyi ev. liceumban, a már említett Schröer keze alatt tanult. Pozsonyi diákélményeit *Mire megvénülünk* c. regényében örökítette meg. Csere-apjának nem éppen tehetséges fia tiszser, százszor, ezerszer hadarja az érthetetlen latin nyelvtani szabályt, mégsem ragad meg fejében a sor: „his atacem, panacem, phylacem coracemque facemque”...⁶⁷

De a nyomtatott könyveknél — akár Melanchthon tulajdon műveinél, akár az övéi nyomán, vagy az ő ösztönzésére készült írásoknál — közvetlenebb volt a Praeceptor eleven hatása. A tanítványok bizonyosságai közül gyakran szokták emlegetni a „pannoniai” (valójában: bécsi) Wolfgang Schiver 1523. máj. 4-ről keltezett levelét, amelyben lelkendezve számol be a wittenbergi előadásokról: „Item frequenter audio Philippum; Deum immortalem, quanto hominem ingenio quamque divino pectore praeditum, ut illud Propertianum de eo vere ad hunc modum videatur putandum:

Cedite Romani scriptores, cedite Graii,
qui vos stultificat, nempe Philippus adest”⁶⁸

⁶⁵ I. m. 20.; HARTFELDER (i. m. 266. 3. j.) szerint „a németországi evangélikus iskolák-nak ezt a legerterjedtebb tankönyvét katolikus iskolákban is használták”.

⁶⁶ Vagyis nálunk ugyanúgy csak *Philippus*-nak emlegették a grammatikust, mint ahogy a humanisták csak *Fabius*-t mondtak Quintilianus helyett.

⁶⁷ Az epizódot idézi KORNIS i. m. I. köt. 600.; a III. declinatio ismeretéhez megkívánt „exceptio II.” szabálya helyesen így hangzik:

His atacem, panacem, colacem styracemque facemque
atque abacem, coracem, phylacem compositaque nectes.

A „Quae maribus...” — azaz a katolikus iskolákban használt Alvari és a protestánsokéiban használt Molnár Gergely — verseinek „barbarische Dunkelheit”-jéről: KORNIS i. m. I. köt. 214.; a chriák gyakorlása címén a Molnár-féle nyelvtankönyvbe csempészett „rebellis” célzásokról és a könyv rendőri elkobzásáról (1752-ben) I. BORZSÁK I.: Budai Ézsaiás és klasszika-filológiánk kezdetei. Bp. 1955. 8.; vö. FINÁCZY ERNŐ: A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában, I. köt. Bp. 1899. 78.

⁶⁸ BEATUS RHENANUS: Briefwechsel. Hrsg. v. A. Horawitz—K. Hartfelder, Leipzig 1886. 318.; vö. HARTFELDER i. m. 101.

(Vö. Prop. II. 34, 65—66.) Azoknak a magyarországi diákoknak a száma, akik a XVI. század folyamán Wittenbergben tanultak, kb. 1200-ra tehető; vagyis (1560-ig) mintegy félezen hallgathatták személyesen a nagy Praeceptor.⁶⁹ A magyar diákok fogvatékos német nyelvtudása miatt Melanchthon köztudomásúlag vállalta, hogy ünnepnapokon — eleinte a lakásán, majd a jelentkezők számának felduzzadtával az auditorium maximumban — latinul magyarázza el nekik az illető napra rendelt bibliai textust (CR XXIV p. XXIX—XXX).⁷⁰ Melanchthon bibliamagyarázatai óriási hatással voltak a hallgatóságra, és ez a hatás nemcsak szorosabb értelemben vett postillairodalmunkban, hanem a Wittenbergből hazatérő tanárok és papok egész munkásságában, a hazai reformáció felfelé ívelő szakaszának úgyszólván minden termékében is megmutatkozik.⁷¹ És ha nem kerülhetett is mindenki olyan bizalmas viszonyba a mesterrel, mint Dévai Bíró Mátyás, Stöckel, vagy Gyalui Torda Zsigmond, annyi bizonyos, hogy nagyon sokan kaptak tőle egész életükre szóló indítást.⁷²

Ennek a magyarországi szellemi életben beérő gyümölcseit — Melanchthon magyarországi recepciójának állomásait, tényezőit, a wittenbergi kovász erjesztő hatásának közvetlen és közvetett eredményeit — inkább csak sejtjük, pontosan felmérni és kellőképpen értékelni egyelőre nem tudjuk. Előbb az alapot kellene megvetni: a Melanchthon-kutatás németországi központjaival együttműködve először is rendszeresen össze kellene gyűjteni Melanchthonnak és magyarországi (ill. csehszlovákiai és erdélyi) tanítványainak a levelezését és a XVI. századi magyar irodalom Melanchthon-vonatkozásait. A *Corpus Reformatorum* megjelenése óta eltelt évszázad során rengeteg Melanchthon-dokumentum került elő, de publikálásuk annyira rendszertelenül történt, nyilvántartásuk pedig hiányzik, hogy akárhányszor már rég közzétett anyagot publikálnak *novum* gyanánt, ugyanakkor feltehetőleg még sok becses emlék lappang feltáratlanul.

Azt a listát, amelyet Sólyom Jenő a magyarországi Melanchthon-emlékek közelmúltbeli gyarapodásáról összeállított,⁷³ mi itt legfeljebb egy-két *adnotatiuncula*-val egészíthetjük ki. Jelentéktelen apróság, de a Praeceptor emberi arcának megismeréséhez tartozik pl. a Cameraarius-életrajzból ismeretes éremgyűjtemény gyarapodásának módja: Egri Lukács fentebb idézett leveléből (1555. ápr. 9.) megtudjuk, hogy tisztelő tanítványa egy magyarországi aranypénzt (obulum Ungaricum aureum) küldött neki, — „quod ut gratum habeas, Reverende Praeceptor, etiam atque etiam oro”.⁷⁴ „Allzumenschliches”, és talán éppen ezért nem szerepel a Melanchthon-életrajzokban a Praeceptor „házaséletének keresztje”, ami pedig a wittenbergi diákok előtt aligha lehetett titok. Bornemisza Péter, aki 1559-ben ment ki Wittenbergbe, postillagyűjteményében (IV [Sempte 1578] 535) így emlékszik vissza a Wittenbergben hallottakra (láttni már nem láthatta): „Hallottam, ki Philep Melanchthonról azt mondta, hogy azmelly házba tanult, sokszor berekeszkedett felesége előtt, és az ajtajára ment, először egy nihányszor zörgetvén csak így szólt: »Philep, Philep, nyisd meg!» Amaz tudván, hogy niha morgani jó és tanúságába megháborítaná, vesztég hallgatott, de végre addig zörgetett, hogy azt is mondta:

⁶⁹ Itt említjük meg Fr.-K. SCHUMANN nem éppen tudományos visszaemlékezését: *Ungarische Studenten an den Univ. Wittenberg und Halle—Wittenberg vom 16. bis zum 20. Jh. Ostdeutsche Wissenschaft* 5 (1958) 344—347.

⁷⁰ Vö. ASZTALOS MIKLÓS: A wittenbergi egyetem magyar hallgatóinak nyelvismerete a XVI. században. *EPHk* 58 (1934) 4.

⁷¹ Vö.: Az antikvitás XVI. sz. képe, *passim*.

⁷² A humanista áradozást leszámítva becses dokumentuma a magyarországi tanítványok hálájának és szeretetének az a hosszú pásztori vers is, amellyel a pozsonyi G. Purkircher (Wittenbergben beiratk.: 1556. szept. 30.) Melanchthon halálát gyászolta, és amelyet a wittenbergiek az első évfordulóra szerkesztett emlékkönyvbe (*Orationes, epitaphia et scripta, quae edita sunt de morte Ph. M. omnia. Vitebergae* 1561) is felvettek: „Ecloga de obitu Ph. M.”. Vö. *Mel. paed.* 205.; KNEIFEL MÁRIA: Purkircher György. Bp. 1942. 10. és 22.

⁷³ I. m. 179.

⁷⁴ ZOVÁNYI J. i. m. 75.

»Thu auff, du Schelm!« Azaz: »Nyisd meg, lator!« Niha kedig az olykor lött, hogy baráti is voltak nála, és csak azt mondta: Ez is a házasság köröszte.” Ez bizony legfeljebb sejthető Camerarius életrajzának XII. fejezetéből: „Fuit femina haec religiosissima et viri amantissima, materfamilias assidua atque diligens imprimis, . . . pauperum ita studiosa, ut . . . non modo suarum rerum facultatumque minus rationem habere, sed interpellatione et compellatione pro his ad alios uti soleret nonnunquam intempestiva . . . et victus et cultus negligens. Neque hoc Philippus Melanchthon offendebatur.”⁷⁵ — És végül egy apró *philologicum*: az a tetra-stichon, amelyben Melanchthon az Ammianus Marcellinusnál (XXV 4, 3) olvasható Bacchylides-idezetet — a *castitas* dicséretét — versekbe öntötte (CR III 1110 és VIII 588), szerepel név nélkül Bornemisza Élektora-fordításának utószavában is.⁷⁶

Tudjuk, hogy kísérletünk még alkalmi vázlatnak is fogható. (A magyarországi tanítványok közül meg sem említettük pl. „Erdély evangélistáját”, J. Hontert!) Ez azonban a magyarországi Melanchthon-recepció feldolgozásának állapotát is mutatja, és a helyzet őszinte feltárása egyben a szép feladat vállalására is serkenteni óhajtja az illetékeseket.

István Borzsák

A PROPOS DE LA RÉCEPTION DES IDÉES DE MELANCHTHON EN HONGRIE

A la commémoration du 400e anniversaire de la mort de Melanchthon (1960) un des participants les plus distingués (P. Fraenkel) exprima l'avis qu'il serait désirable d'enregistrer les documents relatifs à Melanchthon qui se trouvent en dehors de l'Allemagne. Plus de 70 ans se sont écoulés depuis la publication de la monographie de Hartfelder (1889) et une analyse de l'influence européenne du Praeceptor manque toujours. D'autre part, les études traitant l'activité des disciples hongrois de Melanchthon — dont le nombre est d'environ 500 — nous ont permis de récapituler les résultats et d'envisager les aspects des recherches concernant Melanchthon, en vue des tâches futures de la recherche. (Notre étude „Zur Frage der Rezeption Melanchthons in Ungarn” paraîtra dans le volume „Zur Geschichte der deutsch-ungarischen literarischen Beziehungen”, une coédition de l'Institut für deutsche Sprache und Literatur de Berlin et de l'Institut d'Histoire Littéraire de l'Académie des Sciences de Hongrie.)

Nous avons tâché d'élucider l'origine hongroise de Johannes Hungarus, maître de Melanchthon ainsi que l'activité que deux de ses collaborateurs proches, Vitus Winshemius et Simon Grynaeus ont développée en Hongrie. Nous avons analysé quelques documents ne figurant pas dans le Corpus Reformatorum et traité les rapports hongrois des interprétations classiques de Melanchthon ainsi que les sources hongroises des informations de „Pannonie” du Praeceptor. Les relations de Wittenberg de quelques disciples de Melanchthon (Sigismundus Gelous, L. Stöckel, Mátyás Dévai Biró) sont d'une importance toute particulière pour l'histoire de la littérature hongroise. Au cours des dernières années plusieurs auteurs se sont occupés de l'oeuvre de Péter Bornemisza (Abstemius). L'utilisation de la „petite” chronique de Carion par les auteurs hongrois mériterait une étude spéciale. L'influence européenne des grammaires grecque et latine de Melanchthon ne peut être éclairée sans la connaissance des adaptations de Hongrie jusqu'à 1800. Cependant, pour pouvoir juger de l'influence européenne du grand „Praeceptor” il serait nécessaire d'enregistrer systématiquement les documents hongrois relatifs à Melanchthon et de coordonner les résultats des chercheurs hongrois aux recherches centrales poursuivies en Allemagne.

⁷⁵ Vö. G. ELLINGER: Philipp Melanchthon. Berlin 1902. 603.

⁷⁶ Az antikvitás XVI. sz. képe. 90. — Kéziratunk lezárása után olvastuk, hogy Nagy Barna a budapesti r. k. Központi Szeminárium könyvtárában egy eddig ismeretlen Melanchthon-kéziratot talált. (Reformátusok Lapja, 1964/22. sz. 4.) És hány Melanchthon-dokumentum vár még feltárára közgyűjteményeinkben!

THIENEMANN TIVADAR „IRODALOMTÖRTÉNETI ALAPFOGALMAIRÓL”¹

A német szellemtörténeti irodalomszemlélet nem alkotott egységes rendszert. A közös jellemzőkön túl, illetve azokon belül eléggé eltérő, osztódva szaporodó felfogások éltek és vitáztak egymás mellett és egymás ellen is. „A szellemtörténet, mely a világnézeti szintézis jegyében született meg, sokszor merőben ellentétes irányokra szakadozott”,² s a legtöbb az önálló elmélet igényével lépett fel. Tanulmányok sora foglalkozott az irodalomtörténetírás elvi alapvetésének számos és különféle kísérleteivel.³ Egységes álláspont még a fő irányok megkülönböztetésében is csak többé-kevésbé jött létre. Tarkán burjánzottak az elképzelések a szellemtörténeten belül, és elmosódtak a külső körvonalak, mivel a szellemtörténet filozófiai tekintetben elsősorban az életfilozófia jegyeit hordozta, az életfilozófia pedig a német imperia- lizmus ideológiai áramlataira általában jellemző volt. Siller szovjet irodalomtörténész két fő áramlatot jelöl meg.⁴ Az egyik Rudolf Unger problémátörténeti iránya, amely leginkább Diltheyre hivatkozik, s amely a művészi alkotást közvetlenül eszmék hordozójának tekinti. A másik Friedrich Gundolf szemlélete; ez — a George-kör közvetítésével — főleg Nietzsche hatásáról árulkodik; az irodalomban időtlen szimbólumokat lát, az alkotóban irracionális, korfölkötti és korteremtő hatalmat. Siller szerint filozófiai vonatkozásaiban rokon ezekkel a Wölfflin-féle stílustörténeti irány, amely a művészettörténetet bizonyos stílusjelenségek örök változásával magyarázza, s amelyet az irodalomtörténetírásra főleg Fritz Strich próbált alkalmazni.

A magyar tábor szintén nem volt egyöntetű, irodalomelméletileg sem, politikailag sem. Sokrétűsége azonban nem elméleti alkotásokban tárult fel, hanem az egyes irodalomtörténeti művek koncepciójában és a bírálatokban, melyek ezeket érték. A Horváth János-féle *Magyar irodalomismeret* a Minervában jelent ugyan meg, és mutat érintkezési pontokat a szellemtör- ténettel, lényegében mégsem annak a terméke. Thienemann könyve, az *Irodalomtörténeti alap- fogalmak* az egyetlen, amely a magyar szellemtörténeti irodalomtörténetírás teóriájának készült.⁵ Egyéb mozzanatok mellett már ez a tény is jelentőssé teszi, noha irodalomtörténet- írásunk további menetére gyakorolt hatása erősen korlátozott volt.

¹ E tanulmány nem foglalkozik Thienemann egész munkásságának értékelésével, sem szerkesztői tevékenységével, csupán az Irodalomtörténeti alapfogalmak koncepciójával.

² HALÁSZ GÁBOR: Irodalomtörténet és kritika. Nyugat, 1933. 422.

³ A szintetikus törekvések kudarcát élenként mutatja az Emil Ermatingertől összeállított tanulmánykötet (Philosophie der Literaturwissenschaft. Berlin 1930), mely a német irodalom- történetírásban diadalmaskodó szemlélet mérlegének készült, egyes cikkei azonban „szem- pontjaikkal, háttérükkel olyan elszigetelten állnak egymás mellett, hogy rendszerré csak a szerkesztő elképzelése és programja forraszthatja őket”. (TURÓCZI-TROSTLER JÓZSEF: Az iro- dalomtudomány filozófiája. Nyugat, 1930. 435.)

⁴ F. P. SILLER: Lityeraturroveyenyije v Germanyii. Moszkva 1934.

⁵ Nem sorolhatók ugyanis ide olyan írások, melyek csak ismertetik a különféle német irányokat, de nem körvonalaznak saját koncepciót.

Első ízben a Minervában jelent meg, 1927—1930-ig, folytatásokban, másodszer pedig könyvalakban, Pécsen, 1931-ben. Fő téziseit Thienemann ismertette az 1931-ben Budapesten rendezett nemzetközi irodalomtörténeti kongresszuson. Mondanivalóját részben ismétli, részben kiegészíti és magyarázza *Irodalomtörténet* című cikke a magyar szellemtörténet reprezentatív tanulmánygyűjteményében, *A magyar történetírás új útjaiban*⁶

Thienemann a szellemtörténeti irodalomtörténetírásban uralkodó négy áramlatról beszél. Eszmetörténetről (ez nyilván az Unger-féle irány), a műtörténetből kiinduló stílustörténetről (Wölfflin—Strich) és a nietzschei-georgei-gundolfi „héroszkultusról”. Végül ide számítja negyediknek az — egyes képviselőinél többé, másoknál kevésbé vagy egyáltalán nem — szellemtörténeti jellegű irodalomszociológiát, amelyből őt az irodalmi élet felfogása érdekli (Schückingnél, Lempickinél, H. Schneidernél). Ez utóbbit itéli a legtermékenyebbnek, mert szerinte a többinek szintézise. „Világnézetet vizsgál, mint az eszmetörténet, de a világnézetet nem elvont valójában vizsgálja, hanem az emberi érdekek történelmi-társadalmi szövedékében szőtt ideológiát lát benne; stílust vizsgál, mint a műtörténet, és az irodalmi jelenségek legkülsőbb alakváltozásaira figyel, mert egybelátja a külső formát és a szellemi lényegét, stílusmorfológiája azonban csak az irodalmi jelenségekre támaszkodik; a héroszkultusz irodalomfelfogását is elfogadja, de a nagy alkotókat nem önmagukban nézi, hanem a vezéreket látja bennök, akik akarják, hogy mások szellemben kövessék őket.”⁷ Könyvének utószavában, mint rokon irányú törekvést említi meg Baldensperger elméletét.

Ez a — szándékában komplex, valójában inkább eklektikus — elmélet az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* elmélete.

Az „irodalomtörténeti alapfogalmak” és az összehasonlító irodalomtörténetírás

Két probléma alkotja az Alapfogalmak elgondolásának racionális magvát, két olyan kérdés, mely az irodalomtörténetírás irányainak valóban vízvázalasztója, az egyik a másik nélkül nemcsak, hogy megoldást nem nyerhet, de igazság szerint fel sem tehető: az irodalomnak mint társadalmi jelenségnek és a különböző nemzetek irodalmi folyamataiban fellelhető párhuzamosságoknak és találkozásoknak értelmezése.

Nem lehet ezeket a párhuzamosságokat és találkozásokat a közvetlen irodalmi hatásra szűkíteni, csupán azzal magyarázni, mint a német pozitivisták forrás- és hatáskutatás, nálunk főleg Heinrich Gusztáv és iskolája tette.⁸ Nem lehet, mert hasonló irodalmi jelenségek létrejöhetnek és létre is jönnek érintkezés nélkül. A világirodalmi folyamat egysége végül is — bonyolult és sokszorosán közvetett módon — az emberiség társadalmi fejlődésének egységére utal. Az irodalmi hatás megállapítása — ahol valóban arról van szó — csak kezdete a kutatásnak, nem nyugvópontja. Belső szükségletek és igények szolgáltatják az átvétel objektív alapját, természetesen nem mechanisztikus és kivétel nélküli determináltsággal, hanem az individuális érdeklődések sorában jelentkező, azon túlmutató társadalmi tendenciában. Az összehasonlító irodalomtörténetírás útja mind a hatás és átvétel, mind a különböző nemzetek irodalmában adódó hasonló természetű folyamatok és mozzanatok tanulmányozásánál az irodalom társadalmi lényegéhez vezet.⁹

⁶ Szerk. HÓMAN BÁLINT. Bp. 1931.

⁷ Uo. It 83.

⁸ HORVÁTH KÁROLY: A pozitívizmus a magyar irodalomtörténetírásban, ItK 1959. 403—413. — VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: A magyar összehasonlító irodalomtudomány történetének vázlata. ViF 1962. 3. sz. — KLANICZAY TIBOR: Pozitívizmus és filológia. A Marxizmus és irodalomtudomány c. kötetben, Bp. 1964.

⁹ L. a budapesti 1962-es összehasonlító Irodalomtörténeti Konferencia anyagát, ALitt V.

Az irodalmi forrás- és hatáskutatás pozitívista módszere a szellemtörténet szenvedélyes bírálatának tárgya volt. E bírálat joggal vádolta a pozitívista filológiát „a tények öncélú kultuszával”, joggal hiányolta az elvi következtetéseket, az irodalomfejlődés szintetikus ábrázolását. Csakhogy felfogásuk szerint az irodalomtudományban az „anyagi” momentumot az „irodalmi tények” (tárgy, „motívumok”, hatások és források) jelentik, a „szellemit” pedig az elvi általánosítás, „az anyagban rejtőző élet” feltárása; ezért az általánosítás agnosztikus elhárításában gyakran materializmust véltek felfedezni.¹⁰ Az irodalmi hatás pozitívista értelmezése ellen Gundolf támadt a legnagyobb erővel.¹¹ A Shakespeare-kép változásait fürkészve a német irodalomtörténetben, felismerte, hogy különböző írók mást és másként merítenek ugyanabból a hagyományból, a figyelmet a recepció analízisére irányította, de a befogadás lényegét irracionálizálta és szubjektivizálta. Az átvételt nála rejtélyes lelki értékek irányítják, és tagadja, hogy a hatás aktusában az „irodalmi lényeg” részt vehetne.¹²

Thienemann koncepciója is a hatáskutatás idealista, irracionalista bírálatára épül, a párhuzamosságok szellemtörténeti magyarázatára. „Az összehasonlító irodalomtörténet a pozitívizmus divatja az irodalomtörténetben, benne beteljesedett a költészet materiális fölfogása”¹³ — írja 1922-ben, egyenlőségjelet téve a pozitívista hatáskutatás és az összehasonlító módszer közé. Öt évvel később már inkább feltárja az irodalomtörténet kapuját a komparatviztika előtt, de az irodalmi hatás problematikáját ezúttal is kirekeszti, helytelenítve, hogy „irodalomtudományunk eddig is, különösen a német—magyar határterületen összehasonlító módszert alkalmazott, de az összehasonlítás által elsősorban a kölcsönzés, az átvétel, a hatás kérdését kívánta vizsgálni, nem annyira a spontán fejlődésnek mindenkor azonos természetét”.¹⁴

A spontán szellemi fejlődés elve a Minerva körében általánosan elfogadott volt. „Szin- tézisre az irodalom fejlődésének *spontaneitása* (a szerző kiemelése) alapján törekedtek, mely kizárta a mechanisztikus hatásbefogadásokat és a fejlődés organikusságának elve alapján el sem ismerték annak lehetőségét, hogy az irodalom fejlődésének útját kívülről jövő szellemi hatásokból vezessék le, mint pozitivisták tették.”¹⁵

A hatás és a belső fejlődés között kizárólagos viszonyt feltételezni magában is kérdéses vállalkozás (Thienemann rendszerének tartóoszlopai, az írásbeliség és a nyomtatás is idegenből kerültek hazánkba). Kétségtelen, ha egy nemzeti irodalom útjában csak külső hatások sorozatát látjuk, semmit sem látunk épp ez irodalom sajátzerűségéből; kétségtelen, hogy az átvétel is csak az átvételt kiváltó szükséglet, belső helyzet felől érthető meg. De a spontán fejlődés eszméje a szellemtörténetek értelmezésében a hatáselmélettel a nemzeti szellem misztikumát szögezi szembe, nem a konkrét társadalmi-irodalmi folyamat vizsgálatát követeli, hanem „lelki formákat” konstruál. Thienemannnál ehhez a nyugati — német — orientáció társul, melynek hangja már az európaiság interpretálásából is kicsendül.¹⁶

A magyarság—európaiság ellentétpárnak irodalomszemléletünk különböző irányjaiban más és más a töltése. Ady a magyar forradalom állását méri rajta; hivatalos irodalomtörténet-írásunkban azonban már Gyulainál kezdődő tendencia, hogy az európaiság és nemzeti jelleg

¹⁰ Valójában minden találkozás- és hatásvadászat alapját egy materialista, illetve atomisztikus felfogásmód képezi, — írja például UNGER (Philosophische Probleme in der neueren Literaturwissenschaft. München 1908. 11.)

¹¹ Shakespeare und der deutsche Geist. 1. kiad. 1911.

¹² „A test és az élet”, vagyis „a forma és a tartalom” nem vihető át, csupán ami „pusztán anyag és mechanizmus.” Uo. 7. Aufl. Berlin 1927. 37.

¹³ A pozitívizmus és a magyar történettudományok. Min. 1922. 14.

¹⁴ Irodalomtörténeti alapfogalmak. 2. kiad. Pécs 1931. 251.

¹⁵ VAJDA GYÖRGY MIHÁLY i. m. 347.

¹⁶ Vajda György Mihály kimutatta, hogy a hatáskutatás bírálatát a Minerva híveinél főleg Bleyer Jakab Bécs-teóriája ellen irányult, de a későbbiek folyamán egyesek hajlamosak-

küzdelmes kapcsolatának ábrázolásával belső társadalmi erők csatáit szorítsák háttérbe,¹⁷ és Horváth Jánosban is van hajlandóság, hogy „a fejlődést mozgató gyökeres nagy ösztönöket, az európai irodalmiasság és nemzetiesség vállvetett törekvéseit” tüntesse föl alapvetőknek.¹⁸

Thienemann számára e probléma voltaképpen nem is létezik. A magyar irodalom európai irodalom — mondja, s ebben látszatra Szerb gondolatát előlegezi. Csakhogy a *Magyar irodalomtörténet*ben a „rohanó Európa” — e fogalom minden ellentmondásossága mellett is — a polgárosult nyugati kultúra jelképe, mérce, rang és feladat a magyar irodalom számára és a nacionalista konzervatív irodalomszemlélet ellenében egy liberális polgári felfogás megtestesítője. Az Alapfogalmak európaisága azonban semmiféle nacionalizmusnak nem ellenlábas, hanem maga a koncentrált nacionalizmus, mert a magyar irodalom tartalmi értékeitől független eleve adottság. Thienemann a világirodalmat minden további megjegyzés nélkül azonosítja az európai irodalommal, s szinte ebből adódik, hogy „a magyar irodalom fejlődése nem lehet más, mint a német, a francia vagy az angol irodalomé, nem lehet más, mint az európai irodalom fejlődése.”¹⁹ Egyszerre kívánja az Alapfogalmak szerzője a magyar irodalom „immanens” európaiságát igazolni és fejlődésképét „idegen” hatások feltételezésétől elhatárolni, ezért fordul a „spontán, mindenkor azonos” irodalmi fejlődés gondolatához. Elképzelése sajátos helyet foglal el a Minerva együttesén belül: az „organikusságot” elhagyja, a spontán párhuzamos fejlődést pedig az irodalom szociális vonatkozásaiba helyezi, de nem a szépirodalomba. Elméletét nem veti alá az irodalom ellenőrző próbájának; erre azonban — látni fogjuk — a maga szempontjából szüksége sincs, mert azt tartja, hogy az irodalomnak nincs története, csak az irodalmi életnek, az pedig a „szellemi élet” általános útjait járja.

„Szerves fejlődés” és „szellemi fejlődés”

Az *Irodalomtörténeti alapfogalmak*ban a „spontán fejlődésnek” kétféle lehetséges értelmezésével találkozunk: a „szerves” és a „szellemi” fejlődéssel. Tulajdonképpen mindkét elmélet gyökerei — közvetve — a német romantika tájain erednek. Thienemann egész vitája az idealizmus keretei közt folyik, azt a teóriát akarja választani, amely leginkább megfelel a „szellemi jelenségek” sajátos természetének, amely szerinte a legkövetkezetesebben idealista. „A szellemtörténet egész filozófiája az idealizmussal áll és bukik.”²⁰

A „szerves fejlődés” eszméjét a szellemtörténészek Herdertől származtatták, de a valóságban az a felfogás, melyet ők vallottak, a német történeti és jogtörténeti iskola szüleménye, épített rá a pozitivisták irodalomtörténetírás is, összekapcsolva a pozitívizmus biológizáló tendenciáival (Scherer, Brunetière). Az „organológia” növényyszerű fejlődést lát a társadalomban (és az irodalomban is), melyet a kívülről jövő „mechanisztikus” forradalmak megszakítanak, elpusztítanak.²¹ A magyar szellemtörténészek — élükön Szekfűvel — annál könnyebben illeszthették vezérlő motívumaik közé a forradalom- és dialektikaellenes „szerves fejlődés”, mert az találkozott a magyar polgári történetiszemlélet bizonyos korábbi kezdeményeivel. A „szerves folytonosság” védelmezésében Horváth János is egyetértett Szekfűvel.

nak mutatkoztak — Thienemann is — hogy az osztrák orientációt némettel cseréljék fel. (1. JAKOB BLEYER: Über geistige Rezeption und nationales Schrifttum. Festschr. f. E. ERMTINGER, 1933. és Thienemann: Weimar, Wien und die ungarische Literatur. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1933. 192—208.)

¹⁷ L. SÖTÉR ISTVÁN: Nemzet és haladás. Bp. 1963. 365.

¹⁸ HORVÁTH JÁNOS: A nemzeti klasszicizmus irodalmi ízlése. Tanulmányok. Bp. 1946. 292.

¹⁹ I. m. 251.

²⁰ It 73.

²¹ L. SZIGETI JÓZSEF: A magyar szellemtörténet bírálatához. Bp. 1964. 61.

Thienemann mégis azokhoz csatlakozott, akik elutasították a „szerves fejlődést”, mert más nézőpontról ítélte meg. „A szerves fejlődés eredete... nem történelmi, hanem biológiai gondolat, a testi életre, nem a szellemi fejlődésre vonatkozik,”²² — írja. Érvelése idáig jogos: a történelem nem igazodik biológiai törvényszerűségekhez, az irodalomtörténet sem az emberi élet analóg útját követi; Spenglerrel szemben okkal vitatja Thienemann az önmagukba zárt kultúrkörök hipotézisét, és igaza van abban is, hogy az írói életút nem feltétlenül vezet az életerő csökkenésével a művészi hanyatlás felé; s az irodalmi korszakok valóban nem múlnak el nyomtalanul, nagyobb folyamat részesei. Ám a biologizálás elvetése — mint a szellem-történeszeket általában — őt sem az objektív társadalmi (művészeti) törvényszerűségek kutatása felé irányítja, hanem szubjektívizálásukhoz, illetve teljes tagadásukhoz.

Az életfilozófia alapvető jellemvonásai közé tartozik a társadalmi mozgás voluntarista magyarázata, a szellemtörténeti ösztűz első céltáblája a haladás kategóriája, mely a liberalizmus avult dogmájának minősül. Aki haladást keres a történelemben, az állítólag saját — XIX. századi — gondolatvilágát vetíti a múlt századokba, anakronisztikusan és indokolatlanul. A historizmus oly sokat hangoztatott elve itt azt jelenti, hogy minden kort önmagában, saját tudatának tükrében lehet csak nézni, megérteni és ábrázolni. A történetíró nem tehet különbséget egyes periódusok értékelésében, nem tarthatja egyiket a másíknál haladottabbnak, mert a korok mind önmaguk, sajátos lényegük megvalósítására törnek, egyenrangúak és egyenértékűek.

Ezért és ennyiben kelnek hadra a szellemtörténet egyes képviselői is a „szerves fejlődés”, vagy annak bizonyos mozzanataival szembe: mert a születés-pusztulás „organikus” fogalmai mögött a haladás-hanyatlás elismerésének veszélye rémlik. Troeltsch igyekszik szétválasztani a történeti iskola organológikus felfogását a pozitivisták biologizálástól az előbbi javára,²³ Meinecke Spenglert naturalizmussal vádolja,²⁴ Mahrholz pedig, a német irodalomtörténetírás szellem-történész krónikása azért ítéli el a XIX. század első hetven évének irodalomtörténeteszeit, mert „a virágkorok ábrázolásában lelték örömeiket, feledve, hogy a valódi történettudományos elv, melyet Ranke fogalmazott meg misztikus szavaival: minden történeti kor egyformán közel van istenhez”.²⁵

E nagy igazságtevés azonban távolról sem a teljes irodalmi folyamat ábrázolására tör, és nem is azt eredményezi. A szellemtörténetnek éppen nincsenek gátlásai bizonyos írók, művek és műfajok elhallgatásában vagy félremagyarázásában. (Jellemző például a megvetés, mellyel a georgei-gundolfi irány a társadalmi regény műfajára tekint: mert korhöz-kötöttebbnek, ezért alacsonyabb rendűnek tartja az „örök-emberi” tartalmakat sugárzó líránál.)

Thienemann is azért tolja félre a „szerves fejlődés” elgondolását, mert az magában foglalja a tudati jelenségek történetiségének felismerését. Véleménye szerint az irodalom nem lehet eleven organizmus, mely az élő szervezet mintájára születik, virágzik és meghal, mert a szellem útjaitól mindez idegen, irracionális egysége nem ismer megsemmisülést, a szellemi fejlődés nem tekinthető haladásnak, amint azt Nietzsche megmutatta.²⁶ A „szerves fejlődés” ezért az irodalmi folyamat jellemzésére alkalmatlannak találhatik, helyébe a német romantikus történetfelfogás módján értelmezett „szellemi fejlődés” kerül. Ez utóbbi nem ismer sem haladást, sem dekadenciát, csak a „szellemi” jellegű változások általános irányát, végtelen növekedést, melyben nincsen „megállás vagy visszaesés”.²⁷

²² Irodalomtörténeti alapfogalmak. 23.

²³ E. TROELTSCH: Der historische Entwicklungsbergiff in der modernen Geistes- u. Lebensphilosophie. Hist. Zeitschrift, Bd. 122, 124, 125.

²⁴ F. MEINECKE: Über Spenglers Geschichtsbetrachtung. Werke, Bd. IV. Stuttgart 1959.

²⁵ W. MAHRHOLZ: Literargeschichte u. Literaturwissenschaft. 2. Aufl. Leipzig 1932. 15.

²⁶ I. m. 38.

²⁷ I. m. 25.

A „szellemi fejlődés” jellemzésében Thienemann elsősorban Hegelre hivatkozik, de felfogása inkább Diltheyhez, Troeltsch-höz közeledik, legalábbis mindegyikből fellelhető nála valami. „Tárgyaltanná lett elsősorban a dialektika”²⁸ — írja a hegeli filozófiáról. S valóban, az Alapfogalmak egész koncepciója a dialektika kizárásán nyugszik. A folytonosság dialektikaellenes interpretálása tagadja a minőségi ugrást, a fejlődés Thienemannnál végtelen mennyiségi növekedés. Tagadja az ellentétek szerepét a „szellemi fejlődésben”, bizonyos szempontból még létezésüket is; az irodalmi folyamat szerinte kizárja az ellentétek egységét és harcát. A „korszak-monográfia” műfaját egyébként gyümölcsözőnek ítéli, de úgy gondolja, nem szolgálhat eszközül az irodalomtörténet analíziséhez olyan elképzelés, mely a korokat mint egymással ellentétes egységeket szemléli. A Wölfflin—Strich-féle irányt is elmarasztalja; nem azért ugyan, mert a romantika és a klasszicizmus párhuzamát ez a szemlélet időtlenné feszíti és mesterségesen az egész művészet- illetve irodalomtörténet magyarázó principiumává avatja, hanem egyedül azért, mert „a történelem szempontjából ilyen abszolút ellentétek nincsenek”.²⁹ „Időben egymás alá rendelt jelenségek nem állíthatók egymás mellé, mint egyenrangú véglelei egy poláris ellentétnek.”³⁰

Szavakban elfogadja a hegeli esztétikát, saját elgondolása mégsem vesz át abból semmit, irodalomfogalma egyik fő vívmányaként éppen az esztétikum tudatos mellőzését tartja számon. Végül nem marad más a hegeli rendszerből, mint az idealista fejlődésgondolat, az is szubjektivizáltan, az objektivitásnak csak a látszata. „A fejlődés gondolata a megváltozott viszonyokban elvesztette logikai burkolatát. Hegel abszolút szellemének helyét a történetírásban a lélek, az egyéni és tömeglélek foglalta el, a szellem logikája pedig fejlődés-lélektanná változott.”³¹

A „szellemi fejlődés” elméletére tehát az a hivatás hárul, hogy a „spontán irodalmi fejlődésnek” olyan általános, elsődlegesen szellemi attribútumaira derítsen fényt, melyek a különböző nemzeti irodalmak párhuzamosságait minden külső behatás nélkül — és dialektika nélkül — hozzák létre. Ezeket Thienemann a folytonosságban, a tudatosodásban, a differenciálódásban és individualizálódásban, végül az „absztrakció fejlődésében” állapítja meg.

A legelőkelőbb helyet mind e jegyek közül a folytonosság kapja, a „szellemi fejlődés” lényege, ahol „feloldódnak azok az individuális korlátok, melyek a szerves fejlődés fölfogásában embereket és korokat egymástól elválasztottak”.³² A kontinuitást az irodalmi (illetve általános művelődési) hagyomány szubjektív szemlélete indokolja. „Abszolút novum a szellemi műveltség történetében nincs, mert tudatának történelmi struktúrájából az ember ki nem vetközhetik és a teremtő alkotásban is csak az örökletes, meglevő anyagra, a tradíció folytonosságára van utalva”,³³ s ez összeegyeztethetetlen a folytonosság megszakadásával, a minőségi ugrással, az „abszolút novummal”.

A dialektika tagadása, az ellentétek kiszorítása az egész koncepciót hagyományos tévútra viszi. Amint tévedett Thienemann az összehasonlító irodalomtörténet elbírálásában, mikor úgy vélekedett, hogy az önálló belső fejlődés kizárja a hatásokat, úgy ez esetben is hamis alternatívát állít fel. Éppen Hegel óta tudott dolog, hogy az irodalmi folyamatban az új jelenségek őrzik a korábbi eredményeket, azokra épülnek, azok folytatását képezik, enélkül megszűnne maga a kultúra, ám ezzel együtt, ezzel egyszerre jelentenek újat és minőségileg mást is. Maga az írásbeliség, Thienemann irodalomfogalmának hordozója is egy ellentétnek köszönheti létét: a felhalmozódott társadalmi tapasztalatot a fejlődés bizonyos fokán, az osztálytársadalmak korai szakaszában a természetes közlésmódok már nem tudták megőrizni,

²⁸ I. m. 31.

²⁹ I. m. 16.

³⁰ I. m. 17.

³¹ I. m. 30.

³² I. m. 25.

³³ I. m. 32.

ezért továbbfejleszteni sem. Ellentmondás keletkezett e tapasztalat és a közlésmódok között, ezt oldotta fel az írásság megjelenése; a folytonosság megőrzéséhez az út a folytonosság megszakadásán át vezetett.³⁴ Vagy ha Thienemann másik példáját vesszük szemügyre: lehetséges, hogy — amint mondja — Gutenberg eredetileg valóban csak a kéziratmásolást kívánta „hamisítani”, s a betűformák eleinte a kézírásos betűket utánozták. A feltaláló szubjektív szándékától, tudatos akarától függetlenül a könyvnyomtatás feltalálása forradalmi változást hozott a kultúra történetében, amint az — torz alakban ugyan — de még az *Irodalom-történeti alapfogalmakból* is kitűnik.

A „szellemi fejlődés” távlatában felszívódik az egyes jelenségek valóságos helye, értéke, a folytonosság hőmpölygése elmossa az objektív határvonalakat. Az irodalmi fejlődés képét így az irodalomtörténetíró önkényes kedve rajzolhatja, az „állami, gazdasági, irodalmi vagy tudományos élet elszigetelt, apró jelenségei kerülnek egymás mellé” az osztatlan történet „elemeiül”,³⁵ az eleve felvett teória igazolásaként. S ha Thienemann sokban jogos ellenvetéseket emel is a „szerves fejlődéssel” szemben, az elvetett kategóriák helyébe nem állít tudományosabbakat. A „szerves fejlődésből” kiszűr mindent, amiben az irodalmi jelenségek szükségszerű hanyatlására és megsemmisülésére való utalást sejt, de a kontinuitást — tehát éppen azt a vonást, mely a „szerves fejlődést” elsősorban tette a magyar szellemtörténet számára alkalmassá és kívánatosá — ő is elfogadja, relativizáltabb változatban. E folytonosság vonzóerejének titkát és értelmét Kornis Gyula (kire Thienemann többször hivatkozik) pregnánsan és tudatosan fogalmazta meg: „A jelen akarását történeti folytonosságában tudatosan kell hozzákapcsolnunk kultúránk régi formáihoz. A történeti tanulmány a vakmerő újításokkal és a sötétbe ugrással szemben óvatossá, szerénnyé és konzervatívvá tesz, mert megmutatja, hogy az újságokkal kérkedő törekvések majdnem mind nagyon is régiak, az emberi szellem sokkal korábbi fejlődési fokainak termékei, azonban nem bírván ki a történeti élet nyomását, egyszer vagy többször már elvetődtek.”³⁶

Thienemann érvelése nem közvetlenül politikus, de hasonló gyökerekből nőtt. Tudta, hogy „a filozófiai állásfoglalás, bár kizárólag a szaktudomány elméletére vonatkozik, oly lehetőségeket zár magába, amelyek a szellemtudományi mozgalmat a szaktudomány érdekkörén túllemelik és világnézetet kovácsolnak belőle”.³⁷

A hagyomány konzervatív nézőpontú abszolutizálása Horváth Jánosnál (akinek elképzelését Thienemann is, az egykorú kritika is elsősorban emlegették, mint az *Alapfogalmak* egyik forrását)³⁸ szintén domináló motívum, már 1908-ban.³⁹ A túlságos sietéstől irodalmi életünk folytonosságát, irodalmunk nemzeti jellegét félti, a népiség lényegének a „hagyománymentő” erőt tekinti, s erről vall a „nemzeti klasszicizmus” normatív felfogása is. Az, „új megállapodást” az ellentétes erők összebéküléséből származtatja, az ízlési formák nála „szerves folytonossággal” bontakoznak ki egymásból. De nem abszolutizálja a folytonosságot, nem állít fel kizárólagos viszonyt az ellentétek és az irodalmi kontinuitás között, sőt felismeri az ízlés- és stíluskülönbségek összeütközését a korfordulatokban, s e felismerés hatalma szépirodalmi elemzéseiben még erősebb, mint elméleti definícióban. Thienemannnál a harc csak zavaró tényező, „irodalomellenes” erők jelentkezése az irodalmiság köntösében.

A folytonosság elve a „szellemi fejlődés” módjára vonatkozik, a többi tulajdonság inkább az irányára. A tudatosodás a „szellemi örökség” állandó gyarapodását jelenti, a differenciálódás eredményeként „individualizálódnak” a szellemi élet egyes ágai, közöttük kiválik

³⁴ L. KOVÁCS MÁTÉ: A könyv és a könyvtár a magyar társadalom életében az államalapítástól 1849-ig. Bp. 1963. 16–17.

³⁵ VAJDA GYÖRGY MIHÁLY i. m. 348.

³⁶ KORNIS GYULA: A magyar művelődés eszményei. Bp. 1927. I. köt. XIV–XV.

³⁷ It 75–76.

³⁸ Ezért kísérli meg e tanulmány kettőjük nézeteinek egybevetését.

³⁹ L. KLANICZAY TIBOR: Marxizmus és irodalomtudomány. Bp. 1964. 18.

az irodalom, mely a továbbiakban maga is differenciálódik; az absztrakciós fejlődés pedig lényegében a „szellemiséghez” való közeledést.

Rész- és töredékigazságok izmosodnak itt irányelvekké. Mert bizonyos például, hogy az irodalmi anyag mennyiségileg is folyton növekszik, de ez a folyamat nem arányos, nem egyenletes, mert nem önelvű. Egyes korok inkább kedveznek a filozófia vagy a szépirodalom fejlődésének, mások kevésbé; már ez az aránytalanság is arra készítet, hogy „külső” okok felől kérdezzünk, melyek a differenciálódás ütemét befolyásolják. Ugyancsak nem magyarázza a hagyomány osztatlan egységének tézise a hagyomány továbbélési módját, nem magyarázza például, miért fordulnak őskutató buzgalmukban a szellemtörténészek sokkal nagyobb előszeretettel Rousseau, mint Diderot felé. Nyilvánvaló az is, hogy az irodalomtudomány fejlődésében differenciálódik, még az irodalomtörténeten belül is kiválik az összehasonlító irodalomtörténet, egyes korok, mozgalmak, irányzatok kutatása önálló ággá bontakozik. De erős az integrálódás is, melyről Thienemann említést sem tesz. Az irodalomtudomány érintkezik a nyelvészettel, filozófiával, történelemmel, lélektannal, művészettörténettel, közönségtörténettel stb. és nincs olyan közvetlenül irodalomtörténeti feladat, amelynek megoldásában el lehetne vonatkoztatni minden más tudományágtól. Végül az „absztrakciós fejlődés” tézisének Thienemann a nyelv- és a logikatörténettel bizonyítja, elvárva, hogy ha egy szabályszerűséget a nyelvészet bizonyított, azt igazolja az irodalomtörténet is, hiszen a „szellemi élet” egységes; s ha a bizonyítással az irodalomtörténetírás még adós, az csak a tudósok hibája lehet e logika szerint, nem a bizonyítandó állításé. (Más kérdés, milyen kapcsolat áll fenn a fogalmi megismerés és a művészi ábrázolás között, ez azonban az Alapfogalmakban nem merül fel.)

Ilyen és hasonló nehézségek kereszteznék az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* útját, ha szembekerülnének az irodalomtörténet konkrét menetével; de nem keresztezik, mert a szembeállítás is elmarad. Formális és üres a „szellemi fejlődés” egysége, nem az irodalmi anyag elemzéséből fakad, hanem különféle koncepciók eltérő értelmezéséből áll eklektikusan össze.

A tudatosodás elvét például Thienemann részint Hegeltől származtatja, részint Horváth Jánostól. Minthogy a hegeli fejlődésfogalmat logikai jellegétől, dialektikájától már korábban „megfosztotta”, a tudatosodás nem a megismerés dialektikáját jelenti, hanem a „történeti ember” fokozódó öntudatosodását. Horváth Jánosnál ellenben az irodalmi tudat kifejezetten irodalomtudományos kategória, a tudatban az irodalom „jut eszméltre”, „legönállóbb, legjellegzetesebb megnyilvánulása a kritika és az irodalomtörténet”, az irodalom „genetikus önismerete”.⁴⁰ Hasonló módon próbálja Thienemann Hegelt és Nietzschét közös nevezőre hozni, Nietzschét Hegel folytatójának feltüntetni, mint aki felfedezte, hogy nemcsak az irodalom tudatosodik, individualizálódik, hanem az ember is, mert a nyájából kiválik az „Én”. A terminusok külsőleges egybeesése itt is homlokegyenest ellenkező értelmet takar.

A „szellemi fejlődés” meghatározói nem Thienemann találmányai, minden vonásnak, sőt olykor az egyes mondatoknak is kimutatható forrásai vannak. Ami tőle ered, az e vonások összeötvözése, átértelmezése, hogy megfeleljenek a teljes koncepciónak.

Thienemann társadalom-képe

A kísérlet legpozitívabb momentuma, hogy az összehasonlító irodalomtörténetet az irodalom szociológiai vizsgálatával kívánja egybekötni. Az irodalom szerinte „társadalmi jelenségnek tekintendő és mindazok a szociológiai kérdések, amelyek a társadalom szellemi életéből adódnak, mind kérdéssé, főladdá válnak az irodalomtörténet számára is”.⁴¹

Ám a társadalmi-történeti vizsgálat kompetenciája itt eleve az ún. „irodalmi életre” zsugorodik. A művész és a közönség kapcsolata valóban fontos részét képezi az irodalomtörté-

⁴⁰ HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. Min. 1922. 204.

⁴¹ Irodalomtörténeti alapfogalmak. 42.

netírás problémakörének, az irodalom társadalmi vonatkozásai az irodalmi életben erőteljesen megnyilvánulnak. L. Schücking német polgári irodalomszociológust pl. megfigyelései a szellemtörténeti korszalem-fogalom bírálatához vezették, az irodalmi ízlésben végbemenő változások, egy koron belül létező és viaskodó ellentétes ízlésirányok mögött eltérő szociális osztályokat és rétegeket vett észre.⁴² Az irodalmi élet azonban még nem meríti ki az irodalom társadalmi jellegét. A művészet társadalmi lényege keletkezésére és sorsára vonatkozik, a mű tartalmára és formájára, az egyéniségre, mely az alkotásban kitárulkozik s amely maga is a társadalmi fejlődés produktuma, „társadalmi viszonyok összessége”, Marx szavaival; az irodalmi folyamatra stb. Ami azonban Thienemannnál társadalmi jelenségnek bizonyul, az nem a szépirodalom, csupán egyes aspektusai. A társadalmi tényezők hálójából a művész, tartalom és forma kihull, az alkotás irracionális lelki mélységek edénye, időtlenségében nem tarthat igényt társadalmi-történeti vizsgálatra.

Biztosítja ezt maga a kiindulópont, a szellemtörténeti omega és alfa: a szellemi jelenségek csak szellemiekre vezethetők vissza, minden egyéb lehet kísérő mozzanat, külső feltétel járulékos tény, de sohasem elsődleges, sohasem meghatározó. Az irodalmi alkotás forrása a „monumentalizáló akarat”, amely formára, maradandóságra tör. Ez a gondolat a német szellemtörténetben elterjedt (pl. Spranger, Strich), de ott általában művészi formákról van szó. Thienemann azonban a maga irodalom-fogalmára alkalmazza e tételt: a szellemet az írás őrzi meg, ezért a szellem az írás formái felé igyekszik, vagyis könyvvé akar válni. Az irodalmat csak az teszi társadalmi jelenséggé, hogy „benne cselekvő része van az alkotón kívül annak a másinak, az olvasóközönségnek is, amelynek tudatában az alkotó lelkéből kiszakadt mű megjelenik, tovább él és fennmarad.”⁴³

Divat és siker, a sajtó nagy hatalma, az irodalmi ízlés gyors változásai a modern irodalmi élet szereplői Thienemannnál, felsorolásuk azonban még csak üres keret, ezért elsősorban a kutató társadalomkoncepciójától függ, mennyiben fog az irodalmi élet képe a valóságnak megfelelni.

Thienemannra F. Tönnies szociológiai teóriája tett — többek között — erős hatást.⁴⁴ Tönnies az emberi együttélésben nem társadalmi formációk előrehaladó mozgását látja, hanem két váltakozó típust különböztet meg: egy korait, a közösséget, melyet az jellemez, hogy a családi kötelékek szolgálnak mintájául, szerves kapcsolatok tartanak össze, eszmévilágában a hit dominál és amelyet Tönnies patriarchális-idilli színekben fest; s egy későbbit, a társadalmat, melynek rajza az árutermelő társadalmak egyes vonásaiból áll össze, ahol külsőséges, mechanisztikus viszonyok uralkodnak. A „szerves” jelölést Thienemann elhagyja, de a koncepció lényegéből sokat megtart. Az emberiség útja nála is bensőségesebb primitív közösségektől vezet a modern mechanisztikus világ felé.

Azok az elméletek, melyekből Thienemann merít (Nietzsche, olykor Vierkant), s amelyek a burzsoá individualizmust kozmikusá tágítják, legalább a társadalmi látszattól vannak le — bár hamis — következtetéseket. Thienemannnál e vizsgáltság szociális gyökere ugyanaz, csak hogy mindezt „irodalmasítja”, A tönniesi elméletet nem általában a társadalomra alkalmazza, hanem az „olvasók társadalmára”. A modern individualizmust, az írói magányt a könyvnyomtatásból származtatja. A régi közösségek bensőséges hangulatát szerinte az egyéni olvasásmód oszlatja szét.

Az *Irodalomtörténeti alapfogalmak* szalonjába társadalmi kérdések csak szigorúan „irodalmi” öltözékek léphetnek, a végkövetkeztetésekből mégis kicsengenek a szellemtörténet világnézeti tendenciái, arisztokratizmusa. A „modern idők” kultúrája például színvonalában alászáll és szétárad az értéktelen irományok özöne, de ez nem a polgári társadalom bizonyos

⁴² L. L. SCHÜCKING: Die Soziologie der literarischen Geschmacksbildung. München 1923.

⁴³ It 84.

⁴⁴ Gemeinschaft u. Gesellschaft. Leipzig 1887.

művészetellenes tendenciáinak gyümölcse, hanem a nyomtatásé, mely a könyvet túlságosan elterjesztette, a publikumot túlságosan megnövelte. Az írói nagyság értékmérője az eredetiség: s azt gondolnánk, a művészt nem lehet eredeti, nem hódíthat új tartományokat a költészet számára sem, ha nem hatol mélyen az örökké zajló és „bárhon ragadd meg, mindig érdekes” világba. Ám Thienemannnál az eredetiség kulcsa a magány, s az író, aki olvasói szavára figyel, a sikerhez eljuthat, de a Parnasszusra nem. Az elsőkélyesítő tömegigényt csak az „irodalmi vezér” küzdi le; és amikor Thienemann a kimagasló irodalmi személyiség hatásának titkát nem mondanivalójában, hanem démoni egyéniségében találja fel, olyan gondolati mozzanatot vesz át, mely a fasizmus szellemi előtörténetéhez tartozik.

Az „irodalmi” társadalom falát az irodalmi tények ostromolják, első pillantásra is nyilvánvaló módon. Közismert pl., hogy a *Zalán futásának* egykorú népszerűsége száz év óta erősen csökkent. Megmutatják-e az Alapfogalmak, miért tetszik az „atomizálódott individu-umoknak” ma ez, holnap más? Nem kell-e az eposz-igény letűnése mögött a nemesi múlt-idézés kihalását is észrevennünk?

Nem sokkal később azt tapasztaljuk, hogy a romantikus beállítottságú magyar olvasóközönség pl. az orosz realista alkotásokban főleg a — másodlagos — romantikus mozzanato-kat érti és kedveli.⁴⁵ Megvilágítja-e az írói lélek (szerzői és olvasói) kettősségét hirdető tanítás, hogy milyen közönségben mikor milyen írói tulajdonságok keltenek visszhangot?

Ady versei körül permanens vihar kavargott, József Attila költeményeire — kevesek egyetértésétől, együttérzésétől eltekintve — némaság borult. Ady talán kevésbé volt eredeti? József Attila talán nem figyelte a tömegek szavát? Ugyan mit magyaráz meg itt a szétforgá-csolódott publikum tézise és a metafizikus siker-teóriák?

Az irodalmi alkotás útját a polgári társadalomban marxistának éppen nem mondható tudósok is az áru útjához hasonlították. S ha a művészet sorsa az árué, nem kell-e az irodalmi élet vizsgálójának a megrendelő ízlése és kívánságai után kérdeznie? A közönségtől függ a siker — miféle siker? Milyen erők formálják a közönség ízlését, milyen társadalmi rétegek alkotják az olvasóközönséget, micsoda tömegek tengődnek „irodalomalatti” sorban? Lehet-e minderre választ adni a könyvek tartalmi ismerete nélkül — s a társadalom ismerete nélkül, mely a könyveket újtukra bocsátja és befogadja?

Amint a „szellemi fejlődés”, úgy az Alapfogalmak társadalma is elvont, formális, üres. Az irodalmi életet itt végeredményben a közlésmódban történt közvetlen technikai változások határozzák meg. „Thienemann szellemi fejlődését a mű megjelenésének technikai fejlődése viszi. ... Nem tudom, egy marxista leírná-e ezt a szellemtörténeti tételt?” — írja Németh László a Tanúban.⁴⁶

Irodalom és „irodalmi alapviszony”

A változás módja és színhelye után keresi Thienemann az alanyt, amely fejlődik individualizálódik stb.: meg kell határoznia az irodalmat magát.

Irodalomfogalmának két fő jegye van: eszmét fejez ki; írásos mű. Az első tulajdonság nem kínálkozik történeti ábrázolás tárgyának, mivel időtlen lelki tartalmakból fakad. Egyet-len vonás marad, mely az így értelmezett irodalomfogalomnak általában sajátja, s ugyan-akkor nyilvánvalóan szociális erőkhöz kötődik: az írásosság. A történeti vizsgálat fő szempontja ezért a továbbiakban a művek szóbeli, illetve írásos közlésmódja lesz, amely az irodalomtörté-net alapfogalmává alakul. Az irodalom története helyébe az írás és a könyv, illetőleg a közön-ség története lép. Thienemann azt követeli az irodalom történeti elemzésétől, mutassa meg, hogyan formálódik a „szerző személyiség” és a publikum kapcsolata, hogyan jelentkezik

⁴⁵ L. ZÖLDHELYI ZSUZSANNA: Organicszeszkije i nyeorganyicszeszkije momentü vo vzaimo-otnosenijach russzkoj i vengerszkoj kultur. ALitt V. 353.

⁴⁶ Tanú, 1932. 121.

mindez az irodalomban (már amit ő annak vesz) és viszont: hogyan alakítja a szóbeliség, illetve az írásbeliség az „irodalmi alapviszonyt”, a mű, a szerző és a közönség hármasság kapcsolatát.

Az „irodalmi alapviszony” terminusa Horváth Jánostól vándorol át Thienemann rendszerébe. Tartalma főképpen a német polgári irodalomszociológiából ered, ahol szintén előkerül a mecénás és a művész, az író és a publikum viszonya, a szerző és a „közvetítők”, a kritikus, a divat, a kiadó, a sajtó stb. gondolata. (l. pl. Lempickinél, Schückingnél). Ami pedig a középkori irodalmi élet jellemzését illeti, alig akad Thienemannnak olyan állítása, melynek eredetijét meg ne lehetne H. Schneidernél találni, néha még egyes mondatait is.⁴⁷

Maga Thienemann koncepciójának közvetlen forrásául Horváth János elképzelését jelöli meg. Ennek legfőbb pozitívumát abban látja, hogy elmossa a határt a szépirodalom és a „szellemi művelődés” (filozófia, vallás, nyelvészet) más területei között. „Az irodalomtörténet nagy anyagszerű gazdagodását hozta magával ez a fölfogás. Az irodalom fogalmát nemcsak a költészetre korlátozza, hanem mindent felölel, ami írva van és eszmét fejez ki.”⁴⁸

Valóban, Horváth összefoglaló definíciójából az esztétikai kritérium hiányzik. Az irodalom szerinte „írók és olvasók szellemi viszonya írott művek közvetítésével.”⁴⁹ „Tárgyhű” és „korhű” meghatározást keresve az irodalom számára, Horváth objektivitás-igényét szubjektivistá talajra építi: nem az irodalomnak, hanem az irodalom fogalmának történeti kibontakozására, arra a gondolatra, hogy a változás, melyen az irodalomról alkotott tudat a századok során keresztülmegy, azonos az irodalom lényegének módosulásával. Amit az emberek egy bizonyos korban irodalomnak ismernek el, azt kell az adott kor irodalmának tekinteni. „Mert hisz a mi kérdésünk csak az lehet, mikor mit tartottak irodalomnak, nem pedig az, hogy *mi* (H. J. kiemelése) mit tartunk annak.”⁵⁰ Eszerint a szubjektivizmust csak egy módon lehetne elkerülni — feltárni az állandó vonást, mely eltérő korok irodalomkategóriájában közös, s ebben megállapodni.

Az irodalom fogalmának történeti vizsgálata az irodalomtudományon belül külön birodalom; és bizonyos az is, hogy ha a szépirodalom mai állapotát akarjuk megérteni, genézisbe kell hatolnunk. A korai differenciálatlan formák egységének és funkcióinak ismerete nélkül a líra, az eposz és a dráma keletkezését sem lehet felderíteni. A középkorban esztétikai momentumok bújálnak a vallásos irodalomban, a történetírásban, ezért kutatójának a vallással, a történetírással is dolga van, ha szépirodalommal van dolga. Ám mindezeket nem önmagáért vizsgálja, hanem a szépirodalomért, ez utóbbi mai alakjának ismeretében, annak csíráit fűrkészve közeledik a korábbi stádiumokhoz. A magasabbrendűre való utalásokat az alacsonyabbrendűeknél csak a magasabbrendűek ismeretében érthetjük meg, mondja Marx.⁵¹ Ezért — bármilyen tanulságos legyen is az irodalomfogalom etimológiai sorsa, a szépirodalom mibenlétéhez önmagában nem vezet el. Ha az irodalomfogalomra korlátozzuk csak az irodalmat, el kell fogadnunk, hogy az irodalom csak az irodalomtudománnyal születik meg, holott az irodalom kezdetei az ősközösségbe nyúlnak s tudományos igényű vizsgálata csak sokkal később jelenik meg a görögöknél, az irodalomtörténet pedig éppenséggel a XVII—XVIII. század szülötte.

Horváth meghatározó eljárásának első része érintkezik a szellemtörténettel, amelynek egyik alap gondolata, hogy a történelmi periódusokat csak saját tudatuk alapján lehet feltárni, de ez a gondolat másutt is elterjedt volt, ezért külön tanulmányt igényelne annak kiderítése, vajon szellemtörténeti befolyásról vagy más irányok hatásáról beszélhetünk-e itt.

⁴⁷ HERMANN SCHENIDER: *Heldendichtung, Geistlichendichtung, Ritterdichtung*. Heidelberg 1925. „Die Formen des literarischen Lebens im Hochmittelalter” c. fejezetet.

⁴⁸ It 76.

⁴⁹ Magyar irodalomismeret. Min. 1922. 196.

⁵⁰ I. m. 197.

⁵¹ L. MARX: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. Bp. 1951. 31.

A találkozás mindenesetre fennáll, Horváth János azonban megkísérli a szubjektivizmus feloldását, mert a különböző korok terminológiájában a közös összekötőt keresi, az irodalom „fejlődő lényegét”, s ezt az irodalmi alapviszonyban állapítja meg.

A Thienemann-féle Irodalomtörténeti alapfogalmak közül több előlegezve van Horváthnál: irodalom és írásosság összekapcsolása, a fejlődés, mely a minőségi változást kizárja, az irodalmi alapviszony mint az irodalom létének előfeltétele, a hagyomány és az irodalmi tudat jelentős szerepe, a népköltészet — akkor eléggé általános — kizárása az irodalomból. Sem a visszatükrözést, sem az esztétikum más vonatkozását az „irodalmi alapviszony” definíciója nem rejti magában.

A tükrözés nem is szerepelhet, mert az irodalmi alkotás keletkezéséről mindketten szubjektivistikus elméletet vallanak. Horváth János lelki ösztönerők kifejeződését látja az irodalomban, Thienemann pedig — az életfilozófia befolyása alatt — alaktalan lelki tartalmak akarati kivetítődését. Amikor azonban Horváth részletezi elképzelését, kitűnik, hogy a „művészsívet” legalább a modern irodalomfogalom lényegi tartozékának számítja, „A művészi követelmény... mai felfogásunk szerint... a legfontosabb feltétele az irodalmi jellegnek”,⁵² „az irodalmi fejlődés azon ága, mely ma mintegy az egész irodalom fogalmát kimeríti: a művészi ág.”⁵³

A definíció formája vitatható, de az adott összefüggésben csak egy szempontból merül fel annak bizonyítására, hogy Horváth számára a modern irodalom — a szépirodalom. Thienemann azonban az „öncélú irodalom” (bővebben nem ismertetett) eszméjét, vagyis a szépirodalom fogalmát átmenetinek, időlegesnek tartja, mely a modern időkben már a hanyatlás sorsára jut, s egy régebbi, amorfi irodalomfogalmat vesz fel, ehhez igazodik, ezt elemzi, ezt bontja ki egész művében.

Thienemann módszeréről

Eljárása jellemzi az Alapfogalmak módszerét. Igaz, Thienemann elmélete széleskörű olvasottságon alapult. Nemcsak az újabb elméletekből merített, hanem a pozitivizmusból is. Forrásait sokszor aprólékos pontossággal tüntette fel. A tudományos precizitásnak nagy jelentőséget tulajdonított, a filológiát nem tartotta a pozitívista sátán eszközének. Vallotta, hogy a szellemtörténetben is megőrzi érvényét „a tudományos munka bevált technikája, a szövegek filológiai, forráskritikai, bibliográfiai elemzése és összehasonlítása, a kézzelfogható anyag tény- és adatszerű vizsgálata.”⁵⁴ Bizonyos, hogy nemcsak a saját nevében beszélt. A magyar irodalomtörténészek jó része nem a filológiát akarta „megfojtani”, mikor a szellemtörténettel rokonszenvezett, hanem a filológia pozitívista felfogását meghaladni, „a régi bevált módszereket... új tartalommal betölteni.”⁵⁵ Átfogó világnézetet kerestek — s a szellemtörténet ezt ígérte; az adatokban rejlő mélyebb összefüggések után kérdeztek — s a szellemtörténet erről beszélt, legalábbis ezt emlegette.

Feltett sok kérdést, melyet Heinrichék kiutasítottak a tudomány illetékességi köréből. Nagyvonalú volt, hatni tudott olyan tudósokra is, akik nem ismerték fel filozófiájának társadalmi konzekvenciáit. Amikor a pozitívista filológiával vitatkozott, támaszkodott az indokolt elégtelenségre, de félrevitte azt. A pozitívista hatás- és forráskutatásnak nem agnoszticizmust vetett a szemére (amit lehetett volna a saját portáján is), hanem túlságos racionalizmust (sőt, amint láttuk, materializmust). „A filológiai mikrológia, mint minden tudomány, racionalizálja a világot.”⁵⁶ Értsd: amely lényege szerint irracionális, ésszerű eszközökkel

⁵² HORVÁTH JÁNOS: Magyar irodalomismeret. Min. 1922. 44.

⁵³ I. m. 13.

⁵⁴ It 70.

⁵⁵ Uo.

⁵⁶ THIENEMANN: It 70.

megragadhatatlan. A kutató, ha nem a felületen akar botorkálni, a szellemtörténész szerint nem nyomozhat az irodalmi folyamat objektív törvényszerűségei után, ilyenek nem lévnék: csak rendszerező szempontokat visz a káoszba. E szempontok a rendszerező tudat függvényei, egyik éppen olyan jó lehet, éppúgy igaz, mint a másik. A tények csak az előlegezett eredményt igazolják, s ami annak ellene szólna, az nemlétezőnek tekinthető. Az irodalmi valóság nem próbaköve az irodalmi elméletnek, hanem képes melléklete; a szintézis elve, ha az irracionális intuíción alapozzák, voluntarizmushoz vezet.⁵⁷ Nem véletlen, hogy a szellemtörténészeknél sűrűn szerepel a tényválogatás szempontjainak gondja.⁵⁸

Thienemann módszere e tekintetben valóban a szellemtörténeti szintézisé. Legfőbb tételeit sem bizonyítja be, hanem különféle elméletek töredékeiből állítja össze, s ezekhez keres illusztráló példákat, nem elemez: válogat. Horváth Jánosnak alapigénye volt a tárgy-hűség, arra törekedett, hogy az irodalmi valóságtól érjen el az elvi megállapításokhoz. Thienemann útiránya ellenkező: ő a maga koncepciójától közeledik az irodalomtörténet menetéhez, s az utóbbit alakítja az előzőhöz. (Az ellentétek elutasításához pl. elegendő érv számára, hogy összeegyeztethetetlenek az általa helyesnek tartott elgondolással. Elfogadásuk „kizárja a történelemből a folytonosságot.”⁵⁹ — írja — mivel a folytonosság kizárja az ellentéteket; vagyis éppen azzal bizonyít, ami bizonyításra várna.)

Nem koncepciók egészét veszi át, hanem csak azt, ami elgondolásának szolgálatában felhasználható, ezért a rész-hivatkozások gyakran ellentmondásban vannak a forrás teljes koncepciójával. Ez történik mindenekelőtt Horváth János esetében, de másoknál is előfordul. Gundolfal például Thienemann találkozik abban az állításban, hogy a „történelempek az élettel van dolga”, de Gundolf ebből éppenséggel nem arra következtet, hogy az irodalomtörténetnek pedig az irodalmi léttel. „A szellemfogalmak eleven története a közönséget és a színházat mindig csak mint negatív vagy passzív tényezőt veheti figyelembe”⁶⁰ szerinte, s ezzel ékesszólóan tanúsítja, mennyire nem elegendő alap e mondat az irodalmi élet és az irodalom történetének azonosítására, ahogy azt Thienemann teszi. Lempickitől átveszi a humanizmus, a pietizmus és a romantika jellemzését, de Lempicki szerint „az irodalomtörténész a művet mindenekelőtt mint műalkotást szemléli. . . az esztétikailag értékes a döntő”,⁶¹ nem az író és az elvont könyv kapcsolata.

Az Alapfogalmak tehát végül is egy szellemtörténeti jellegű irodalomszociológiai fogást tükröz, amely a könyv- illetve a közönségtörténet találkozásából születik, s a születésnél a szellemtörténeti módszer bábáskodik.

Az irodalmi folyamat a „szellemi fejlődés” medrében

A „szellemi fejlődést” és az irodalomtörténetet a „viszonyfogalom” fűzi egybe. E gondolat a Minerva tájékán máshol is előbukkan, neokantiánus forrásokból veszi eredetét, s azt állítja (szubjektív idealista módon félreértelmezve modern természettudományos eredményeket), hogy a korszerű tudományban a „szubsztancia” eltűnik, csak a viszony marad. Ennek megfelelően, viszonyról szólván, Thienemann sem az irodalmi műre ható, abban megnyilatkozó

⁵⁷ L. V. F. ASZMUSZ: Problema intuicii v. filosofii i matyematyika. Moszkva 1963.

⁵⁸ Az irodalomtörténetíró munkásságában ez az elv természetesen tendenciának bizonyul, amely nem érvényesül kizárólagosan. A Minerva munkatársainál is a gyakorlatban kell szétválasztani, mi az, ami megállapításaiból helytálló ma is, mi nem. De ami helytálló, az éppen nem a szellemtörténeti nézeteknek megfelelő, hanem azokkal ellentétes: ha szintézis, nem az „irracionális intuíción” születte.

⁵⁹ Irodalomtörténeti alapfogalmak. 17.

⁶⁰ Shakespeare und der deutsche Geist. 279.

⁶¹ S. LEMPICKI: Geschichte der deutschen Literaturwissenschaft bis zum Ende des 18. Jahrhunderts. Göttingen 1920. 4. és: Bücherwelt und wirkliche Welt. Deutsche Vierteljahrschrift für Literaturwissenschaft und Geistesgeschichte, 1925.

társadalmi-művészi viszonyokra gondol. Az irodalom fogalma (a szubjektivista gondolkozás szerint tehát az irodalom maga) megváltozott — ez a következtetése; azelőtt tárgyfogalom volt, művek együttesét jelentette, ma viszonyfogalmat — az „irodalmi alapviszonyt”; azért van tehát a fenti eszmefuttatásra szükség, hogy az irodalmi művek vizsgálata „filozófiai alapon” záruljon ki az irodalomtörténetírás feladatai közül.

Bármennyire szűkszavú volt is az egykorú kritika az Alapfogalmak lényegi méltatásában, e tételt mégis többen ellenérzéssel fogadták. Olyannyira, hogy Thienemann az Irodalomtörténetben szükségét látta, hogy ismét visszatérjen e problémára; de csak a régi érveket variálta továbbra is. „Élet nélkül csak egyes időtlen könyvek vannak, de nincs irodalom és nincsen történelem”,⁶² „nem tehetünk különbséget irodalom és irodalmi élet között”⁶³ — írja könyvében. „A történelem csak élettel foglalkozik, ami az életen innen vagy túl van, annak nincsen története”,⁶⁴ „élet nélkül nincsen irodalom, csak elszigetelt könyvek vannak”⁶⁵ — teszi hozzá tanulmányában.

Mindez igaz is, de közhely is abban a tág értelemben, hogy a könyvek mögött „nyüzsgő ember-hangyaboly” elevenedik meg. E tétel tartalma azon múlik, mit értünk életen; Thienemann az irodalmi életet. Csakhogy érvei nem bizonyítékok, mert abból, hogy valamiféle aspektus egy másikkal érintkezik, azzal szorosan összefügg, vagy akár ez egyik része is a másiknak, még a kettő azonossága nem következik. Thienemann elfogadja, hogy az irodalmi műveknek nincsen történetük, anélkül, hogy ezt bizonyítaná, felcseréli a szépirodalom történetét a könyv- és a közönségtörténettel anélkül, hogy a csere jogosultságát elhíhetően igazolná. Az „irodalmi alapviszony” összetevőinek alakulásába „belelátja” a „szellemi fejlődést”, s ezt kívánja ábrázolni az irodalom három nagy lépcsőfokán: a szóhagyomány, a kézirat és a könyv korában.

A szóhagyománynak nála „alakuló szöveg”, „személytelen szerző” és „jelenvaló közönség” felel meg, a kéziratnak „állandósuló szöveg”, „szerző személy” és „közeli közönség”, végül a könyvnek „állandó szöveg”, „szerző személyiség” és „távoli közönség.”

A szóhagyomány fokát a későbbiekkel szemben differenciálatlanság, fejletlen individualitás és csekély absztrakció jellemzi, mert a mű előadása mindig a pillanatnyilag éppen jelenlevő közönségnek szól, előadó egyszerre szerzője és alakítója a folyton változó szövegnek. Az írástudatlanság sajátos stilisztikai formákat teremt, „írástalan segédeszközöket”. Az orális alkotások nem tekinthetők irodalmi műveknek, mivel íratlanok.

A kézirattal kapcsolatban főleg olyan jelenségekről esik szó, melyek a könyv- és a közönségtörténet illetékességi körébe esnek. A szóbeli előadótól „differenciálódik” a kézirat-másoló, aki már nem azonos a szerzővel. Változik a publikum, a kolostori hangos olvasásokat mindinkább az egyéni váltja föl, a „hallgató közönség” „olvasó közönséggé” lesz, de ez a közönség, ha már nincs is jelen a mű előadásánál, mégis közelebb áll a szerzőhöz, mint a későbbi korok olvasóközönsége, mert a publicitás még szűk körű. Az írásbeliség kibontakoztatja a „szellemi fejlődés” tendenciáit. Elsősorban az individualitást, amely azonban nem a művek tartalmában keresendő, hanem a szöveg jellegében, amely „csak egy alakban valósítja meg az irodalmi művet s ez az egyszeri írott forma meg sem ismételhető a másoló legjobb akaratából sem”,⁶⁶ mert ha a szövegben nincs is eltérés, eltérők a másolás betűformái. „A közönség individualizálódik: azaz homogén egysége atomokra bomlik, egyénekre osztódik és mindenki maga igyekszik könyvvel a kezében érintkezésbe jutni a láthatatlan szerzővel, illetőleg a kézirat másolójával.”⁶⁷ A szerző és a mű „nyelvalakja” absztrahálódnak, amennyiben csak

⁶² Irodalomtörténeti alapfogalmak. 44.

⁶³ I. m. 44.

⁶⁴ It 85.

⁶⁵ Uo.

⁶⁶ Irodalomtörténeti alapfogalmak. 88.

⁶⁷ I. m. 117.

a betűk közvetítésével vannak jelen — míg egyre személyibb vonásokkal felruházva lép eléink a szellemiség.

A nyomtatott könyv fokán kulminál az irodalmi fejlődés. A könyvnek állandó szövege van — tehát individuummá lett véglegesen; az írói individualizálódás a „szellemi vezérség” tudatformájában éri el csúcspontját. A nyomtatott betű absztrahálódik az élőszó varázsától. A közönség magányos olvasókra hullik szét. A betűhalmaz áradása írás- és irodalomellenes tendenciákat vált ki (naturalizmus), az „öncélú irodalom” eszméje kihűl.

Első pillantásra is feltűnő, hogy e rendszer ellenkezik saját előfeltevéseivel. Akadnak közvetlen tárgyi tévedések is. A próza és a vers szétválásánál pl. („A költő nem azért használja ezt a kifejezést, mert maga érzelmileg megindult, hanem azért, hogy változhatatlan, az emlékezetbe vésődő szöveggé formálja a nyelvet”)⁶⁸ olyan tudatosságot tételez fel, mely az improvizátor alkotónál kevésbé valószínű; antiesztétikus álláspontjának megfelelően számon kívül hagyja a költészet emocionális tartalmát, genézisének történeti körülményeit, a zenei formák és a költészet ősi egységét. Általában azonban a tévedés nem a tényekben rejlik, hanem a a koncepción belül elfoglalt helyükben, a tényanyag rendezésében és értelmezésében.

Lehet-e a kulturális fejlődés végtelen folytonosság, amely igazából semmi újat nem ismer? Ha csak Thienemann elméletének keretei közt maradunk is, világos, hogy a kézíratosság a szóbeliséghez képest, a modern olvasóközönség a régebbi hallgatósághoz képest mégis csak „abszolút novum”, nem abban az értelemben, hogy nincsenek előzményei, hanem abban hogy korábban nem létezett, de később megszületett. Ha a szellemi fejlődés nem ismer elmúlást, érthetetlen, hová lesz a szóhagyomány ott, ahol átengedi helyét a kéziratnak, s hová lesz a kézirat (nem mint tárgy, hanem mint a „szellemi fejlődés” foka), mikor megszületik a könyv; és vajon a történelmi tudat struktúrájának melyik zúgában bújkált a könyvnyomtatás saját feltalálása előtt? „Ha időben egymás alá rendelt jelenségek nem állíthatók egymás mellé, mint egyenrangú végletei egy poláris ellentétnek”,⁶⁹ nehezen fogható fel, hogyan lehet a nyomtatott könyv — melyet a szóhagyomány keletkezése szerint feltétlenül megelőzőtt időben — „poláris ellentéte a folyton alakuló szóbeli szövegnek”⁷⁰ Maga a periodizálás ténye is ütközik a végtelen osztatlan folytonosság feltevésével. Ha pedig a „szellemi fejlődésben” nincs hanyatlás, minek nevezzük az irodalmi műveltség eszméjének állítólagos süllyedését; vagy a Nietzsche-től vett kijelentéseket, melyek szerint „a szellemi fejlődés útján előrehaladt emberben... a gondolkodás eleve megmérgezi az élet egészséges ösztöneit és örömeit”⁷¹

Thienemann megpróbálja feloldani ezt az ellentmondást, s a modern irodalmi életben végbemenő „nagy átalakulásnak tudatában a költészet történetét ki akarja építeni a szellemi élet történetévé”.⁷² Ha saját elmélete helyett csak a XX. század első három évtizedének magyar líratermését tekintené, láthatná, hogy erre nincs szükség, mert a költészet nem szándékozik kihálni. De nem tekinti, mert koncepciója szerint a klasszicizmus és a romantika — esetleg még Arany — óta nem nő fü a költészet rétjein, s a nietzschei eszmékkel a szépirodalom konzervatív szemléletét támasztja alá.⁷³ Azonfelül számára az „átépítés” sem jelentene menekvést a dilemmából, mert hiszen ő már eleve sem a költészet történetéről írt, hanem egy laza alakatlan irodalomfogalomról, s előadása szerint ez utóbbi jut a hanyatlás sorsára, „a betű” általában, nemcsak a költészet.

Az *Irodalomtörténeti alapfogalmakat* csak az írás- és könyvtörténettel kellene egybevetni, ha valóban csak a thienemanni irodalomfogalomra épülnének. A bírálat ebben az esetben

⁶⁸ I. m. 55.

⁶⁹ I. m. 17.

⁷⁰ I. m. 145.

⁷¹ I. m. 39.

⁷² I. m. 193.

⁷³ Az *Irodalomtörténeti alapfogalmakban* körvonalazott irodalomképnek Thienemann irodalomtörténeti munkássága is ellentmond, hiszen ő is tartott előadásokat a modern német irodalom köréből.

megállhatna ott, ahol a szerző az irodalom történetét az irodalomtörténetből kirekeszti. A szétválasztás azonban nem teljes. Az irodalom és az írásosság, az irodalomtörténet és a „nagy irodalmi mozgalmak” — a filozófiai, irodalmi, vallásos áramlatok története az elemzés során újra meg újra érintkeznek, kereszteződnek, összefutnak, elkanyarodnak, sőt átcsapnak egymásba, ha nem is éppen dialektikusan.

Legfőbb korszakalkotó erőként az írásbeliség lép fel, s ez nem csupán a könyvtörténet-től kölcsönvett tényező, az írásbeliség nemcsak általában a művelődésben jelent forradalmi átalakulást, hanem a szépirodalomban is. A műköltészet születésébe az írásbeliség határozottan és közvetlenül avatkozik, ezért talán ezen a ponton érintik Thienemann alapfogalmi legközelebből az irodalomtörténetét. A szóhagyomány fokozata tulajdonképpen az egyetlen, ahol e rendszer valóságos irodalmi formakérdéseket villant fel. Sőt, az összefüggés itt sokkal mélyebb, mint Thienemann jelzi és nem korlátozható egyes stilisztikai mozzanatokra.⁷⁴ Az írásbeliség nyitja meg az utat a művészi kifejezés megragadó egyszerűsége, az individuális jellemek ábrázolása, mindazon műfajok felé, amelyek nem sztereotip fordulatokra, helyzetekre épülnek stb. Az egész mai értelemben vett szépirodalomnak távoli, de elengedhetetlen feltétele az írásosság, ugyanakkor már a műköltészet keletkezését sem magyarázhatja önmagában, elszigetelve az új témáktól, érzésektől, gondolatoktól, azoktól a hatalmas társadalmi változásoktól, amelyek — mutatis mutandis — az írás megjelenéséhez is vezettek. A népköltészet és a műköltészet különbsége az Alapfogalmak szerint kimerül az írásosság és szóbeliség különbségében. Ezzel elvész az utóbbi differenciáltsága, mely a társadalmi fejlődés más és más fokait (pl. az ősközösséget, az osztálytársadalom kezdeti stádiumait vagy már feudális jelenségeket) tükröző alkotások között fennáll, elvész a folklór szociális tartalma, művészi sajátosságai. A finn *Kalevala*, a kirgiz *Manasz* és egy munkadal értéke ebből a szempontból mindössze annyi, hogy valamennyien „az irodalmi viszony kezdetlegességét” őrzik. Bűvös körbe jutunk, ha az irodalomtörténet végső és egyetlen magyarázójának tesszük meg az írásbeliséget, mert nem ösztönöz és segít a további kutatásban, hanem önmagában kimerül. Már a szóbeli hagyomány fokán sem szólhatunk egynemű közönségről. Más kapcsolat fűzi a feudális kényurat mulattató improvizátort közönségéhez, mint azt, aki a falu hallgatóságának énekel. A kézirat fokozata összemosza a társadalmi formációkat, az írásbeliség korát Thienemann a gyakorlatban a középkortól számítja, az antik irodalom tanulságai lényegében kívül maradnak rendszerén. Semmit sem tisztáz felfogása abból a nagyon is irodalomtörténeti jellegű problémából, milyen módon kapcsolódik az irodalmi folyamatba a műköltészet útjának különféle állomásain a folklór. Mivel a szóbeli költészetből csak a jelző érdeklí Thienemannt, lehetővé válik, hogy az irodalom eredetét teljesen és kizárólag a nyelvtörténethez utalja, amire viszont azért van szükség, hogy az irodalom „absztrakciós fejlődését” igazolni lehessen.

Ahogy Thienemann irodalomfogalmából eltűnik a vonal, mely a szépirodalom és a szellemi művelődés többi tartománya között húzódik, úgy a művészeti irányok is egybeolvadnak nála más ideológiai áramlatokkal. Az „eszmetörténet”, a szellemtörténet Unger-féle ága, melyhez e felfogás legközelebb áll, művészet és világnézet belső kapcsolatát keresi, de egyrészt a kapcsolatot egy feltételezett „korszellem” irracionális egységéhez fűzi, másrészt szem elől téveszti a művészet specifikumát. A művészeti és filozófiai áramlatok közös, mélyebb társadalmi összefüggésekben gyökereznek, a világnézet formálja a művész világlátását, és lecsapódik alkotásaiban, de az irodalmi ábrázolás „képszerűségének” dialektikája folytán a mű objektív tartalma több, kevesebb, más lehet, mint amit a művész tudatosít magában, az alkotás eszméket hordoz és sugall, de tartalma nem szűkíthető ezekre. Az Alapfogalmakban a művészet azonosítása az „eszmet kifejező írásművekkel” látszólag az irodalom felmagasztalását szolgálja, Thienemann szemlélete irodalomcentrikus. Az irodalom pl. XVIII. században

⁷⁴ L. erre vonatkozólag: ZSIRMUNSKIJ: Narodnij geroicseszki eposz. Moszkva-Leningrád. 1962.

„átveszi az egyházak szerepét a szellemi élet irányításában”,⁷⁵ a klasszicizmus és a romantika idején „az irodalmi habitus szabta meg az emberek társadalmi érintkezésének formáit”,⁷⁶ „az irodalmi műveltség határozza meg az egyes embernek és az egész nemzetnek szellemi rangját és értékét”.⁷⁷ Irodalmi irányokként tárgyalja a könyv a pietizmust, a racionalizmust, a szenzualizmust; a fölvilágosodás is „minden nyilvánulásában irodalmi mozgalom marad”,⁷⁸ — csak éppen az irodalmi mozgalomból nem marad ilyenformán semmi.

Hogyan megy végbe ez az általános irodalmi metamorfózis? Úgy hogy ez áramlatok osztályozásánál csupán egy szempont nyomul előtérbe, egy vonatkozás: milyen magatartást tanúsítanak „a betűvel” szemben. Itt kapcsolódik Thienemann eljárása ismét szellemtörténeti elgondolásokhoz. Ezek ugyanis világnézeti, művészeti irányokat szívesen magyaráznak elvont magatartásformákkal, melyek a történeti ember lelki alkatának struktúrájában gyökereznek. Kétségtelen, hogy bizonyos művészeti, világnézeti irányzatok jellegzetes attitűdöket is termelnek, ezek kutatásával foglalkozik a marxista lélektan is, elemzésük különösen jelentős az irodalomtudomány számára. A szellemtörténet azonban a valóságos összefüggések elhalványításával ezeket színezi ki, teszi meghatározókká. Vizsgálódó tekintete elfordul ezeknek a mozgalmaknak a tartalmi gazdagságától, s feltárul a hamis analógiák és formális tipológiák széles birodalma, melynek Spengler fausti embere, a Ziegler-féle vándor és Prohászka bujdosója, a kétféle — dunántúli, katolikus és tiszántúli, protestáns — magyar lélek talán legismertebb, de korántsem magányos képviselői.

Thienemann nem gyárt újabb típusokat, az egy „irodalmi” vezértől eltekintve, aki azonban nem az ő szellemi gyermeke (I. közvetlenül az irodalomszociológiában pl. Dibeliusnál). Az „irodalmisság” elve látszólagos objektivitást visz az irányzatok elbírálásába, de valójában bírónak egy attitűdöt tesz meg, mely maga csupán következmény, a világnézeti komplexum folyománya, s nemcsak hogy az irodalomtörténet nyitott kérdéseit tisztázni nem képes, de a már kialakult képet is összekuszálja, mert az egyes irányzatokat csak az „irodalmisság” mértékében különbözteti egymástól. „A romantika... a gondolkodás páratlan irodalmiátlását jelenti.”⁷⁹ A bibliaellenes vallásosság forrása a „betűcsömör”. „Az irodalmi klasszicizmus ebből a szempontból” — de Thienemann szerint ez a par excellence irodalmi szempont — nem tekintendő esetleges stíluskorszaknak, hanem a fejlődés egy szakaszának, amelyen az irodalomnak szükségszerűen át kell haladni, mikor öncélú papíros-élete kezdődik”.⁸⁰ Miután tehát az „irodalmisságot” kivéve minden más ismertetőjel eleve kizárult a vizsgálatból, az így létrehozott „irodalmi” áramlatok „irodalmiaknak” bizonyulnak, az intuitív szintézis nagyobb dicsőségére.

Hiszen joggal kérdezhetjük: amennyiben a klasszicizmus és a romantika csak abban térnek el, hogy a romantika a klasszicizmusnál is „irodalmibb irodalom”, mi indokolja azonos korban szimultán létezésüket, miért vitáznak egymással? Amit Goethe művelt, az kevésbé volt irodalom, mint pl. Novalis munkássága? S ha így lenne — hogyan testesítheti meg a „kevésbé irodalmi” alkotó az „irodalmi vezér” örök eszményképét?

A magyar irodalomból még kevesebbet tartalmaz ez a koncepció, mint a németből, a magyar fejlődésnek az egész műben csak a szerény példa bizonytalan szerepe jut, csak ott villan rá fény, ahol a németet igazolni látszik. A magyar irodalmat Thienemann német kaptafára húzza.⁸¹

⁷⁵ I. m. 167.

⁷⁶ I. m. 181.

⁷⁷ I. m. 180.

⁷⁸ I. m. 177.

⁷⁹ I. m. 177.

⁸⁰ Uo.

⁸¹ E. művelet eredményeként Toldi olyan „vérrokonokra” tesz szert, mint Homérosz, Goethe és Wagner hősei.

Thienemann rendszere nem hagyott mélyebb nyomokat a magyar irodalomtörténetírás menetén, nem is hagyhatott azon egyszerű okból sem, hogy nem az irodalomra vonatkozott, ezért még azoknak is, akik rokonszenvvel fogadták, könnyebb volt dicsérni, mint alkalmazni.⁸² Mégis érdeme, hogy a figyelmet az írás- és a könyv illetve a közönségtörténetre irányította, az irodalom és az írásbeliség összefüggéseire. A könyvtörténettel előtte is foglalkoztak már nálunk (pl. Fitz József, Gulyás Pál), a közönségtörténet Horváth János kezdeményezése mellett is szűz terület volt, s Thienemann nemcsak egyes problémákat pillantott meg, hanem önálló kutatásra méltó tudományos diszciplínát.

Helyeslésre általában szellemtörténész és azokhoz közelálló körökben talált, ahol egyes logikai ellentmondásait esetleg szóvá tették, világnézeti polémia azonban nem láttak okot. Horváth János is melegen fogadta, pedig az ő nézeteit, mint láttuk, Thienemann sokban átértelmezte; de Horváth arról szól, amiben az Alapfogalmak szerzője vele egyezik. Dicséri, mert a „tisztá irodalmiságot” emeli pajzsra: „e rendszer — s ez nagy előnye a többivel szemben — specifikusan irodalmi tényekre és fogalmakra épül” — írja, — nem súlyosztatja az irodalom történetét segédtudománnyá, mint a legtöbb modern irányzat, mely fajokra, hitvallásra, társadalmi osztályokra vezeti vissza az irodalmat.⁸³ Kétélű bírálat ez: kiutasítja a fajelméletet az irodalomtörténetírásból, de kiutasítja a haladó társadalmi irodalomszemlélet igényével fellépő irányokat is.

Lényeges ellenzést kifejező vélemények is elhangzottak. A Bleyer-féle iskola nevében Fritz Valjavec kifogásolta a hatásmélet elvetését.⁸⁴ A többi vélemény két ponton támadta Thienemannt: egyfelől — kétségtelenül joggal — mert mellőzte az esztétikai szemléletet, mert a szépirodalom történetét „kiselejtette” az irodalomtörténetből; másfelől azonban ennek okát abban vélték felfedezni, azt helytelenítették, ami pozitív volt: az igényt, hogy az irodalmat társadalmi jelenségnek tekintsék. Ebben a vonatkozásban Babits találkozik a filozófus Nagy Józseffel.⁸⁵ Németh László is a „szellem anyagalkító erejét” kéri számon Thienemanntól. Míg azonban a szellemtörténészek méltatásából kicseng az áhitatos büszkeség, mert nekünk, „filozófiátlan magyaroknak is van végre elméletünk, addig Babits is, Németh is látják, hogy a kísérlet magvában elvetélt: szellemes, de tudós számára kevésbé örömteli vigasz, hogy „félre- ismeri a tudományt, aki a körnégyzőesítőket nem tiszteli”.⁸⁶

Napjainkban élénkülő figyelem fordul a problémák felé, melyek az Alapfogalmak racionális magvát teszik: elsősorban az összehasonlító irodalomtörténet, de a közönségtörténet⁸⁷ és a könyvtörténet felé is.

⁸² Ezért hatását is — Horváth János művei mellett — főleg ezen a területen találjuk

⁸³ JOHANN HORVÁTH: Thienemann Tivadar: Irodalomtörténeti alapfogalmak. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1930. 345.

⁸⁴ FRITZ VALJACEV: Der deutsche Kultureinfluss in Ungarn. Deutsch-Ungarische Heimatsblätter, 1933. 5—22.

⁸⁵ BABITS MIHÁLY: Szellemtörténet. Nyugat, 1931. 321—336.

NAGY JÓZSEF: Új elmélet az irodalomtörténetről. ItK 1930. 385—396.

⁸⁶ NÉMETH LÁSZLÓ: Tanú, 1932. 120.

⁸⁷ SZOBOTKA TIBOR: Irodalom és közönség c. művében részletesen ismerteti az Irodalomtörténeti alapfogalmakat.

ÜBER T. THIENEMANNS „LITERATURGESCHICHTLICHE GRUNDBEGRIFFE“

Das Fehlen einer einheitlichen Auffassung unter den ungarischen Vertretern der geisteswissenschaftlichen Literaturgeschichtsschreibung zeigt sich vor allem in der Konzeption der einzelnen Werke. Die erste selbständige Theorie auf diesem Gebiet stammt von T. Thienemann, der in seinen „Literaturgeschichtlichen Grundbegriffen“ (1927—1930) die nach „Einflüssen“ forschende positivistische Methode ablehnt und die Literatur als eine gesellschaftliche Erscheinung betrachtet. Unter Literatur versteht er jedoch nicht die Belletristik, die seiner Ansicht nach keine Geschichte hat, sondern Werke, die Ideen zum Ausdruck bringen. Die Literaturgeschichte hat die Aufgabe, die mündlichen und schriftlichen Mitteilungen zu untersuchen. Die gesellschaftlichen Beziehungen der Literatur engt er auf das Verhältnis von Autor und Publikum, auf das sog. „literarische Grundverhältnis“ ein. An die Stelle der Literaturgeschichte setzt er eine Geschichte des Publikums und der Buchmorphologie und bettet sie der Vorstellung der deutschen Romantiker entsprechend in eine „geistige Entwicklung“ ein, deren Hauptcharakteristikum die unendliche Kontinuität ist. Er lehnt die sog. „organische Entwicklung“ ab (obwohl er mit deren Dialektikfeindlichkeit einverstanden ist), da diese seiner Ansicht nach die Anerkennung der Möglichkeit von Fortschritt und Verfall voraussetzt, Was aber der Natur der geistigen Erscheinungen widerspricht.

Das System Thienemanns steht im Widerspruch zu seinen eigenen Prämissen und ebenso auch zu den Tatsachen der literarischen Wirklichkeit. Die Hauptquellen seiner Konzeptionen sind die deutsche Geisteswissenschaft und Literatursoziologie einerseits und die Theorie von János Horváth andererseits.

Eltemetett Bornemisza adatok

Borzsák István egy megérdemelten éles hangú bírálatának lapalji észrevételére (ItK 1962. 632.) megjegyzi, hogy az irodalomtörténészek nem hasznosítják Iványi Bélának Bornemiszára vonatkozó publikációit. Jegyzete nyomán meg kellett állapítanom, hogy valóban nem használtam fel Iványinak minden közleményét, nevezetesen nem volt tudomásom az 1937. évi OSzK-i kiadványáról: *Könyvek, könyvtárak, könyvnyomdák Magyarországon 1331–1600*. Jelentős közlések vannak benne a Máriássy levéltárból, amelyek kiegészítik ismereteinket Bornemisza magatartásáról, felesége iránti vonzalmáról, könyvei terjesztési módjáról és árak alakulásáról. — Nem vigasztaló, hogy Nemeskürty István sem használta fel ezeket az adatokat 1959-ben megjelent kitűnő Bornemisza-könyvében.

Az alábbiakban igyekszem a részemről imár közel három évtizedes mulasztást pótolni. Iványi első adata egy Pozsonyban 1578. március 16-án kelt és Máriássy Pál szepesi alispánhoz intézett Bornemisza-levél kivonata. Megtudjuk belőle, hogy Bornemisza éppen Bécsből jön, ahol papirosért volt egyetlen szekérével, s ahol Máriássy Ferencsel, Pál alispán fiával is találkozott. Arra kéri, hogy szállíttassa el hozzá anyósát, és azt kérdi, hogy postillája első négy részéből hány példányt küldjön neki eladásra.

Feleségéről igen melegen emlékezik meg kérésével kapcsolatban és háláját kiterjeszti annak anyjára is. „Engem az Ur igen kegyelmesen megáldott volt mindenik társommal, de az ő leánya meghaladta de többit lelki malaszttal, ki igen nagy szeretettel hallgatjais, olvassa is az Isten ígését és nemcsak háza népét, de sok anyakorukat oktat. Ő érte örömet szolgálók az anyának is.”¹

Huszonhat-huszonhat példányt tervez küldeni az első négy kötetből, s ezek értékét mintegy 200 forintba teszi. De kínálja apróbb kiadványait is, bizonyára kátéját és a Telegdi postillája ellen írt *Fejtegetést*.

A feleség, akinek anyját szeretné a Szepességtől elhozatni, csak Gyótyay Erzsébet lehet, a negyedik asszony, az aki túléli, s akiről a meleg sorokból kiérezzük, hogy nem valami régen vette feleségül és hogy ő, vagy anyja van valamiféle sógorságban Máriássy Pállal. Neki kell majd az esztendő fordulóján „hideg, fagyos esőbe fél esztendő két kicsi szoptatós gyermekecskéjével” elbujdosnia Semptéről.

De a levél írásakor még nem tört ki a vész az *Ördögi Kisértetek* miatt. Nem is törhetett, hiszen az éppen akkor volt nyomás alatt. Bizonyára az amiatt megnőtt papírszükséglet beszerzésére járt imént „egyetlen szekérével” Bécsben.

Persze volt már akkor is nagy feszültség Bornemisza körül, de ez jellemző módon egyáltalán nem érzik leveléből. Január 18-án jelenti di Cavalli, Velence bécsi követe hazájába, hogy a császár nagyszombati polgárokat fogatott el (ez a Sibolti elleni harc utolsó előtti fejezete) „és egy bizonyos kastélyban elfogadta Salm grófnak egy másik prédikátorát is, aki azokat oda küldte”. És hogy a közelestant kezdődő diétán sok összekülönbözés lesz e dologból. — Bornemisza letartóztatásának híre álhír volt, de bizonyára nem alap nélküli. A diéta pedig éppen folyamatban van. Február 4-én kezdődött és április 13-ig tartott. Miatta tartózkodott Bornemisza levele írásakor Pozsonyban. Akkoriban osztogatta a követeknek Telegdi elleni röpiratát, a — sajnos elveszett — *Fejtegetést*.

Az *Ördögi Kisértetek*, vagyis a postilla IV. kötetének függeléke még nyomás alatt van, kolofonja szerint „1578 pinkesd tájba”, vagyis május 18. táján, fejeződött be. De a függelék nélküli résznek már késznek kellett lennie s a könyvkötők keze alól is kikerülnie, különben nem merete volna Máriássyt arra kérni, hogy máris szekeret küldjön a „huszonhat emberbe való” négy rész könyvért.

¹ I. m. 72.

A következő Bornemisza iratot² Iványi helytelenül datálja. Nem a század végéről való, hanem a nyolcvanas évek elejéről s bizonyára Bornemisza sajátkezű írása. Amilyen levelétől eltévedt utóirat, vagy szándékosan külön papírlapra vetett feljegyzés, mint amilyen három is maradt fenn 15- febr. 18-i levele mellett.³ Ebből megtudható, hogy a nyugati tájakon a postilla I. kötetének ára másfél forint, a II.-é kettő, a III.-é harmadfél, a IV.-é (Kísértetekkel együtt), valamint az V.-é két-két forint, összesen tíz forint. „Otton” (tehát Márkusfalván és a Szepességen) legyen az öt kötet együtt csak nyolc forint. Mégpedig, I.: egy ft. 25 pénz, II.: másfél, III.: kettő, IV.: másfél, V.: másfél és 25 pénz, azaz mind az öt nyolc forint.

E cédula egy 1580. febr. 18. után írt levélnek volt a melléklete, amely vagy fenn se maradt, vagy lappang a Máriaassy levéltár limbuszában.

A következő feljegyzés⁴ már datált: 1585. febr. 26-án kelt és nyilván szoros összefüggésben van özv. Bornemiszané Gyóтай Erzsébetnek két héttel korábban Máriaassy Pálhoz írott levelével.⁵ Utóbbiban azt írja az özvegy, hogy elhalt férje a Máriaassynál lévő könyvek felét Helmeccy Tomaskóra hagyta, továbbá, hogy öccse, Gyóтай Benedek, aki Egerben Balassi Ferencnél szolgál, vegye fel az eladásból esetleg Máriaassynál lévő pénzt, és könyveket is vihet, ha Egerben el akarna adni belőlük. — Mintegy két hét múlva már osztja is kétfélé a könyveket Máriaassy Pál és „özvegy Bornemyzza Péterné asszonyom rokona”.

Nem egészen világos a jegyzék második felének viszonya a szétosztásról szóló elsőhöz. De nyilvánvaló, hogy ez (valamivel?) későbbi írás, mert Gyóтай Benedeket már úgy említi, mint aki már elvitte bizonyos Tomaskó részére esett könyvek árát.

Legvalószínűbbnek az látszik, hogy itt a felezés után felvett leltárról van szó, tehát azokról a könyvekről, amelyek Bornemisza végakarataiból Helmeccy Tomaskóra maradtak, s amelyekkel kapcsolatban az özvegy kéri az alispánt, hogy azokat tartsa meg, „mert ha most kezébe adja kegyelmed, csak elvesztegetnéje.”

E hagyatkozásból és Bornemiszané intézkedéseiből biztosan lehet arra következtetni, hogy Gyóтай Erzsébet özvegy Helmecczyné volt, amikor Bornemisza feleségül vette és hogy Tomaskó ez előző házasságából származik. És valószínűnek látszik, hogy halálakor Bornemiszanak már egyetlen édes gyermeke sem él, tehát azok a fentebb említett, Gyóтай Erzsébettől származó ikrei sem.

A második lajstrom adatai nagyjában egyeznek a felezés után Márkusfalván maradt résszel. Ahol eltérés mutatkozik, ott mindig több van.

Legfeltűnőbb ez az eltérés az I. és IV. postillakötetnél. A 9 db. I. kötet mintha csak utólag került volna elő: az osztásánál egy példány se szerepel. A IV. kötetből meg 16 darabbal, a kátéból 6-tal van több, mint amennyinek az osztási jegyzék szerint lennie illenék. Utóbbiakat őrző kis tonnában volt még „három postilla könyv ki kész”. Ez minden valószínűség szerint a főliopostilla, amely csak kevéssel Bornemisza halála előtt hagyta el a sajtót, s amelyből sietve küldhetett három példányt „sógorának”, mielőtt a kompaktorok elkészülték a kötéssel. Talán ekkor jött pótlólag újabb hat káté is. Feltűnő azonban, hogy az 1582. évi énekeskönyv nem szerepel egyáltalán a bizományi könyvek között.

Érdekes fogalommal találkozunk a könyvek tárolásával kapcsolatban: „öregebbik általag”, „kisebbik általag”, kis tonna. A M. Nyelvtörténeti Szótár az általagot pincepalacknak mondja, a Páriz-Pápai szótár jóval helyesebben buticula, ein kleines Fässlein-nek, általagnál pedig: batus, dolium, butis, buticula, ein Weingefäss, kleines Fass. — Máriaassyéknál tehát a bizományi könyveket kisebb-nagyobb hordókban tárolták. Nem valami praktikus módszer, de hasznos egerek és egyéb rágcsálók ellen.

A postillák jól megpihentek ezekben az általagokban, mert a jelek szerint öt évig hozzájuk se nyúlt senki. Nem ok nélkül sürgeti azért 1589. jan. 19-én kelt levelében Bornemiszané az eladást, de immár nem Máriaassy Pálnál, aki 1587. jan. 29-én meghalt. hanem annak legidősebb fiánál, Ferencnél.⁶

Vajon e nógatással függ-e össze, hogy Máriaassy Ferenc kilenc és fél hónap múlva (okt. 31-én) kikerestet az általagokból „három bokor könyvet és egyet ömagát negyed részt, azaz 16 könyvet”?

E feljegyzésnél már a „bokor” szónak is örülnünk kell. Az összefüggésből világos, hogy itt nem „párt” jelent, ahogy a szótáraink többnyire hozzák, hanem „egyűvé tartozó darabokat” (ami persze pár is lehet). Tulajdonképpen a sorozatnak egy igen szemléletes XVI. századi kifejezése.

² 131., 221. sz.

³ SCHULEK TIBOR: Bornemisza Péter. Sopron—Budapest—Győr. 1939. 373. skk.

⁴ IVÁNYI BÉLA i. m. 85., 166. sz.

⁵ Közöltem: ProtSz 1937. 58. skk., valamint könyvem 374.

⁶ SCHULEK TIBOR i. m. 375.

A szöveg egyébként arról tanúskodik, hogy Máriássy Ferenc Bornemiszné biztatására valóban leszállította a könyvek árát. A szerző maga még nyolc forintot írt elő apjának, őnála most már csak hat forint az öt kötet együttes ára.

Figyelemre méltók az eladásnál szereplő nevek: *Pilcius uram* Piltz Gáspár, a szepességi reformációtörténet harcos és sok támadásban részesült alakja, 1589-ben éppen márkusfalvi lelkész. Aki számára a postillákat veszi, sóvári Soós Kristóf, tekintélyes és literátus nemes úr, aki utóbb maga is ír és kiad egy teljes esztendőre való postillát (Bártfa 1598). A *lapispataki plébános* 1589–1590 augusztusig Radácsi Jakab, a *somosi Aron pap* pedig Erdélyi (alias Dévai) Áron, akinek tizenegy tizednyugtája ismeretes 1585–1589 közötti időből.⁷ „Őcsém András uram” Máriássy András (1558–1608), Pál alispán Ferenc után következő fia.

Iványi 197. sz. közlése a 166. közvetlen folytatásának látszik. Az előbbi 1590. ápr. 17-i bejegyzéssel végzi, az utóbbi májusival kezdi. Az e cédulán szereplő széplaki prédikátor, valamint Ternyei László kilétét nem sikerült felderítenem.

Rendkívül érdekes az a kép, amit e feljegyzésekben a postillák kereskedelmi áráról kapunk. Az alább táblázatban is részletezett adatokból kitűnik, hogy a postilla öt kötetének együttes ára a nyugati tájakon kezdetben 10 forint volt, de még maga Bornemisza szabja meg 8 forintban az árat a Szepesség és Sáros számára. Halála után ez még alább száll: „bokorja” 6 forint lesz.

A könyvek árának e lassú csökkenését egyházpolitikai és általános gazdasági okokon kívül az is okozhatta, hogy időközben több új postilla jelent meg. Éppen ezért rejtélyes, hogy miképpen becsülhették a nagyszombati fertálymesterek 1633-ban Nemeskürtnön a Százady Ferenc hagyatékában maradt 230 postillakötet darabját 3 forint 25 pénzre? — Ha nem olvassunk, hogy azok Detrekőn és *Semptén* nyomtattanak, úgy habozás nélkül csak a fóliópostillára gondolnánk, de *Sempte* félreérthetetlenül a quartkötetekre is utal. Azt kell hinnem, hogy itt mégis átlagos árbecsülésről van szó, sok fólió és kevés quart példánnyal, s ez esetben a 3 forint 25 pénz nagyjában megfelelhetne a fólióposztilla erősen leértékelt árának.

(Az együttes érték azonban 747 és nem 717 ft. 50 pénz, ahogy könyvemben egy sajtóhiba állítja.)

Áttekintés Bornemisza könyveinek áralakulásáról és a márkusfalvi bizományi példányokról

	Eladási ár Bornemisza szerint		uo. 1589–1590	Példányszám az 1585. felezéskor		Az „átlagos” raktár leltára 1589–1590
	Semptén	Márkusfalván		Gyóttay Benedek visz	Márkusfalván maradt Helmeicz y Tomaskó, részére	
Post. I.	1.50 Ft	1.25 Ft		—	—	9
II.	2.—	1.50		8	8	8
III.	2.50	2.—		12	12	12 + 2
IV.	2.—	1.50		17 + Örd. k 12 nélkül	18 + Örd k. 12 nélkül }	46
V.	2.—	1.75	egy bokor 6.—Ft	30	30	32
Össz. I–V.	10.— Ft	8.— Ft				
Katé				6	6	12 + 1
Telegdi ellen				3	3	3
Fól. Post.	?					3 ?

⁷ ZOVÁNYI JENŐ tizednyugta publikációja: MPetA XIII. 1929. 68, 71.

Ha már eltemetett Bornemisza adatokat ekszhumálunk, úgy vegyünk számba egy másik, eddig csak félig-meddig értékelt adatot is, amely alkalmas arra, hogy sok származási találgatásnak bizonyos szempontból véget vessen.

A bécsi egyetem anyakönyvének 108 verso, majd 110 recto lapján a következőt olvassuk:

Anno a nato Christo Millesimo Quingentesimo Quinquagesimo septimo In festo Divorum Tiburtii et Valeriani electus est Studii Viennensis Rectorem M: Lucas Guettenfelder Carniolus Ordinarius bonarum (i)e(rarum Professor In cuius Magistratu nora in album Vniversitatis dederunt

Ex Natione Austriaca (52 név) köztük egy Herberstein báró és négy Eggenberg testvér
Ex natione Rhenensi (20 név) főleg bajorok, két sváb, 3 rajnai, egy Zúrichből, egy wittenbergi
Ex natione Ungarica Thomas Senney Hungarus nobilis
Emericus Polány de Hydweg Hungarus nobilis
Benedictus Perekhedy de Baranya Vngarus
Petrus Abstemijs Petschensis Vngarus
Joannes Ormány de Mihál Petherhaza
Jo(ann)es }
Nicolaus } ger. fr(atr)es Olomucen(ses)
Matthaeus Günttner Silesius
Waltheasar Pffegl Silesius
Casparus Deberhegy Hungarus
Christophorus Gadolt ex Wodansko
Thomas Vízkelety Hungarus

Magyarul: 1557 Tibor és Valér napján (ápr. 14.) a bécsi studium rektorává a krajnai Guettenfelder Lukács magister, a jó tudományok rendes tanára választatott meg, akinek hatósága alatt az egyetem albumába feljegyeztettek:

Az osztrák nációból...

A rajnai nációból...

A magyar nációból Sennyei Tamás magyar nemes
Hídvégi Polányi Imre magyar nemes
Baranyai Perekhedy Benedek magyar
Abstemijs Péter pécsi (!) magyar
Mihály-Péterházi Ormányi János
János }
Miklós } olmützi édes testvérek
Günttner Máté sziléziai
Pffegl Boldizsár sziléziai
Deberhegyi Gáspár magyar
Gadolt Kristóf Wodansk-ból (Dancka?)
Vízkeleti Tamás magyar

Az anyakönyv négy vonatkozó lapjának fotokópiájából kitűnik, hogy a bejegyzések nem folytatólagosan, hanem nagyjában egyszerre történtek, bizonyára valamilyen egyetemi alkalmazott által, aki az adatokat részben írásbeli, részben szóbeli közlés alapján gyűjthette. Csak így érthető a magyar nevek viszonylag hibátlan lejegyzése, másrészt az, hogy éppen Bornemisza-nál Pestinus helyett Petschinus bejegyzést találunk. E beírási rendszerből sajnos a beiratkozás közelebbi időpontját nem lehet megállapítani, csak azt, hogy annak 1555. ápr. 14. és okt. 13. között kellett megtörténnie. Igen jelentősnek tűnik azonban az, hogy Bornemisza latinizált neve mellett nem olvasható: *nobilis*. Ez pedig el nem maradt volna, ha nemességet tudott volna igazolni. A matrikulavezető ebben az esztendőben szigorúan alkalmazta a XVI. század rendi világának illetanát: a magyar nációnál első helyen áll a két nemes, utána a többi, csakúgy mint az osztrák nációnál élen a főrangú Herberstein és az Eggenbergék, utána egy köznemes, s csak ezt követően a közönséges halandók. — Bornemisza polgári származása mellett ez a legnyomósabb argumentum e silentio.

Figyelemre méltó az is, hogy a három felsorolt náció valamennyi diákja közül abban az esztendőben Bornemisza az egyetlen, aki humanista szokásnak hódolva magyar neve helyett annak latinos alakját mondja be. Ez is amellett szól, hogy nem Bécsben járt először főiskolára. — Sajnos sem Kápi Ferencnek, sem egyéb tanuló pajtásainak, „bécsben tanuló nemes urainak” nem sikerült eddig nyomukra jutnom. De ezek talán nem is voltak az egyetem polgárai.

Schulek Tibor

A Központi Könyvbíráló Szék véleménye Katona József Bánk bánjáról

A Helytartótanácson belül működő Központi Könyvbíráló Széket 1838-ban gyökeresen átszervezték.¹ A magyar cenzúraszervezet működésével a bécsi kormányzat nem volt megelégedve és az 1820-as évektől kezdve sokat foglalkozott megreformálásának gondolatával. Az előzetes tárgyalások után 1838-ban értesítette a Helytartótanácsot az uralkodó az átszervezés ügyében hozott döntéséről. Eszerint „centrale censorum collegium” állíttatik fel Budán, melynek 5 előadó-ülnöke (assessor referens) végzi a könyvek cenzúrázását.² Ennek a hivatalnak iratanyagában található³ az alábbi cenzori vélemény:

„Fenséges Örökös Császári Királyi Austriai Fő Herczeg
Nádor Ispán Ur,⁴
Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács
Kegyelmes Ur, Kegyes Urak!

A nemzeti színház Igazgatósága Katona József »Bánk bán« című, nyomtatásban előbb 1821. évben,⁵ közelebb pedig Nagy Ignác »Színműtár«-a 11^{ik} füzetében megjelent,⁶ s az előbbi időkben már mind a pesti⁷ mind a budai⁸ színpadon ismételve előadott öt felvonásos eredeti történeti színművet, a nemzeti színpadon előadhatásra engedélyezés végett bemutatván, azt ezen készszolgálatú könyvbíráló főhivatal Császári Királyi Fenséged, s a Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak hódolatteljesen a végett terjeszti fel, hogy miután ezen színdarab második András Magyar Ország királya országálása alatt előfordult eseményeket nagyon is élénken rajzolva, nem csak a⁹ külföldiek elleni gyűlöletet felette ébreszti, de az asszonyi uralkodás alatti engedetlenek kitöréseivel sőt féktelen pártütési elvekek annyira telve van, hogy azt, mellőzve a királynénak ebben rajzolt megöletését már csak czélját tekintve is, ezen engedelmes könyvbíráló főhivatal színpadon előadhatásra alkalmasnak nem tartja, s ennél fogva minden kétkedés nélkül elmozdította volna, ha csak előbbi időkben és pedig több ízben mind a budai mind a pesti színpadon elő nem adatott volna, ezen körülménynél fogva tehát Császári Királyi Fenséged és a Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanács kks⁹ határozatát elvárva, kegyelmébe s kegyeibe mély alázattal ajánlott marad

Császári Királyi Fenségednek
Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó
Tanácsnak
Budán Szent Mihály hó 12^{én} 1845.

Elnök távollétében legalázatosb szolgálai:
Czech János¹⁰
Beke Kálmán
ifj. Palugyai Imre¹¹

¹ SASHEGYI, OSCAR: Zensur und Geistesfreiheit unter Joseph II. Bp. 1958. c. műve nyújt komoly értékelést a cenzúra korábbi működéséről.

² FELŐ IBOLYA—VÖRÖS ANTAL: A helytartótanácsi levéltár. Bp. 1961. 225.

³ OL Helytartótanácsi lvt. Departamentum revisionis librorum 1845. évi 16. kutfő 15. tétel

⁴ A nádor József volt. Életére, felfogására HORVÁTH MIHÁLY—GARAY JÁNOS: Nádoresmlék. József csász. kir. főherceg Magyarország félszázados nádorának élete. Pest 1865. — LESTYÁN SÁNDOR (szerk.): József nádor. Bp. 1943.

⁵ Bánk bán. Dráma öt szakaszban. Szerzette Katona József. Pesten, Trattner János Tamás betűivel és költségeivel. 1821. — A kiadási évet ennek alapján a könyvbíráló szék és irodalomtörténetírásunk 1821-re teszi. (BEÖTHY ZSOLT: A magyar irodalom története. 2. köt. Bp. 1907. 60.) A kötet azonban már 1820-ban megjelent. Egy korabeli előfizetési felhívás szerint: „Novemberi vásárkor megjelen Bánk bán. Dráma 5 szakaszban. Szerzette Katona Josef. 1821. Bekötve 1 fl. 30 kr. Költ Pesten, October 10. 1820. Trattner J. Tamás. Trattner J. Tamás.” (Tudományos Gyűjtemény 1820. évf. 10. kötetéhez csatolt előfizetési felhívás.) Hogy a kötet valóban meg is jelent az ígért időre, azt Kultúr István lapja bizonyítja: „Dicséretes igyekezet volt Katona úrtól ezen pályán megindulni, amelyre minden tehetős ifjú tudósokat a hazai nyelv díszre hathatósan buzdít.” (Hazai Tudósítások 1820. évf. nov. 18.)

⁶ Ez volt a dráma második kiadása. Színműtár szerk.: NAGY IGNÁC XI. köt. Pesten 1840.

⁷ A könyvbíráló szék nem tudott arról, hogy az író egy színész barátja, Udvarhelyi Miklós jutalomjátékul választotta a Bánk bánt és az Kassán 1833. február 15.-én színré is került. 1834-ben a kolozsvári színház mutatta be Egressy Gábor főszerepében. Kézíróknyveink és lexikonaink általában az ő nevéhez fűzik — tévesen — a dráma első színre vitelét. (VAJDA GYÖRGY MIHÁLY: Színházi kalauz. Bp. 1960. 485.)

⁸ A budai társulat 1835. február 27-én tesz próbát a Bánk bán előadásával. A Mátyás Gábor szerkesztésében megjelenő Honművész bírálata szerint: „E darab eredeti színműveink közt bizonyára egyik fő helyet érdemelne színi hatásra nézve, ha azok belőle kihagyatnának, melyek untatók és nem művelt színpadra való; nevezetesen a hosszú elmélkedések, elbeszélések, asszonybecsmérlések, s több más nyersségek, melyeket a műveltebb érzésük megdöbbenés, kacagás és némi sziszegés nélkül nem hallhattak. Ezen utóbbi cikkelyek csak durva nemzetek erkölcséhez, aljasabb színpadra s így aljasabb néposztályhoz is illők s a nemes publikum előtt soha tetszést nem nyerhetnek. (Honművész 1835. február-március)

⁹ különösen kegyes

¹⁰ A név olvasata bizonytalan lenne, ha nem tudnánk, hogy 1840-ben őt nevezték ki a Könyvvizsgáló Bizottmány másodelnökévé. (Magyar Akadémiai Értesítő 1854. 300.) — Ő fedezte fel az Ersekújvári-kodexet, egyik legterjedelmesebb középkori nyelvemlékünkét. (SZILÁDY ÁRON: Régi Magyar Költők Tára Bp. 1877. I. kötet) — A könyvbíráló székbe nem érdemtelenül került. (TOLDY FERENC: Emlékbeszéd. Új Magyar Múzeum 1854. II. 545.)

¹¹ „1840-ik év utolsó napjaiban a m. k. helytartótanács gyakornokává fölvétetvén, négy éves gyakornoksága után 1846-ban a tanulmányi bizottsággal egyesítve volt kir. könyvbíráló hivatal tollvivőjévé nevez-

Nem ismerjük a Főméltóságú Magyar Királyi Helytartó Tanácsnak különösen kegyes választát, de a darabot nem tiltották be, mert Lendvay Márton javára még ebben az évben hatszor játszásk. 1846-ban hétször, 1847-ben ötször, ami feltűnő nagy siker, ha számba vesszük, hogy ebben az időben még aránylag csekély a pesti magyar színészetet pártoló közönség.

Kőhegyi Mihály

Arany János-levelek

I. Arany levelei Thaly Kálmánhoz

Arany és Thaly irodalmi kapcsolatát kielégítően tárgyalja Várkonyi Ágnes könyve.¹ További gazdag anyag található erre Arany szerkesztői irataiban.² Mégsem érdektelen megismerni azt a hat levelet, amely az Országos Levéltárban található a Thaly-család gyűjteményében. A levelek tónusa a halló füleknek sok mindent elárul. És végre is a leveleket Arany János írta. Ez egymaga igazolja közzétételüket.

Az egyik (1871. II. 4-ről) körlevél — csak az aláírás Aranyé —, amelyben értésére adja, hogy tagja lett az Eötvös József temetésén résztvevő akadémiai küldöttségnek.³ Ezt elhagytuk. A többi itt következik teljes szövegében. Megjegyzendő, hogy csak az 1. számúnak van nyoma Arany hivatali iratai között. Félig-meddig magánjellegűeknek tekintette ezeket.

1.

(Levél akadémiai papíron)⁴

Tekintetes Ur!

November 30-ára, a jelentkezettek visszalépése miatt, megint nincs előadás. Igéretéhez képest szíveskedjék valamit készen tartani, hogy ha csakugyan önként senki sem jelentkeznék, az ülés ne maradjon előadás nélkül.

Tisztelettel

Pest, 1868. nov. 19-én
Tekintetes Urnak

alázatos szolgája
Arany János
titoknok

U. i. Becses választát minden esetre
elvárom.⁵

Ttes Thaly Kálmán Urnak.

2.

(Levél akadémiai papíron)

Tekintetes Ur!

Tóth Lőrincz ur maga felszólítván, hogy visszavont „emlékbeszédét Zádor felett” nov. 30-án mégis megtartja; e szerint Tek. ur előadását jobb lesz másik szorultság idejér

tetett.” (DANIELIK JÓZSEF: Magyar írók. Bp. 1858. 2. köt. 246.) A szövegben belső ellentmondás van. Palugyai — a közölt irat tanúsága szerint — legkésőbb 1845-ben került a könyvbíráló székhez. Későbbi történetírói és statisztikusi működése igazolta bekerülését. (KELETI KÁROLY: Emlékbeszéd. Értekezések a történeti tudományok köréből 1874.)

¹ R. VÁRKONYI ÁGNES: Thaly Kálmán és történetírása. Bp. 1961. 40–41, 72–73, és másutt.

² Arany János Összes Művei. XII. köt. Próza Művek. 3. Sajtó alá rendezte: NÉMETH G. BÉLA. Bp. 1963. 648–649. s. v. Thaly Kálmán.

³ Arany János Összes Művei. XIV. köt. Hivatali Iratok. 2. Összeállította: GERGELY PÁL. Bp. 1964. 394. No. 461.

⁴ Uo. 700.

⁵ Csak az utóirat, aláírás és a hozzátartozó „titoknok” íródtak Arany saját kezével. Borítékon is idegen írás.

halasztani,⁶ annál inkább, mert összes ülés, s abban Akinnak⁷ bizonyos jelentése, indítványasatb. fog szőnyegre kerülni, mi hihetően vitatkozást idéz elő, és több időt elfoglal.

Tisztelettel

Pest, 1868. nov. 24.

alázatos szolgája
Arany János
titoknak

Borítékon:

Tekintetes

Thaly Kálmán akad. Tag

úrnak tisztelettel

Pesten

3.

(Levél akadémiai papíron)

Tisztelt tagtárs,

Rómer úr fentartja jogát a hétfői előadásra; de még egy tárgyra lenne idő, ha tehát kívánja, 2-iknak bejegyezhetem; szíveskedjék hétfőn reggelig tudósítani s a címet (ne a múltkorit, nehogy *tiltott* folytatásnak lássék) beküldeni.

Maradván

Pest, 1869. nov. 12.

tisztelője
Arany J.

T. Thaly Kálmán úrnak.⁸

4.

(Levél akadémiai papíron)

[1869. XI. 15.]⁹

Tisztelt Tagtárs!

Rómer úr épen most (10 óra) izeni, hogy rekedt lévén nem tarthatja meg mára bejegyzett előadását. Ezen kívül csak Szilágyi Ferencznek volt bejegyezve egy „rövid jelentése”, mely nem elég. Ha ígéretéhez képest, valami értekezést előrántathatna, nagy szegénységi bizonyítványtól mentené meg az egyesült 3 osztályt és az Akadémiát.

Jó reggelt kíván

Arany J.

T. cz. Thaly Kálmán¹⁰

5.

(Levél akadémiai papíron)

Tisztelt Tagtárs!

A m. kir. pénzügy ministerium az iránt kereste meg az Akadémia elnökségét, hogy miután az Akadémia 1871 oct. 9-én tartott üléséről közlött hírlapi tudósítás szerint, kegyed akkor a vörösvári Levéltár kutatása alkalmával feltalált iratokról, s azok közt a nagybányai és munkácsi pénzverdék s a czelesztovai vasműgyár aktáiról jelentést tett, — minthogy ez okmányok a nagybányai bányászatot érdeklik s netán némi viszonyok felderítésére is szolgálhatnak: szíveskednék az elnökség[nek] azon aktákról bővebb és lehetőleg körülményes felvilágosítást nyújtani, illetőleg útmutatást adni: *mily módon lehessen ez aktákat ideiglenes használatra megnyerni.*

⁶ A M. Tud. Akadémia Értesítője. II. 1868. 323. Tóth Lőrinc nem tartotta meg emlékbeszédét, s Thaly „Tökölí Imre naplójáról értekezett.”

⁷ „Akin Károly I. t. bemutatja a következő című munka első kötetét: „Catalogue of Scientific Papers (1800—1863). Royal Society of London 1867.” (Uo. 324.)

⁸ A borítékon nem Arany írása szerepel.

⁹ Thaly írásával: „1869. XI. 20.”. Valóban téves, mert az ülés 15-én volt. Ezen Thaly ilyen címen értekezett: „Gróf Forgách Simon fogsága és bűjdosása.” Rómer azonban mégis felolvasta értekezését: „Jelentés olaszországi utazásomról Corvin-féle codexek érdekében” (A M. Tud. Akadémia Értesítője. III. 1869. 203—204.). A levél borítékja hiányzik.

¹⁰ A levélben Thalynek ez a ceruzajegyzete olvasható: „(Szóbelileg értekeztem aztán egy óra hosszat (!) a gr. Forgách levéltárról.)” A levél hátlapján hasonló jegyzet áll.

Hogy az akad. elnökség e tárgyban válaszolhasson: szükségesnek véltem Kegyedet magánúton fölkérni, hogy a főtebbiek iránt tájékozást nyújtani legyen szives.

Tisztelettel

Pest 1872. aug. 28.

köteles szolgálja
Arany János
főtitkár¹¹

II. Arany levele a Földhitelintézethez

Az alábbi levél a költő pénzügyei gondos intézéséhez nyújt újabb adalékot. Nyilvánvaló, hogy karlsbadi nyaralása költségeire vette fel ezt az összeget. Szövege így hangzik:

A Magyar Földhitelintézet
t. cz. pénzügyosztályi Igazgatóságának

Budapest

Van szerencsém értesíteni, hogy folyó számlámról négyszáz = 400 osztr. értékű forintot mai napon felvettem.

Budapest, 1874 július 13-án

Arany János

Eredetije Frank István tulajdonában van. Szíveségéből közölhetem.

III. Arany levele Nógrád megye közönségéhez

Nyilvánvalóan Madách barátsága és halálja sugallta, hogy Nógrád megye Aranyt 1861. január 9-én tiszteletbeli főjegyzőjévé választotta. A Bizottsági jegyzőkönyv erről így emlékezik meg:¹² „Tiszteletbeli főjegyzői hivatalra Arany János jelettetett ki, örömmel ragadván meg e megye választó közönsége az alkalmat, a magyar nemzetiség és költészet kiténő jelese, s az irodalom körül szerzett halhatatlan érdemei iránt közelsimerését bizonyíthatni Arany János tiszteletbeli főjegyzőnek közfelkiáltással megválasztatott.”

Arany válaszában eredetije nincs meg a megyei levéltár anyagában, de a Pesti Napló 1861. március 19-i száma közölte. Minthogy ez azóta nem került említésre, kiemeljük a feledebből és közreadjuk:

Mélyen tisztelt megyei közönség!

Főnndobogó szívvel értesültem a választási jegyzőkönyvnek hozzám hivatalosan megküldött kivonatából, miszerint Nógrádmegye közönsége engemet a tiszteletbeli főjegyzőség kiténő állására emelni méltóztatott.¹³

Büszke lehetnék ez ép oly váratlan, mint érdemem fölötti választásra, ha egyrésről pirulva nem érzénem irodalmi szolgálatimnak, melyek folytán e kiténtetésben részesülök, elégtelen voltát; másrésről, ha úgy nem volnék meggyőződve, hogy e koszorú, bár személyemben, mégsem annyira személyemnek van nyújtva, mint a sanyarú idők viszontagságain önlealázás nélkül átvergődött nemzeti költészetnek.

Fogadja a mélyen tisztelt közönség legforróbb köszönetemet s azon biztosítást, hogy bár a távollét, foglalkozásaim külön természete nem hagynak részt vennem a megyei élet teendőiben; és így a rám ruházott hivatalnak csupán fényét láttatom elfogadni, kötelességei nélkül: mindazáltal soha meg nem szűnök e nemes megyének e választási tény által szellemileg adoptált hálás érzelmű fia lenni.

Pest, febr. 24.

A tisztelt megyei közönségnek
alázatos tisztviselő szolgálja

Arany János

A levél vételéről a Bizottmányi jegyzőkönyv (uo. 1861. márc. 12/258) így emlékezik meg: „Arany János tiszteletbeli főjegyzőnek levele, melyben megválasztását szívélyes és hálás szavakban köszöni, s magát bár a távolból is mindig e megye adoptált fiának vallja.” (Határozat:) „Kedves tudomásul vétetik.”

Scheiber Sándor

¹¹ A borítékon nem Arany írása szerepel. Thaly válaszárol Arany beszámol: ÖM XIV. köt. 461–462. No. 551.

¹² Budapesti 2. sz. Állami Levéltár. Nógrád megye levéltára. Bizottmányi jegyzőkönyv 1861. jan. 9/5. E levélre SZABAD GYÖRGY történész hívta fel figyelmemet, amiértis hálás köszönetet mondok.

¹³ Ma a nagyszalontai Arany-Múzeumban.

Kafka Margit levelei anyai barátnőmtől, Valkovszky Erzsébet tanártól kerültek hozzám. A „nagy pedagógusok” közül való volt, hivatásának élő, hivatásában eléggé, szuggesztív nevelőgyéniség. Mikor öregkorában elbetegesedett, életének néhány kedves, irodalmi vonatkozású emlékét nekem adta. Ezek között vannak Kafka Margit levelei is.

Kafka Margit és Valkovszky Erzsébet együtt végezték a polgári iskolai tanárképzőt, együtt voltak internátusi növendékek az akkori Erzsébet Nőképzőben. Itt kötődtek barátságot. Mint V. E. elbeszélte, egy alkalommal Kafka hozzálépett, és minden bevezetés nélkül megkérdezte: „Kisasszony, akarja olvasni a naplómát?” Így kezdődött barátságuk. Mikor álláshoz jutottak — egyikük Miskolcon, másikuk Máramarosszigeten — eleinte rendszeresen leveleztek. A mellékelt levelek 1902—1903-ból valók, Kafka miskolci éveinek idejéből. Tudomásom szerint Kafka férjhezmenetele után a levelezés ellanyhult.

A levelek nem érdektelenek az irodalomtörténet számára sem, mert bennük forrnak azok a problémák, melyek az író nő lényét már akkor eltöltik, s melyek későbbi regényeiben a korra annyira jellemző történetekké, tipikus alakokká formálódtak. Az önállóságra sóvárgó, a férfitől függetlenül akaró dolgozó nő, aki szeretné, de mégsem meri levonni önállóságának konzekvenciáit — a belénevelt szokások viaskodása a szabadságvágygal —, a férjhezmenéssel kapcsolatos tépelődések az író nő műveinek uralkodó témái. Ezeket sorra megpendítik ezek a levelek.

A leveleket egy-két hely kivételével Kafka eredeti helyesírásával, szeszélyes, szeszeshíziós írásjeleivel, finomkodó módorosságaival (Bösy, stb.) másoltam le. Csak ott változtattam a szöveget, ahol ma bántó helyesírási hibát éreznénk az elavult írásmód szerint.

1.

Postabélyegző kelte 1902. okt. 16. (A levelet piros tintával írta.)

Hogy van, asszonyom? Jártam azóta a maga szurtos, szép városában (tanulmányúton a miskolci felsőkereskedelmi és polgári iskolával, mert közéjük tartozom.) — Az a kicsi csokorládészínű zsidótemplomjuk maradt eszemben legjobban, — meg a polg. iskolájuk, (az a kék magyar szeci, mert nagyon csúnya). — De a zsidótemplom! Este volt, világosság és énekszótóttbenn, — én nem tudom, mi volt, — de mégis az a kis imaház az oka, hogy akkor este a Koronában, a maguk csúf cigányának a szép szemébe nézve, végképp kikoszaraztam egy jó kis tanarát, — ezernyolcszáz forint évi jövedelmet, — aki mellettem kullogott. Az első ember, aki igazán szeret, — bolond, vehemensül, ahogy csak jó és rendes emberek szoktak, ha egyszer megbomlanak, — és az utolsó, aki feleségül akar, — ezt világosan érzem. — Ez lett volna a föld, — ezentúl lebegek. Bankó Józsihoz elvittem Szatmáron, — Józsi azt mondta, menjek hozzá, — hát még nem fáradtam el? Dehogyan! Csakhogy ebben az undok nyárspolgárfészekben megfulladok, — itt minden tanítónőt elvesz egy ker. tanár és rémsok gyerekük lesz, — és itt rekednek örökre. Befellegzett nékem, asszonyom! — Ha még el is szabadulok egyszer, — de a menekülés vágyával töltöm a szép esztendőket. — Mikor kárpótol minket az élet? — És nóta sem terem, — semmi. Henem tudja-e, a jóslata megint bevált. Itt az idő, mikor a margarittát nem gyűlölöm többé a szenvedély szilaj forrásával, hanem szeretem, megbecsülöm mint emléket és hozzá menekülök. — Igen! A tanulmányúton egy kis máramarosi faluban, Rahón az öreg plébános édesanyjáról egy percre újra azt hittem, hogy a fájdalmas szüzanya, — Isten anyja. (Kitalálta, ugye, hogy nem az öreg plébános volt félórára istenem. A néni kétszer ment férjhez.) — Beh furcsa volt! Kétszer kezét csókoltam az öregasszonynak, aki a fiát siratta. Ejh! A vasúton már léha voltam és szép orosz leányzókkal bosszantottam azt az urat. A „föld”em akkor a kisdíákokat regulázta. Pfu! — kettő, három! A földem tornatanár is! — Írjon magáról, hol van, mit csinál, nem fáradt még? K. Margit

2.

Postabélyegző kelte 1902. dec. 15.

Kedves Erzsébet! (Jaj, de suta így ez a név! Nem jobb volt Bösynek?)

Tudja, mielőtt felelnék a maga kérdésére, mely csupa bátor hit, — „jó lesz-e?” — én szeretném megkérdezni magától, — „Nem lenne hagyom rossz?” — Arról a kis kereskedelmi tanaraskáról van szó, — tudja, — sehogysem tágit mellőlem, — és most olyan rossz, nyomorult, pókhálós napjaim vannak, — hogy szinte gondolkozom. Le lehet küzdeni ezt a disponibilis ellenszenvet, ami egy magamforma, eléggé ultramarin fantáziájú temperamentumban felébred? — Ne sajnáljak egy jó kis embert boldogtalanná tenni? Ne sajnáljak a szubtilis álmokat, a lilaszínű illúziót, a „magános és nomád” életet, azt a bolond himalájai regét, hogy a bálvány-

oltár szüzei megértik a tűz beszédét, a hegypatak zuhogását? — Cserébe jönne ezért a polgári tisztesség, jólét, nőegyleti szereplés, fülig belegabalyodás az „egyetemes törvényszerűség”-be. Látta, olyan fáradtan vánszorogtam ide, s az „egyetemes” olyan behálózó szeretettel fogadott, — a bolondériáimat, a veszedelmeseiket elnevezték „érdekes szertelenségnek”, — és úgy bánt velem, mint a beteg gyerekekkel. Mikor kezd szigorú lenni, merev, konzekvens, ellenséges, ahogy én képzeltem, — hogy lehetne viaskodni legalább? —

Bösy! Olyan nyomorult vagyok, hogy nem tudok már a magam fejével, magam elgyötört ítélőtehetségével semmire se haladni. Feleljen kérem, igaz, emberi becsületére, — az Istenre kérem, *őszintén*, mint a saját lelkiismeretének. — Ha magának nem akadt volna az útjába egy szépséges, ezerszínű füst, aminek fekete koromja nem lesz soha, — ha ez nem volna, — felesége lenne-e egy elég csinos, jó embernek, aki jó családból való, magát, úgy látszik, szereti, — nyugalmat ígér, — és akit maga egy picit sem szeret? Igaz! Egyetmást szinte elfeledtem. Hogy ötven forintból nem lehet megélni, — rövid idő múlva nyakig adós leszek, — mert olyan soká nélkülöztem a szép ruhákat, a formás cipőket, — és a kinézésem — hisz tudja — olyan, hogy feltétlenül igényli mindezt. — Az igaz, hogy tavaszkor — úgy mondják — kineveznek ezerforintos osztályba az újabb rendezés szerint, — de akkor még jobb cipőt, még szebb kesztyűt akarok.

Ezek az asszonyok — a társnőim — mind sürgetnek, rábeszélnek. És már annyira sem tudok distingválni, hogy belássam, — miért ez? Az emberemhez való sajnálat, — vagy engem szeretnek, — vagy csak bele akarnak keverni a maguk életébe, hogy ma nekik, holnap nekem? — Azt mondják, (pedig okos asszonyok ezek) hogy ebből áll az élet, az *igazi*, paradicsomot, savanyú uborkát befőzni és gyerekeket nevelni. — Bösy, sohase szorultam még így magára, — adjon valami lendületet vagy mit a gondolkodásomnak, — nem képzeli, hogy egy ilyen harcoskedvű, erős leány milyen feltétlenül rezignálhat. A maga pasztel-színei tisztábbak.

Tudom, hogy csak várni kellene, és fordul az élet, — talán valaha megkér más is, — akit respektálok legalább, — vagy jönnek talán az egyedülvaló élet kellemes oldalai, — de most, így, — csak tudnám, hogy jár-e annyi meglepetéssel az asszonyi élet, amennyi változatosságot hozzon ebbe a borzasztó unalomba. Édes Bösym, — írjon egyszer, — hisz magának minden gondolata világos, tisztult lehet most, — és jobb tanácsot fog adni, mint én magának a kandalló korában. Ezer csók

Margit

3.

Postabélyegző kelte 1903. febr. 22.

Erzsébet! Nem tudom, maga mennyire van és nem keverte-e még össze a prizma fénytörődéseit, — de én most tele vagyok zavarral, fáradtsággal, és diszharmóniával, mert rájöttem, hogy sem az ultramarin, sem a violaszínű nem való nekem. Megint, — nem ezt akartam én.

Az ember fia, — (maga rossz, fehér boszorkány) szőke volt, kékszemű, daliás, piros ember. Az esze és az akarata mérhetetlenül fölényes, — és (bár tudja, hogy ultramarin kíváncsisággal kerestem „öt” egy idő óta) az első napokon hófehér és lángoló imádságok szálltak a Dolorosa oltára felé, hogy adja nekem öt. Az utolsó embert, akiért érdemes lett volna jónak lenni. Talán, — úgy is volt.

Csak nem a kellő pillanatban találkoztunk. Ő akkor, mikor csapodár (mert egyszer soká, nagyon hűséges volt) — én, mikor kacérrá lettem, (mert bolondul tartózkodó voltam egyszer). — Örült rohamlépésben haladtunk, és (mert az *azutánra* voltam kíváncsi) hunyt szemmel haladtunk a kezdet édességei között. Egy hét! Nem értünk rá hangulatokra, — és lássa, anélkül sivár és tartalmatlan az egész. Emlékszem lélekzefojtó várakozásokra, forró hullámokra, a halántékom körül, de semmi illatos és semmi üde jelentéktelenség. Ólomsúlyá volt mindennek, amit tettünk vagy mondtunk. —

Egy hét alatt eljutottunk a „szeretlek”-ig, — aztán jött rengeteg sok beszéd! Mennyi szó! Hogy összeházasodni nem valók vagyunk, — sem mi, sem a körülményeink, — ezzel hamar tisztában voltunk. Erdős Renée-t olvastuk együtt intím teák mellett és a jövőendő csókokról esett rengeteg szó. Máskor, mástól kiáltó ízléstelenség, — így nem volt az. Azt hittem közel a „jó reggelt, asszonyom”, — ne botránkozzék meg, hiszen tudom, — nagyon sok időre, talán örökre az utolsó gondolatom, mely a korlátokon kívülre világít.

Aztán! A vége szörnyű ostoba. Valami ostoba bárlól a hugom s az ő exmamája (egy vénkisasszony nénénk, aki engem gyűlöl) azzal jöttek haza, hogy az emberem egyik bennszülött csirkének udvarolt egész éjszakán. Tudom, hogy kíváncsi néha a csirkékre, és hogy miképp vélekedik róluk, — de valahogy hazudott. Általában furcsa itt a helyzetem. — A hugom báloz itt, — s nekem még se módom, se kedvem hozzá. Néni az első manőver óta mindent felhasznál, hogy távoltartsa engem a „társaság”-tól, meg engem sem vonz túlságosan. Az in-

kognitív vizitek pedig (Csanády nagymamával lakom két kis udvari szobát) így feltűnők. Idegen helyen senkiséim törődnék vele, itt, hol ugyanazok az emberek a Korona nagytermében táncolnak a hugommal, — furcsa és szokatlan. Szóval, ez már a „társaság” lehelete.

A bál reggelén valami ostoba levelezőlap érkezett névtelenül (illetve az ő kezdetűivel) a címemre. Gúnyos bocsánatkérés, stb. Gyakorlatlan leányírás és orthographia, — mikor pedig másnap ezért számoltattam a nagy svábot, — ijedtében elmondott egy másik pletykát is, — egyet a többi közül. Az édesmamával (ismét a mama) sétált, — úgy mond, — este, karonfogva, — s másnap gratuláltak neki, mint a vőlegényemnek. — Ostobaság. — Egyszerre szétfoszlott minden, — rémülten kergettem el az embert, — és lélekszakadva menekültem vissza az élet-korlátai mögé. — Csakhamar rájöttem, hogy a dolog (mint minden légből kapott) még nem harapódzott el. Nincs veszve semmi! Most tortarecipeket írok a vénasszonyoknak, sokat mutatom magam a nénivel, meggyőzőm a lányokat, h. nincs mit féltetni tőlem egy parthi lehetőségét. — De a „jó reggelt” el van törölve örökre. Vagy csak felfüggesztve? Igaz! Hiszen van idő. (Az Egyetemes azonban megint kísért egy másik *polg. isk. tan.* képében. Pfu! — Talán az a baj, hogy mégsem vagyok eléggé rossz, — s a férjtipusokat, az ideálisakat, a többi *főlé* helyezem, — mert ahhoz kutyahűséges akarok maradni.) —

Szeretnék menekülni innét — Pestre. — Vagy ha itt maradok, — mentül előbb sok pénzt. — Tudja, — a „Korlátokon” belül vannak alattomos zugocskák, drapériás, párnás búvóhelyek, rózsalugasok. Egyszer leszünk-e olyan rosszak, hogy felfedezünk és lefoglalunk egyet?

Milyen rossz, hogy most nem is fáj semmi.

Margit

Bösy! Irjon magáról! Sokat, hamar!

4.

Boríték, keltezés nélkül

Házassági értesítés a következő szöveggel és utóirattal:

Kaffka Margit

Fröhlich Bruno

Miskolc

Csikszereda

Jó reggelt, asszonyom!

A hajnal derengő és — fehér. Bruno

Margit

Győry Aranka

A monori nevelőszülő ...

Szabolcsi Miklós: *Fiatalkor életek indulója* c. kötetének mindössze 45 soráról, a Monoron eltöltött másfél hónapot bemutató részből szeretnék röviden írni. Ennek a résznek az alapja egy bizonytalan igazságú hivatalos kérelem: „Kérek részletes jelentést, hogy József Attila és József Eta gyerekek miért érkeztek vissza. Hallom, hogy a gyerekek éheztek és súroltak, azonkívül, hogy a gyermeket, aki a gymn. 2. osztályában kitűnő tanuló volt, nem a polgári iskolába volt írva, hanem az ötödik elemibe”. A telepfelügyelő tiltakozik; december 24-én jelenti, hogy a gyermekek mind ez ideig a telepen vannak, jól vannak elhelyezve, és egy cikk: Agárdi Ferenc: *József Attila nyomában* (Pestmegyei Népújság, 1955. XII. 18.): „Frauenhofferék (helyesen: Frauendorfer, M. J.) valószínűleg éppen az állami gyermektartásból élhettek; az öreg asztalosnak (?) tíz-tizenkét inasa, s nyolc-tíz menhelyi gyereke volt; állítólag rokonságban volt a telepfelügyelővel”.

Mindenekelőtt Agárdi Ferenc idézett cikkét helyeshíteném:

1. Az „öreg asztalos” ekkor (1917-ben még fiatalember. Itt Szabolcsi idézett helytelenül, figyelembe nem véve a riport többi részét. Ugyanis Agárdi 1955-ben készítette a riportot, és a „mostani” az „1955-ös asztalos” már valóban öreg. De Szabolcsi könyvében még 1917-et írunk ...

2. Frauendorfer Ferenc 1917-ben a harctéren volt, tehát nem is ismerhette József Attilát, de „tíz-tizenkét inasa, s nyolc-tíz menhelyi gyereke” sem lehetett ezek szerint.

József Attila ezek szerint egy családfele nélküli házhoz került. Frauendorfer Ferencné egyik lánya így mesélte: Apám a háborúban volt 1914-től. Anyuka hadimunkán dolgozott: katonazubbonyt, nadrágot varrt éjjel-nappal. A hadiségély, amit kaptunk, nem volt valami nagy összeg. („Tegnap a zsír lett drágább, tegnapelőtt a tej, ma a cukor ... a ruha, a cipő megfizethetetlen áru, és a hús sem lényegesen olcsóbb.” Világ, 1917. dec. 2.) Ekkor hozta el hozzánk egy rokonunk Szánta Margit telepfelügyelő József Attilát. Először úgy volt, hogy csak egy két éjszakát alszik nálunk, amíg Margit keres számára megfelelő helyet. Máskor is

meg történt ez, ha nála nem fértek el, vagy nem akadt jelentkező valamelyikükért. Ezért természetesen fizettek nekünk, de anyuka nem kivételezett velünk gyerekekkel, ezt határozottan állíthatom! Egyformák voltunk a szemében: idegen, nem idegen nem volt nála... József Attila aztán ittmaradt.

Agárdi hamis cikke, aztán a nem ellenőrzött adatok átvétele torz képet festett a monori nevelőszülőkről. Agárdit igazolta viszonylag az az igazgatói levél is, amit ugyan megcáfolt a telepfelügyelő és amit még ma is tisztázhatunk:

1. József Attila polgárba járt. Tanú erre az anyakönyv.

2. Etának nem volt olyan rossz sora („éheztek, sűrltek”). Ezt ő is bizonyíthatja. A múlt évben találkoztam vele, és kért, keressem meg Glück Vilmosékat, mert szeretne velük egyszer találkozni, ha még élnek. Persze a háború sokszor az „édes gyermekekre” is nélkülözést, rongyos ruhákat erőszakolt.

3. József Attilának sem lehetett a sorsa olyan elkeserítő Monoron. A családról, ahol rövid másfél hónapot töltött, csak pozitívan nyilatkoztak a „régiek”. Beszéltem náluk tanult volt inasokkal, egy-egy emberrel, aki ismerte őket, „szelíd, jólelkű asszony”-nak ismerték az asztalos feleségét. —

A volt osztálytársai csak nagyon homályosan emlékeznek egy „új fiúra”. Elmesélték, hogy a „vidéki” (akik a környező falvakból jártak be) és a „monori” fiúk két táborra szakadtak, s állandóan ádáz harc dúlt közöttük. Valószínűleg Attila idegen maradt mindvégig az ilyen környezetben. Az osztályfőnök egy szigorú matematika-fizika szakos tanár volt: Szemerey Ferenc. József Attila itt tagja volt a „Vörösmarty Önképzőkörnek” is. Idézem: „Az önképzőkörnek összesen 138 tagja volt, még pedig 27 I. o. t. 39 II. o. t. 35 III. o. t. 30 IV. o. t. és 7 gimnáziumi magántanuló, ezek közül 13 növendék évközben az intézetből kimaradt.” A tizenhárom között ott van az ő neve is.

A nevelőanya hadimunkán dolgozott. Ügyes-bajos dólgaival gyakran járt fel Pestre, és természetesen a katonaruhákkal... nagyjából egész nap magukra voltak hagyatva. Jóformán szökni sem kellett, csak „megúszni” a kalauzt Pestig. A szomszéd Acsai néni is meg erősítette: a gyerekek gyakran voltak a gondjaira bízva ezidőben.

Miért szökött meg? Talán nagyon egyedül érezte magát, nem törődtek vele, az anyja után, a Mama után vágyott? Mindennél többet ért neki a mama jelenléte, látása?

A vonattetőn hasaltam keresztben,
hoztam krumplit; a zsákban köles volt már;
neked, én konok, csirkét is szereztem...

S te már sehose voltál. —

Szeretni anyát jobban talán már nem is lehet.

„Öcsödön rossz volt” — írja a *Szabad ötletek jegyzéke Két ülés* című írásában. Rossz volt. Irtózott a menhelyi szalmakalaptól, a menhelyi kabáttól, mindentől ami menhelyi volt. A menhelyi gyerek sorsát — még ha annyit is kapott enni, mint a többi, a „saját” —, nem kerülhette el. A mama pedig Pesten volt.

Major János

Gerézi Rabán

THURÓCZY, BONFINI ÉS A VITATOTT MÁTYÁS-VERS

A Filológiai Közlöny 1964. 3–4. összesített száma két egymással szomszéd kis cikket közöl. Az elsőt — *A vitatott Mátyás-dal és a néphagyomány* — Mészáros István írta, a másikat — *Hír 1527-ből I. János király választását dicsőítő népénekéről* — a folyóirat szerkesztője, Kardos Tibor. Bár címük mást-mást ígér, tematikájuk és célkitűzéseik azonossága vérségi kötelékként kapcsolja őket egymáshoz. Csupán módszerben különböznek valamelyest. Mészáros cikke aggályosan korrektnek, aprólékosnak látszik, adathalmazsal is szolgál. Kardosé — ami a cikke lényegét illeti — egyetlen adatra épített, merész konstrukció.¹

Kardos a bevezető mondatokban körvonalazza cikke okát és indokát: „... olyan adatra találtam, mely lényegében eldönti de úgy látszik tovább is viszi, a *„Pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból”* hitelességének kérdését. Bár szerintünk a hitelesség kétségbevonására, mint Gerézi Rabán könyvéről (*A magyar világi líra kezdetei*) az Irodalomtörténeti Közlemények 1964. I. számában írt bírálatomból is kiderült (116–118), komoly ok eddig sem volt...” (FK 1964. 394.)

Mivel a beigért továbbiakban „lényegében” nem dől el semmi, idézett bírálatából pedig egészen más derül ki, komoly ok késztet arra, hogy vitába szálljak Kardossal, valamint a vele egy sorban küzdő Mészárossal. A félreértések elkerülése végett kénytelen vagyok felhívni az esetleg gyanútlan vagy rosszul értesült olvasó figyelmét arra, hogy a jelen esetben nem holmi csirkeperről van szó, nem is gyermetek mikrofilológusok kakaskodásáról egy ártatlan i betű miatt. Sokkal többről: egy szerény, önmagában nézve jelentéktelen versike provenienciájának ügyén és ürügyén egymással szembenálló tudományos nézetek, koncepciók és módszerek csapnak össze.

Az — in se — jelentéktelen versecske pedig korántsem jelentéktelen, ha valóban 1458-ból való. Ebben az esetben a legrégebb, szövegileg fentmaradt, magyar nyelvű világi versünket tisztelhetjük benne, hisz a rákövetkező töredékes magyar éneket több mint 30 esztendővel megelőzi. S ebből a versből, ha a XV. század középi datálás kétségtelen, korai magyar világi költészetünkre stb. messzemenő konzekvenciákat szabadna, sőt kellene lehozunk.

Kardos többek között ezt a verset is felhasználta koncepciója, az ún. „huszita koncepció” támasztékául, igazolására. Ő tehát akkor, midőn a „népének” 1458-ra való datálása mellett kardoskodik, még ha nem is mondja ki, saját koncepciója mellett kardoskodik, pontosabban: annak rehabilitációját készíti elő. Egy kis cikk itt, egy másik ott, s ezekre aztán „amint már megírtuk”, „miként megmondottuk”, „mint X. Y. könyvéről írt bírálatomból kiderül” stb. bevezetésekkel úgy lehet hivatkozni, miként a hívő hivatkozik a szentírára. És észre sem vesszük s az ajtón egyszer már kitessekelte „huszita koncepció” az egész szobát elfoglalta.

Egy tudományos vitakérdés vagy koncepció újrajelentkezését természetesen nem szabad *a priori* visszautasítani, ezért vesszük vizsgálat alá Kardosék új, illetve újból felsorakoztatott régi érveit.

1.

A magyar világi líra kezdetei (Bp. 1962.) című könyvről írt bírálatában foglaltakra Kardos úgy hivatkozik, mintha az a Mátyás-vers datálása körül — szerinte — alaptalanul támadt kétségeknek még a bárányfelhőit is elfújta volna. (ItK 1964. 116–8.) Tehát kénytelen-kelletlen itt kell kezdenem.

A magyar világi líra kezdeteiről írván szükségszerűen szembe kellett néznem a több mint 50 esztendeje problematikusnak tartott Mátyás-verssel is. Mint már előttem többen, például Riedl Frigyes, Turóczi-Trostler József és Horváth János, én is arra az eredményre jutottam, hogy e versike nem lehet XV. századi. Ennek bizonyítására felsorakoztatott érveimről, melyek valójában csak részben az én érveim, azt állapítja meg Kardos, hogy „nem szellem-

telenek, ha nagyon vitathatóak is". S mindjárt neki is áll vitatásuknak, és lényegében hármat vesz össze: az őt.

Az első: (Gerézdi) „arra a megoldásra jut, hogy Benczédi hamisította az éneket Turóczi szövege alapján. Teljesen elhanyagolható momentumnak tartja, hogy Behczédinél egy sorral több van és e sornak semmi nyoma sincs Turóczi szövegében, de az sem jut eszébe [t. i. Gerézdié], hogy hiszen Turóczi lépten-nyomon felold latin prózájában hősdelokat, mondákat, énekeket. Tehát nagyon elfogadható, hogy ugyanazt a dalt oldotta fel latin prózává, elhagyva az utolsó sor vallásos klauzuláját, amit Benczédi feljegyzett”. (ItK 1964. 116.)

Több ízben írtam a Mátyás-versről, s éppen ezért nem tudom, melyik írásomban leltem meg Kardos „azt a megoldást”, mely szerint én Benczédit hamisítónak minősítem. Egy „ügyes filológus”, aminek engem Kardos minősít, ily durva anakronizmusra nem vetemedik. Legfeljebb az teheti meg, aki nem tudja, hogy a XV. és XVI. században pénzt, oklevelet hamisítottak ugyan, de verset soha. Mai szemléletet vetít vissza a XVI. századba, s ezt ráadásul még nekem imputálja.

Közhelyeket ismételtek: a korabeli írók, versszerzők és fordítók szuverén módon bántak mások latin vagy nem-latin szövegeivel. Ez volt az úzus. Csupán egy példát a számtalan közül: mit „művelt” Balassi Marullus tavasz-énekével, pedig meg is mondja: „Marulus poéta azt deákul írta, im én pedig magyarul.” Benczédi Székely a szokottnál pontosabban tette át magyar versbe a Thuróczy *Chronica Hungarorum*-ában talált „jelszavakat”. Ezért tartom „teljesen elhanyagolható momentumnak” a Kardostól felhánytorgatottakat.

Kardos tanáros pedantériával lépten-nyomon eszembe juttatja, ami éppen eszébe jutott, — ergo mi mindennek kellett volna nekem is eszembe jutni. Válaszom: én nem szoktam mindazt, ami éppen eszembe jut, papírra vetni. Csak azt, amit bizonyítani, vagy valószínűsíteni is tudok.

Kardos második bizonyítéka, „mi szerint valóban Mátyás megválasztását köszöntötték e dallal”: „Ilyen bizonyítékot szolgáltat a vers formája, az ősi tizenhatos, a legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike. Először Kodály fedezte fel, és használta a Székely fonóban 1932-ben, majd Lajtha László publikálta e dallamforma egész bokrárt a hozzá tartozó versekkel 1943-ban. (*Újra megtalált népdaltípus*, Kodály emlékkönyv. 213—234)...” (ItK 1964. 116—117. — Kiemelés tőlem: G. R.)

Az „ősi nyolcas”-ról volt és van tudomásunk, a körötte rajzolt problémák egyetemenben. Az „ősi tizenhatos”-ról azonban mindeddig nem tudunk. Sőt arról sem, hogy ez: „a legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike”. Állította ezt valaha is valaki? A tanúkul idézett Kodály és Lajtha ugyanis nem. Hát akkor ki?

Lajtha László a Kardos idézte kitűnő cikkében az 1940—41-ben végzett széki gyűjtésből azokat a 16 szótagból álló dallamokat közli és dolgozza fel, „amelyek teljes és hiteles népi alakban először itt kerültek elő”. (Kodály-emlékkönyv. 219.) Eredményeit az igazi tudós mértéktartásával és lelkiismeretességével így összegezi: „A széki 16-os dallamok megtalálása igen szerencsés lelet volt. Elég nagy számban kerültek elő, énekes és hangszeres alakban, megfigyelhetjük használatukat, sőt bepilanthattunk variálódásuk titokzatos folyamatába is. Még sem tudunk határozottan erre az egyszerű kérdésre felelni: hogy keletkeztek, honnan jöttek, hangszeres avagy énekes eredetűek-e? 16-osaink felvetik az énekelt és a hangszeres zene egymásra való hatásának sajnos még alig ismert problémáját. Sokat várhatunk az elkövetkezendő gyűjtésektől, hiszen biztosan előkerülnek még máshonnan is 16-osok. Adatokat fog hozni a hangszeres zene alaposabb vizsgálata is. De akkorra se várjunk egyszerű, tömör adatokra összefogható megoldást. Ma már tudjuk, hogy a néprajzi kérdésekre nem lehet egyszerű állítással vagy tagadással felelni...” (Uo. 233. — Kiemelés tőlem: G. R.)

Abban, hogy Kardos elolvasta Lajtha László cikkét, az illendőség tiltja kételkednem, — hisz cím szerint idézi. Ha meg elolvasta, miért idézi minden kritikai megjegyzés nélkül? A Lajthánál olvasottak ugyanis az ő igazának nemigen kedveznek: állításait teszik illúzióissá. Bírálom azt is elhallgatja, hogy a 16-os ősi-vé ütése, valamint ugyanennek a „legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike”-vé való kinevezése saját, egyéni leleményének a gyümölcse. E gesztus nem kifogásolható; gusztus dolga. A baj csak ott kezdődik, hogy mindezek elhallgatásával az igazolás, a bizonyítás kötelezettsége alól is felmentést ad önmagának, és a cáfolat ihletében fogant „rögtönzését” megvesztegető módon (nagy nevekre és művekre hivatkozva) úgy találja, mintha az rég elfogadott, közismert tudományos tény, igazság vagy axióma volna.

De ha netán — post festa — a bizonyítandókat bizonyítani is tudná, ami nem valószínű, második bizonyítéka akkor sem elfogadható. Érvelésének gondolatmenetét valahogy így lehetne rekonstruálni: a Mátyás-vers 16-osokban van írva; az ősi 16-os a „legarchaikusabb magyar dallamok és ritmusképletek egyike”; következőképp: a Mátyás-vers is ősi, azaz XV. századi, s hogy még pontosabbak legyünk, 1458-ból való. — A Mátyás-vers ezen az alapon akár XI. századi is lehetne. Kardos érvelésmódjának szervi hibája, hogy circulus vitiosus-t

alkalmaz. Ez pedig sohasem tartozott a helyes konklúzióra vezető szillogisztikai figurák közé.

Annak elfogadtatását, hogy e formailag meglepően fejlett technikájú: pontos cezúrákkal és a kötött szótagszám szigorú megtartásával készült kitűnő ritmusú versek valóban a XV. század közepéről való, csak valóban megbízható érvekkel és korrekt érveléssel lehet elérni. Annál inkább, mert XV. századi datálását és provenienciáját illetőleg Riedl Frigyes óta — közel 60 esztendeje — minden valamire való magyar irodalomtörténésznek, ki ezzel a kérdéssel foglalkozott, kétségei voltak és vannak, — kivéve Geréb Lászlót, Mészáros Istvánt és Kardos Tibort.

Harmadik érve annak cáfolatára született, amit a Székelynél található „kiált”, illetve a Thuróczy latin szövegében ezzel testvér *clamaret* szavak kapcsán próbálok bizonyítani, hogy a versek nem ének, hanem szövegvers. „Ellene kell mondanunk a szerzőnek. — írja Kardos — Van ugyanis egy énekfajta, melyet e szóval jelzett a középkori egyház és a magyar régiség: a dallamos deklamáció, dallamos kiáltás”. (ItK 1964. 117.)

Íme, a cáfolat hevében, s egyben cáfolatul is, egy — előttünk — eddig ismeretlen, új magyar énekfajta született, gazdagítva régi magyar költészetünk szegényes műfaji kelléktárát. Persze, ennek az új magyar énekfajtának egyetlen, s egyben mintadarabja: *A pesti gyermekek utcai éneke 1458-ból*.

De hogy ez valóban „dallamos kiáltás”-e, illetve, hogy egy rímekkel ellátott, a fő- és mellékcenzúrákat pontosan betartó, kötött szótagszámmal ékes versek miért és minemű érvek és ismérvek alapján minősíthető át „dallamos deklamációvá”, annak konkrét bizonyítását a bírálatszerző — úgy látszik — feleslegesnek tartotta, mert szót sem ejt róla.

Másról annál többet. A magyar *kiált* szóról „önkéntelenül” eszébe jut az éjszaka csendjét felverő kakas kiáltása, az éjjelióránkénti éneke és a „dunántúli Kulcs-pusztát a Csepel-szigeti Makáddal összekötő révjárat” révészének ordibálása: „Gyerünk át, haj!” Mire az utasok: „Mögyünk má’ haj!” S nehogy bárkinek is kétségei támadjanak e kiáltások „dallamos deklamáció” voltát illetően, — be is bizonyítja: „Úgy mondják, mikor rákérdeznek: Tessék mondani, *kajátott-e* má’ a révész?” (ItK 1964. 117.)

S mivel „a dallamos deklamációnak, a »kiáltás«-nak középlelatin hagyománya is van”, egy Sergius pápától eredő szöveg, illetve a *Halotti beszéd*, meg Du Cange *Glossarium*-a elvezet minket a sanctgallen-i kaland „bortól áttüzesedett” magyarjai közé, mert: „a *Clamabat*-nak pontosan megfelel a *horridissime diis suis vociferabat*”. S mindjárt azt is megtudjuk, hogy a *vociferare* szót a klasszicitás „egy liviusi hely szerint” énekelni értelemben is használta. Ezzel már bent is vagyunk a magyar ősköltészet teljében, hisz a sanctgallen-i borzalmas kiáltások „a dallamos deklamációtól miben sem különböztek”. Táncról, birkózó versenyről is szó esik. Mindez megint oly közel esik az ókorhoz, hogy: „Meg kell említenünk, hogy e dallamos deklamáció mint ének a legszorosabb rokonságban van a görög-római *acclamatio*val, amelynek ugyancsak volt dallamos vonalvezetése...” A rosszmaájú olvasó szeretne közbekajátani: Tessék mondani, a dallamos deklamációnak volt olyan válfaja is, amelynek nem volt, dallamos vonalvezetése”? De nincs rá ideje, mert Kardos már Ejzenstein hatalmas filmjénél, a *Rettegett Ivánnál* tart... (ItK 1964. 117.)

Miután sokat és sok mindenről beszélt csapongva, de nem sokat mondván, semmit meg nem cáfolva, semmit be nem bizonyítva, — mint aki dolgát jól végezte, több „érve” nem lévén, kimondja a megfellebezhetetlen szentenciát: „Más szóval Túróczi és Benczédi Székely nem-hogy az énektől elütő dolgot akartak volna kifejezni, hanem éppen azt: énekes deklamációt! Így hát a Pesti gyermekek utcaéneke eredeti mű, nem Benczédi Székely hamisítása, pontosabban énekes deklamáció és 1458-ból való!” (ItK 1964. 118.)

2.

Mészáros István már korábban is mondott véleményét a Mátyás-versről, de csak mellékesen, alaposabb dokumentáció nélkül. (FK 1963. 168—9.) Mostani dolgozata, mely Kardos perújító és a további meglepetéseket beharangozó cikke előtt töri az utat, már csak erre a kérdésre összpontosít, a „vers keletkezésével kapcsolatos néprajzi vonatkozásokat” állítva előtérbe. (FK 1964. 389—394.)

Mészáros — amellett, hogy új szempontokat is alkalmaz és sok adatot hoz — világosan és közérthetően fogalmaz, alig van pongyola vagy félreérthető mondata. Nem akar többet adni, többet mutatni, mint amije van. És mindazt, amije van, takarosan elrendezve, az utolsó szegig kiteszi a kirakatba. Szóval: eszményi partner, öröm vele vitatkozni. Nincs szükség tehát az apró részletekre is kiterjesztett, bonyolult vitára; a leglényegesebbekre szorítkozhatunk.

Abban egyetértünk, hogy a Székely István *Világkrónikájában* (Krakkó 1559) található *Mátyást mostan választotta*... kezdetű verse és Thuróczy János latin *Chronica Hungarorum*-ában (1488) Mátyás választása kapcsán közölt „jelszavak” között belső, vérségi kapcsolat

van. Ezen a ponton azonban szét is válnak véleményeink. A két „szöveg” közt valóban fent-álló kapcsolat — szerintem — okozati: Thuróczy latinját szedte versebe Székely; s ennek logikus folyománya, hogy a vers XVI. századi.

Nem így Mészáros: „Thuróczi emlékezetből idézte és rögzítette latin nyelvű krónikájában harminc év távlatából az egykor hallott, magyarul énekelt dal leglényegesebb mondánivalóját, Székely viszont a teljes szöveget őrző szájhagyományból merített”. (FK 1964. 389.) Vagyis Mészáros szerint: mind Thuróczy, mind pedig Székely *ugyanazt a dalt* „rögzítette”, ki-ki a maga idejében és a maga módján.

Mészárosnak ezt az álláspontját, mely lényegében Kardos álláspontja is, — dato sed non concessio — elfogadom vitaalpnak. S ezután már fel is tehetjük azt a két szorosan összefüggő, lényegbevágó kérdést, melyet Mészáros így fogalmazott meg: „Gondolhatunk-e egyáltalán éneklésre, énekelt dalra Thuróczi szövegét („puerorumque coetus hincinde cursitans loqueretur et alta voce clamaret...”) olvasva? Énekeltek-e a pesti gyerekek Mátyás királyválasztásakor?” (Uo. 389.)

Egyelőre ne feleljünk se igennel, se nemmel, inkább idézzük a maga egészében Thuróczy idevágó teljes passzusát; nem úgy, mint Mészáros, ki a szövegösszefüggésből erőszakosan kiszakított részletet közöl, s ezt nevezi ki „Thuróczi szövegé”-nek, s mint majd látni fogjuk, nem véletlenül.

Thuróczy az adott helyen azt beszéli el, hogy a Hunyadi-házzal ellenséges főurak miként adták be derekukat, majd így folytatja: „... et quid facerent nisi ut annuat, dum omne Hungaricum vulgus latas civitatis per plateas deambulans puerorumque coetus hincinde cursitans loqueretur et alta voce clamaret : Mathiam volumus esse regem, hunc nostra pro tutela deus elegit, hunc quidem et nos eligemus”. (Schwandtner, SRH 1 : 284.)

Érdemes ezt a latin szöveget előbb Geréb László, majd pedig Mészáros István fordításában is adni. Geréb magyarítása a következő:

„De mit tehettek volna egyebet, mint hogy beleegyeznek? Magyarország egész népe a város széles utcáit járta, a gyerekek mindenfelé csapatostul futkostak és nagy hangon lármáztak : Mátyást akarjuk királynak, isten adta oltalmunkra, mi is őt választjuk!” (Thuróczy János: Magyar krónika. Ford. Geréb László. Az előszót írta és a fordítást átnézte Kardos Tibor. Bp. 1957. 174.)

Mészáros korábbi tanulmányában adja saját fordításában (a jegyzetben pedig latinul) a teljes szöveget, az alábbi körítés kíséretében: „Az utcán vonuló mendikáló diákok Mátyást dicsőítő dalt énekelnek, de nemcsak bent a házakban, hanem az utcán csoportosuló néptömegek előtt is”. — S most jön a fordítmány:

„(Pest) egész magyar népe a város utcáira özönlött, s a gyermekek csapatai egyik helyről a másik helyre igyekezve szavalták és harsogó hangon énekeltek : Mátyást akarjuk királynak, isten rendelte őt oltalmunkra, válasszuk meg őt mi is!” (FK 1963. 168.)

Bár Geréb fordítását a nyomdába adás előtt átnézte, s nevével fémjelezte Kardos Tibor, Mészáros István pedig — úgy tudom — középkori neveléstörténettel is foglalkozik, tehát *ex offio* kitűnően kell tudnia latinul, — mégsem árt Thuróczy textusát újolan lefordítani magyarra:

(A főurak) „mit tehettek volna mást, mint hogy igent mondanak, miközben a város utcáin fel-alá járkáló egész magyar lakosság ÉS az ide-oda rohangáló gyereksereg [egyre] mondogatta és nagy felszóval kiáltozta : Mátyást akarjuk királynak, Isten választotta őt oltalmunkra, és mi is őt választjuk!”

Fordításom pontos, mind értelmileg, mind grammatikailag híven követi, visszaadja Thuróczy latinját, mely egy többszörösen összetett mondat: középlatin periódus. Számunkra a jelen esetben csak az általam kiemelt rész a fontos, ez pedig a periódusnak csupán egy *tagmondata*. E felsorolást tartalmazó tagmondathoz két alanya van, s az alanyoknak melléknévi igenévvel kifejezett jelzője (*vulgus deambulans*, illetve *puerorum coetus cursitans*), és mind e két jelzős alanya egyaránt vonatkozó kettős állítmánya (*loqueretur et alta voce clamaret*).

A latin periódusnak ebből az egy tagmondataból mind Geréb, mind Mészáros kettőt fabrikál. Főnt sem akadnék rajta, ha a mondat értelmén nem esne súlyos sérelem. Gerébnél a *vulgus jelzőjéből* (*deambulans*) lesz az első tagmondat állítmánya (*járta*), a *coetus puerorum jelzőjéből* (*cursitans*) pedig a másodiké (*futkostak*), s ehhez csatolja még az eredeti állítmányt (*lármáztak*), mégpedig olyan megfogalmazásban, hogy kizárólagosan csak a második tagmondat alanyára vonatkozik. Ezáltal az eredeti latin mondat jelentése teljesen megváltozott. Gerébet — szubjektíve — még fel tudnám menteni: közismerten gyors munkás volt, s latinul sem tudott valami fényesen. A fordítást átnéző Kardosnak azonban ez az értelmezés koncepcióját erősítette, alátámasztotta.

Geréb „hamisítását” egy kis jóakarattal ki lehet magyarázni. Mészárosét azonban még a legnagyobbval sem. Nem azért, mert a kardosi koncepció szellemében fogant, hanem: mert tudatos és céltudatos „műalkotás”. Ennek érdekében az általa konstruált második tagmondathoz a latin szöveg melléknévvvel kifejezett jelzőjét (*cursitans*) ő már nem külön igei állít-

mánná, hanem a cselekvés módját kifejező határozói igenévvé (igyekezve) alakítja át. Ezáltal az eredetileg mindkét alanyra vonatkozó kettős állítmányt (*loqueretur et alta voce clamaret*), melyet a preconcepció szellemében szintén hamisan fordít (*szavalták és harsogó hangon énekeltek*), még szorosabban, kizárólagos hatállyal köti az általa produkált tagmondat alanyához (*a gyermekek csapatai*).

Mielőtt a végső szót kimondanánk, tegyünk még egy utolsó próbát, mert mint Mészáros írja: „Érdemes azonban dalunkkal kapcsolatban Bonfini tudósítását jobban szemügyre vennünk.” (FK 1964. 391.)

Antonio Bonfini nagy humanista történeti munkájában (*Hungarorum rerum decades IV et dimidia*) jórészt Thuróczy *Chronica Hungarorum*-át írja á., bővíti ki, s nagy szerencsénkre ezt teszi ama részletnél is, amelyre Mészáros hivatkozik. Már ezért is érdemes tovább folytatni Mészáros fentebb megkezdett mondókáját: „Szerinte [ti. Bonfini szerint] a királyválasztó tanács Mátyást uralkodóvá tevő határozatának meghozatala előtt *»a pesti gyerekek már napok-találkozóval kiáltották ezt az utcán, tereken«*. Ő tehát kétségtelenül a dalnak azt a változatát ismerte, amelyik Mátyás királlyá választásáról mint befejezett ténnyről beszélt. Tehát a kortárs is tud erről a szövegváltozatról, nemcsak Székely, száz esztendővel később. Másrészt Bonfini nagy nyomatekkel emeli ki, hogy a királlyá tett Mátyásról szóló éneket több nappal a megválasztás előtt énekeltek a gyermekek...” (Uo.)

Ha nem értettem félre Mészáros Bonfini-kommentálását, akkor a magyar történetet megíró olasz kortárs-humanista szerint: „ez”, vagyis a mi „*dalunk*”-at, azaz a Székely István *Világkrónikájában* (1559) olvasható Mátyás-verset, illetve annak variánsát a pesti gyerekek valóban énekeltek. Így hát a Thuróczy latin szövegét humanista stílusban átiró és kibővítő olasz Bonfini erről a *ténnyről* jobban volt értesülve, mint a kisebb kancellária magyar ítlő-mestere?

Mészáros most is idéz, idézi Bonfini, magyarul; nem jelzi, de megállapítható, hogy Geréb László (nem teljesen hív) fordításában. Szokásához híven az idézett részt most is kiszakítja a kontextusból. Tehát ismét vissza kell mennünk az eredetihez, melyet különben Mészáros is közöl — jegyzetben: „In sequenti deinde die in secreto conventu unico omnes assensu Mathiam regem declararunt, quem aliquot ante dies *vulgus puerique Pestani* per compita, vicos et fora passim *exclamarunt*.” Magyarra fordítva: „Aztán a következő napon a titkos tanácsban valamennyien egyhangúlag királlyá választották Mátyást, *akit* [már] néhány nappal előbb a nép *ÉS a gyerekek* szerte az utcasarkokon, utcán és tereken [*királlyá*] kiáltottak ki”.

Egy mondattal utóbb ezt is írja Bonfini: „*Infantium plebisque clamores* ab adversariis nunquam reprimi potuerunt...” Ezt Mészáros már sehol sem idézi, pedig Geréb fordításában magyarul is olvasható.

Szárnyaló fantáziájának kell annak lennie, ki — a tényekkel dacolva — Bonfini szövegéből mindazt ki tudja olvasni, amit abból Mészáros könnyűszerrel kiolvasott. Ő különben most is hű maradt eszményeihez és önmagához: Pest város egész magyar lakosságát — a már Thuróczy kapcsán tárgyalt módon és módszerességgel — most is „elsikkasztja”, úgy is mondhatnánk: kizárja az általa felállított dalárdából.

Mészárosnak ez a ténykedése több mint önkényes: akarva-akaratlan közeljár a hamisításhoz. A közel egykorú latin nyelvű dokumentumok szerint, amelyekre mind ő, mind pedig Kardos hivatkozik, Pest város apraja-nagyja tüntetett Mátyás királlyá választása mellett: felnőtt és gyermek egyaránt, ugyanazon a módon és ugyanazt — kiáltozta... Vagy tán Pest város „egész magyar lakossága” is énekel? Ha ugyanis — Thuróczy és Bonfini textusai szerint — a gyermekek énekeltek, akkor — Thuróczy és Bonfini textusai szerint — a felnőtteknek is énekelniök kellett! Ezt azonban Mészáros (sőt még Kardos) sem meri állítani. Ezért van szükség a *plebs*, a *vulgus* kiiktatására és máris csupán csak a „*coetus puerorum*”, az éneklő ifjúság van talpon a vidéken.

A homokzsákok kirepültek a léghajó kosarából, egyre távolodunk a szegényes valóságtól; elkezdődhet az alkotó képzelet szabad szárnyalása: „Az utcán vonuló mendikáló diákok Mátyást dicsőítő dalt énekelnek, de nemcsak bent a házakban, hanem az utcán csoportosuló néptömegek előtt is”. (FK 1963. 368) Mészáros idézett mondatán, ha Thuróczy tudta ma is élne, bizonyosan eltűnődne: „Fránya garaboncsás deákjai, milyen ördögi praktikával tudták megcsinálni, hogy az utcán vonulva is, meg a házakban is — egyidőben énekeljete? De mit kerestek ezek az ördögiak az üres házakban, hisz a lakók — mint megírtam — mind az utcákon tolongtak?”

Ugyanígy el lehetne tűnődni „a néphagyományok törvényszerűségeinek ismeretében” talált megnyugtató megoldásán, „amely a vers keletkezésének idejére is rávilágít”. (FK 1964. 390.) Mészáros azt is tudja, hogy a Mátyás-vers „a gyermekjátékdalok áthagyományozásának törvényei szerint élte életét még a XVI. században is”. (Uo. 391.) A „középkori diákszokások” ismeretében pedig ezt írja le: „A dalt, minden valószínűség szerint, énekes játék keretében is

előadták, megfelelő helyen és alkalommal szereposztásos játék kísérője lehetett". (Uo. 390.) Ezek után már az sem volna meglepő, ha Mészáros jóvoltából e „játékdal” — melynek család-fáját I. Ulászlótól Ferenc Józsefíg kimutatja — daljátékká rukkolna elő.

A néphagyományok törvényszerűségeinek ismeretén kívül filológiai érvei is vannak, mégpedig Thuróczy latin textusával kapcsolatos megállapításaimat, értelmezésemet cáfolandó. Hogy a *coetus* és a *puer* mi mindent jelentett a középlatinságban, eddig is tudott volt. Thuróczy-nál a *puer* csak iskolásgyereket jelenthet? Bonfini aztán tudott latinul: Thuróczyt átírva a „pesti gyerekeket” hol „*pueri* Pestani”, hol meg *infantes*-nek (*Infantium* plebisque clamores) titulálta, pedig az *infans* nem az „iskolásgyermek” műszava.

A *loqueretur et alta voce clamaret* „helyes” értelmezése kapcsán figyelmeztet: „Bele kell azonban néznük a korabeli liturgikus szerkönyvekbe is”. Mielőtt beléjük nézne, előbb kifejtí, hogy Thuróczy miért nem a *cantare* (= énekelni) igét használta az idézett igék helyett. Azért nem, mert a *cantare* csak a díszesebb dallamokkal kapcsolatban szerepel és „az bizonyos, hogy a gyermekek sebtében betanult, izgatottan, szétszórt figyelemmel énekelt, az utca zajától zavart dala előadás tekintetében igen távol állhatott a pest-budai templomok kórusainak szépen hangzó éneklésétől”. (Uo. 392.)

Majd közel egy lapnyi adatot közöl. Aztán a konklúzió: „Mindezek ismeretében úgy tűnik, hogy az »alta voce dicere« nem esik messze a *Chronica Hungarorum* szóhasználatától, sőt egészen közelről rokon az »alta voce loqui«, »alta voce clamare« jelentésével. A krónika kifejezése tehát nem zárja ki, hogy egyszerű melódiájú, recitáló, talán egymásnak felelgető — mai gyermekdalainkhoz sokban hasonló — éneket énekeltek 1458 januárjában a pesti gyermekek”. (Uo. 392—393. Kiemelés tőlem: G. R.)

Oly sok adat közlése után az „úgy tűnik, hogy”-gyal való operálás önmagában is felér egy kisebb önkritikával! Nem is szólva a „nem zárja ki”-ről. Az egykorú szerkönyvekből vett adatok egyetlen szépséghibája, hogy nem esnek egybe a *Chronica Hungarorum* szóhasználatával: a sok „dicit”, „dicat”, „dicitur” közt egyetlenegy „loquitur” vagy „clamat” nem akad. A Misa-lék és Antiphonálék helyett nem lett volna érdemesebb (és érdekesebb) a *Chronica Hungarorum*-ba „belenézni”? Egy író „szóhasználatát” mégis csak a saját írásai alapján szokás meghatározni, és nem a liturgikus szerkönyvekből.

Thuróczy nemcsak a vitatott helyen, másutt is használja könyvében a *loquitur* igét, mégpedig a *canit*-tal (= énekel) szembeállítva, tehát az *énekel* jelentést mereven kizáró értelem-ben. A Kont-mondát megőrző híres fejezetben olvasható: Kont, „*quem nostrum aevum, viribus et virtute non minus praeclarum, nedum loquitur, verum et resonant lyra canit*”. (Schwandtner, SRH 1 : 220.) Nem kevésbé ismert helyről hozok példát a másik vitatott szóra is. Szent László és a nőrabló kun viadalának leírásából: „*clamavit itaque sanctus dux Ladislaus ad puellam et dixit. ...*” Vagy tán e szó itt is „egyszerű melódiájú, recitáló éneklést” jelent?

Több cáfolandó nem lévén, jöjjön hát a zárszámadás. Mészáros első kérdésére — „Gondolhatunk-e egyáltalán éneklésre, énekelt dalra Thuróczy szövegét olvasva?” — kénytelen vagyok igennel felelni, hisz — íme a bizonyosság — mind Mészáros, mind Kardos „Thuróczy szövegét olvasva” éneklésre, énekelt dalra — gondolnak. Ellenben ha ugyanezt a kérdést nem szabadosan, hanem szabatosan fogalmazzuk meg: „Logikusan gondolkodó ember gondolhat-e egyáltalán éneklésre, énekelt dalra Thuróczy latin szövegét olvasva és megértve?” — akkor határozott nemmel kell válaszolnom, ugyanúgy, mint a második, már félreérthetetlenül fogalmazott kérdésre: „Énekeltek-e a pesti gyermekek Mátyás királlyá választásakor?”

Ha ez így van, már pedig — mint fentebb be is bizonyítottam — így van, akkor, bármily súlyos, nem lehet sértő a végső konklúzió sem: Mészáros „dolgozatát” felesleges volt megírni, de talán még feleslegesebb volt — egy nagymúltú akadémiai folyóiratban — 1964-ben leközlölni.

3.

Thuróczy és Bonfini tehát kidőlt a sorból. Ez ügyben rájuk hivatkozni, az ő nevüket nagy felszóval kiáltva csatázni már aligha lehet. És a *Pesti gyerekek utcai éneke 1458-ból*? E cím és e címet létrehozó és fenntartó fikció, mint minden fikció előbb-utóbb, — a lomtárba kerül. E cím alatt nyilván tartott versei, amely miatt eddig már annyi tinta folyt, természetesen marad, ha nem is lesz oly nagy becsülete, mint hogyha 1458-ban született volna. E vita kapcsán is annyi szó esett róla, hogy már illik személyesen bemutatni őt.

Székelly István Krakkóban kinyomatott *Világkrónikájában* látott napvilágot — 1559-ben. Székely az 1459. esztendő alatt (helyes dátum: 1458!) Mátyás királlyá választását tárgyalva, ezt írja:

... „Szilágyi Mihált ez ország gubernátorrá választotta vala, míg az Hunyadi Mátyás magát bírhatná. Kin [ti. Mátyás királlyá választásán] mind az egész ország lón nagy örömben, kinek választása korán még az gyermekek is alá fel járván az uczán azt kiáltják vala:

Mátyást mostan választotta mind ez ország királyságra,
Mert ezt atta isten nekünk menyországból ótalmunkra,
Azért mies választottuk mint istennek ajándékát,
Kiből isten dicsírtessék és örökre mondjuk: Amen.

Székely *Világkrónikája* lényegében négy-öt, latin nyelven megírt történeti műből kiszabdalt jegyzetek, kivonatok reformátori szempontok, koncepció vezette analitikus összeállítás, azaz kompiláció. A nem egykorú magyar anyagát — kevés kivétellel — Thuróczy 1488-ban kinyomtatott *Chronica Hungarorum*-ából vette. Nem fejezeteket fordít, nem nagy részleteket vesz át; latin forrását — könyve műfájának megfelelően — nagyon erősen lerövidíti, mondhatni a lényegét adja. Persze, amit ő tart lényegnek. Az 1459. év alatt 20 sorban foglalja össze Thuróczynak a Mátyás megválasztásáról írt egész fejezetét (Caput LXIII. De electione domini comitis Mathiae in regem).

Ha kompiláló módszerét akarnám jellemezni, akkor sem tudnék jobb miniatűr példát a versikét bevezető és minket is közelről érdeklő mondatánál: „Kin mind az egész ország lön nagy örömben, kinek választása korán még az gyermekek is alá fel járván az uczán azt kiáltják vala...”

Már az első tagmondat is Thuróczy latinjára megy vissza. Ő ugyanis fejezetének második felében ecseteli a Mátyás megválasztásán támadt országos örömet: „Cum autem communis populi devenit ad notitiam: omne Hungaricum vulgus magno prae gaudio exultabat...” Tegyük csak mellé Székely magyarját: „Kin mind az egész ország lön nagy örömben”. Pontos fordítás, még az „omne Hungaricum vulgus”-nak „mind az egész ország”-gal való visszaadásán sem lehet találni kivetnivalót, főképp ha a „communis populus”-ra is gondolunk. A továbbiak miatt még csak azt kell itt megjegyeznünk, hogy Thuróczy az idézett szöveg folytatásaként azt írja, hogy a harangok mindenütt zúgtak, mindenütt fuvola és énekszó zengett „in laudem Dei”.

A második tagmondat latinja Thuróczy LXIII. caput-jának ama részében olvasható, ahol még a megválasztás előtt, illetve a választási huzavonák alatt történt események tárgyalatnak: az utcákon tüntető tömeg, s köztük az efféle alkalmakról elmaradhatatlan gyerekhad is, Mátyás mellett teremt közhangulatot, hogy ezzel is nyomást gyakoroljon a Hunyadi-fiú megválasztását ellenző oligarchákra. („...dum omne Hungaricum vulgus latas civitatis per plateas deambulans puerorumque coetus cursitans loqueretur et alta voce clamaret...” — Schwandtner, SRH I: 284.)

Székely — nem hiába kompilátor! — a latinban olvasottakat, cseppet sem törődve a kronológiával, a Mátyás megválasztásán támadt országos öröm frappáns illusztrációjaként kamatoztatja: „kinek választása korán még az gyermekek is fel alá járván az uczán azt kiáltják vala...” („választása korán” = megválasztásakor)

Szinte elegendő a kiemelt (latin és magyar) szövegrészekre rátekinteri, s a vérrokonság már nyilvánvaló. Igaz, hogy az „omne Hngaricum vulgus”-t Székely nem fordítja le, mert egyrészt már az első tagmondatban lefordította más összefüggésben, másrészt a latin *que*-nek megfelelő *még*... is kapcsolat szerint a mondat értelmébe úgyis bennefoglaltatik, hogy nemcsak a gyermekek, hanem „omne Hungaricum vulgus” is kiáltozta a jelszavakat. A „civitatis”-t meg minnek fordítaná, hisz ő már nem Pest „egész magyar lakosságá”-ról óhajt beszélni, Thuróczy Pestjét ugyanis „mind az egész ország”-gá tágította ki.

Ennek értelmében tehát a továbbiakban nem is a pesti gyerekekről van szó, mint Thuróczynál, hanem „mind az egész ország” kiáltozó gyerekeiről! S ezek a gyerekek már nem a középkori Pest fegyelmetlen, ide-oda rohangáló (cursitans) utcakölykei, hanem a szigorú protestáns iskola fegyelmezett, felnőttözhöz illően alá-feljárkáló (deambulans) „gyermekei”, azaz iskolásdiákok, kiket a prédikátorok gyakran felhasználtak „Isten ígéjének” propagandájára is, miként Szkhárosi Horváth András írja 1546-ban:

Nem mondhatjátok, hogy nem tudátok isten akaratját,
Mert mind pap, deák, gyermek, hegedős nagy nyilván kiáltják.

(RMKT II. köt. 207.)

S a szakramentárius prédikátor nem tagadja meg volt iskolamester önmagát: a Thuróczynál talált választási jelszavakat a már megválasztott Mátyást ünneplő, vallásos kicsengésű magyar verssé alakítja át. Mégpedig úgy, hogy a versike intonációját, azaz első sorát („Mátyást mostan választotta mind ez ország királyságra”) részben a verset megelőző magyar mondata sugalmazta: „Szilágyi Mihált ez ország gubernátorrá választotta vala”; részben pedig a felnőttek és gyerekek szájába Thuróczy adta jelszó eleje: „Mathiam volumus esse regem”. A vers második és harmadik sora — kisebb betoldásoktól eltekintve — megfelel a *Chronica Hungarorum* latinjának: „...hunc nostra pro tutela eligemus, hunc quidem et nos eligemus”;

Mert ezt atta isten nekünk menyországból ótalmunkra,
Azért mies választottuk mint istennek ajándékát. . .

A harmadik sor második felét, meg a negyediknek kegyes istendicséretét a protestáns prédikátor adta hozzá. A négy hosszú verssorra a jelszavakból amúgy se futotta. S a hozzáadás sem teljesen független — mint fentebb említettem — a Thuróczy-nál olvasottaktól.

E négy soros versike mint vers még a korabeli mércével mérve sem sokat ér. Csupán szabályos, tiszta ritmusa, szigorúan kötött szótagszáma és pontos cezúra, azaz verselési technikai fejlettsége érdemel figyelmet. A verselési technikai fejlettségnek ez a foka már a XVI. századi, Balassit megelőző magyar versköltés sajátja.

4.

Már csak Kardos cikke van hátra, melyben ő bejelenti: „... a *Diarii* XLIV. kötetében olyan adatra találtam, mely lényegében eldönti, de úgy látszik tovább is viszi a Pesti gyermek utcai éneke 1458-ból hitelességének a kérdését.” (FK 1964. 394.)

Az adat nem érdektelen. Egy Magyarországon járt velencei hírszerző 1527. március 27-én kelt leveléből való, mely levelet az udinei kormányzó küldte meg hivatalból a Signoriának, s így került be Marino Sanudo *Diarii*-jába. A hírszerző Frangepán Kristóffal is beszélt: „Interrogando se la persona del re amato de la nobilita et popolo, response de si. Et che li hongari cantavano una canzon che *Idio havea preservato la sua persona per deliberar il paese de aliena nation*”. (Uo. 395.) Kardos Tibor fordításában: „Megkérdezte őt, vajon a király személyét szereti-e a nemesség és a nép, azt felelte, hogy igen. És a magyarok egy éneket is énekeltek, hogy *Isten megtartotta az Ő személyét, hogy megszabadítsa az ő országát az idegen nemzetektől*”. (Uo.) A fordítás talán még pontosabb lenne így: „... az országot az idegen nemzetektől”. És ebben az esetben az „idegen nemzet” csak Habsburg Ferdinándra, illetve németjeire érthető és érthető.

Az említett király — mint Kardos megállapítja — Szapolyai János, akit a magyar rendek egy része 1526 novemberében a székesfehérvári országgyűlésen választott magyar királlyá. Kardos valószínűnek tartja, hogy a hírszerző által említett ének erre az alkalomra készült, de az I. János által 1527. március 17-re meghirdetett országgyűlésre felvonuló nemesség „befolyásolására [is] énekeltek a szóban forgó éneket”.

Hogy ez utóbbi alkalommal énekeltek — az bizonyos, hisz a hírszerzők mindig a legfrissebb „anyagot” szokták összeszedni. S nagyon valószínű, hogy erre az alkalomra is szerezték — 1527-ben. Ezt támogatja szövegértelmezésem is, melyet a Kardos-fordítás korrekciójaként adtam. Ferdinánd, kit 1526. december 16-án a pozsonyi országgyűlés kiáltott ki magyar királlyá, 1527 első hónapjaiban már készült a Jánossal való leszámolásra. János meg országgyűlést hirdetett március 17-re, tehát nagy szüksége volt a Ferdinánd elleni propagandára.

Miért van szüksége Kardosnak emez ének szereztetésének szükségtelen antedatálására? Azért, mert: „Szerepe olyan volt, mint az iskolásgyermek 1458-i énekének és nagy a valószínűsége annak, hogy nem is erre az alkalomra készült, hanem immár az 1526-i november fehérvári királyválasztó országgyűlésre.” (Uo. 396.) És mire alapozza ezt a nagy „valószínűséget”? „A szóban forgó adatot *figyelmesen olvasva* ugyanis megtaláljuk a szövegben a polémia nyomait. . .” (Uo.) A „szöveg” egy 13 szóból álló „énekkivonat”, melyet ráadásul egy lényeges szónál még pontatlanul is fordít. Ember legyen a talpán, aki ebben a „szövegben” Kardoson (és esetleg Mészároson) kívül megtalálja azt a polémiát, melyet — saját érdekében — nem is idézek.

Ő azonban idézi „a Mátyás király választására szerzett 1458-i éneket”, azaz Székely István Mátyás-versét. Sőt — a gyöngébbek kedvéért — a négy sort még kivonatban is adja: „A rövid versnek az a közlendője, hogy az egész ország választotta királyt *isten adta a nemzet oltalmára*. Mint isten ajándékát fogadták, és így is választották meg”. (Uo.) S ezután következik egy olyan „elemzés”, amely Kardos ezirányú gazdag munkásságában is párját ritkítja: „Nos, Marin Sanudonak János királyt illető adata egybevág a Mátyás választó ének mondani-valójával: *Isten megtartotta az Ő személyét* az ország érdekében, hogy *megszabadítsa* azt az idegen nemzetektől, az ellenségektől. A fentebb említett választási harc érvelésébe beillő változatról van szó: János királyt ezúttal nem *adta* isten nekünk menyországból ótalmunkra, hanem *megtartotta* isten nekünk. . . ótalmunkra. S ahogy Mátyást, mint isten ajándékát választották meg, nyilván ugyanúgy János királyt is, mint akit isten a nemzet számára tartott meg ótalmunkra.” (Uo.).

A Marino Sanudónál talált „adat” az ének teljes szövegét közli, illetve említi, hogy az ott közölt kivonat-féle egyúttal a teljes szöveg is? És ugyanúgy egy strófányi mint a Mátyás-vers? Az olasz textus szerint bizonyos, hogy az ének említése annak a kérdésnek köszönhető, melyet a velencei hírszerző Frangepán Kristóffhoz intézett: „vajon a király személyét szereti a nemes-

ség és a nép”? Ekkor hozta fel Frangepán példának, bizonyoságnak azt az éneket, a kérdésre mintegy válaszul, tartalmát röviden, bizonyára nem idézve, hanem summázva. Elvégre akár húsz strófa is lehetett! S akkor mi minden egyéb lehetett benne, amely már nem adna ily „biztos” alapot egy — legalább is kétes provenienciájú — versikével való összevetés megejtése után messzemenő konzekvenciák levonására.

„Mindennek alapján — vonja le Kardos a konzekvenciákat — az a benyomásunk támad, hogy a Mátyás választására mondott ének nem akkori szerzemény volt, hanem hozzátartozott a királyválasztások, vagy koronázások szertartásához, illetve azoknak a hagyományos kísérő jelensége volt, és egy alapszöveget variáltak esetről esetre, uralkodóra uralkodóra, aszerint, hogy választották is, vagy csupán felkenték és megkoronázták, de minden esetben összefüggésbe hozták a megpróbált magyar nép védelmével, s az »isten kegyelméből« uralkodó királyok mennyei támogatásával. *Úgy véljük*, a krónikákban, a magyar királyszentek latin himnusaiban és a magyar nyelvű Szent László-énekben is világos nyomait találjuk ennek, és a hagyomány alkalmasint még régebbre nyúlik vissza. De erre még visszatérünk. (Uo. 396—7. — Kiemelés tőlem: G. R.)

Tehát — ezek szerint — a Mátyás-ének nem is 1458-ból való, hanem még korábbi „közkins”, amelyet talán már Szent Istvántól kezdve, ki tudja meddig, minden koronázáson kötelező volt elénekelni, mert a Mátyás-ének nélkül nem is koronázás a koronázás!? Tréfálkozik, vagy mindezt komolyan gondolja? „Az a benyomásunk”-ra, meg „úgy véljük”-re tudós nem épít theóriát.

Kardos — sajnos, nemcsak ebben az egy esetben — oly nagyszerű palotát húzott fel, amelynek mindene megvan, mindene fölösen ragyog, éppen csak az alapjai hiányoznak: a levegőben lóg. Mit tartunk tehát arról a páratlan képzelőerővel megalkotott „felépítmény”-ről, amely nem létező alapokra épült? És mit tartunk arról a koncepcióról, amelynek ily stabil támasztékai vannak?

Nem én, hanem Aragon írja: „Az ember önnön méltóságának [is] tartozik azzal, hogy elképzeléseit rendelje alá a tényeknek, ne pedig a tényeket idomítsa, bűvészmutatványok árán, elképzeléseihez, legyenek ezek még oly tetszetősek is”.

Ján Kloc

ADALÉKOK BALASSI BÁLINT ÉLETRAJZÁHOZ

Balassi Bálint életét több hivatott kutató tollából ismerjük (Dézsi Lajos, Illésy János, Károlyi Árpád, Schulek Tibor, Takáts Sándor stb.), újabban Eckhardt Sándor kitérő műveiből,¹ melyeket nagymennyiségű levéltári anyag alapján állított össze. Sikeres kutatásaihoz szeretnék hozzájárulni néhány levéltári adat közzétételével. Ezek közül a század elején Richter Ede közölt már néhány hézagos adatot (Századok, 1902.), de ez a levéltári anyag azóta elkallódott. Most Peter Ratkoš, szlovák történész széles körű szakismeretének igénybevételével sikerült megtalálni nem csak az elkallódott okmányokat, de néhány eddig ismeretlen levéltári iratot is, melyek szintén Balassi Bálint életére vonatkoznak. Ezekből közöljük azokat, amelyek Balassi Bálint és a zólyomiak közt fennálló feszült viszonyra, valamint „az országúti kaland” fejleményeire vonatkoznak.

Selmecbánya és Zólyom „egységfrontját” Balassa Bálinttal szemben teljesen eltérő okok hozták létre öt esztendő alatt.

Bálintnak Selmecbányával apja halála után gyűlik meg a baja, a hybei vámszedés és Rubigall „legényének” megfenyítése miatt. Az eset ismeretes Eckhardt Sándor közléséből, melyhez néhány kiegészítő — helyesbítő adatot fűzök.

Az eset nem Vihnye fürdőn, hanem Szklenó fürdőn játszódott le 1578. január 21-én. A selmeci Copirbuchban 1578. január 27-i keltezéssel „Innss warmbadt Glasshuetten” bejegyzést találunk. A megfenyített „legény” (Matunák szerint) Rubigall Pál rokona (unokaöccse) volt, tehát részben vagyonának örököse. Erre utal Rudolf király 1578. március 27-én kelt leiratának egyik sora, melyben a király hibáztatja Bálintot, hogy megfenyítette „magistrum balnei publici in aedibus suis”.²

A selmeci városi tanácsot nem annyira a legény megfenyítése bántotta, hanem Bálint január 28-án kelt ismert levele,³ mellyel válaszol a selmeci tanács egy nappal előbb írt (január 27-én) kesernyés hangú levelére. Bálint levelének utolsó soraiból nemcsak gúny, de jól érthető sértés is kicsendül. A városatyák néhány hétig azzal a gondolattal foglalkoztak, hogy sérelmüket a király elé terjesztik a sértő levéllel együtt, de „Forgách Simon és mások tanácsára” álltak ettől a szándékuktól.⁴ A feljelentés tehát egyelőre elmaradt, de az ellenségeskedés később új tápot kapott a hybei vámszedés miatt.

A zólyomiak és Balassi Bálint között fennálló feszült viszonyt tulajdonképpen az akkori kor társadalmi fejlődése idézte elő. Az ütközőpont — látszólag — a Benkovics-féle ház volt, melyet Bálint apja szerzett Zólyomban a városi tanács tudta nélkül (valószínűleg csere útján). Bálint apja életében a ház birtoklásából kifolyólag nem keletkezett semmiféle kellemetlenség, mert nem a ház birtoklása idézte elő a bajokat, hanem az, hogyan használták a házat. Akkoriban Zólyomban több nemesnek volt háza. A török elől az ország északi részébe menekült nemesek általában a város falai közt kerestek és találtak menedéket, sőt házat is vettek a városi tanács jóváhagyásával, azon kikötéssel, hogy ugyanúgy tiszteletben tartják a város statutumát, mint a város többi polgárai.

A városi privilégiumok és a nemesi előjogok nem fértek össze egy helyen. A város falain belül lakó nemesség adómentessége és a városi közterhekhez való hozzájárulás elve egymással ellentétben állott. Ezt a jogi ellentétet el kellett távolítani.

¹ ECKHARDT SÁNDOR: Az ismeretlen Balassi Bálint. Bp. 1943. és Új fejezetek Balassi Bálint viharos életéből. Bp. 1957. (1tFüz. 10.)

² L. a 3. sz. mellékletet.

³ Kaligrafikus átiratát a selmeci levéltárban őrzik (külön borítékban, sign. nélkül). Két helyen némileg eltér Richter Edének Századokban közölt szövegétől.

⁴ A fogalmazványt a selmeci levéltárban őrzik ugyanabban a borítékban (sign. nélkül). Borítólapján a címzés alatt: „Haec supplicatio ex consilio domini Simonis Forgach et aliorum, quos(?) iussu domini iudicis et senatus Schembniensis consulti sunt, non est exhibita in comitiis Posonien. Anno 1578”.

A két társadalmi osztály közt fennálló új jogviszony minden városban másképp, többnyire személyes megegyezés, de királyi határozat alapján is rendezték. Zólyomban ezt II. Miksa király 1573. november 20-án Bécsben kelt leirata szabályozza.⁵ Ez a szabályozás a zólyomi városi tanács kérelmezésére történt. A király tekintettel a fennálló háborús helyzetre — és természetesen a kincstárra is — leiratában értesíti gersei Pethő János főispánt, hogy a rendelet értelmében a városban lakó háztulajdonos nemesek kötelesek hozzájárulni a városi közterhek viseléséhez, s egyúttal megparancsolja a főispánnak, hogy a polgárok jogait érvényesítse a netán vonakodó nemesekkel szemben.

Nyilvánvaló tehát, hogy az ütközőpontot a két társadalmi osztály közti jogi ellentétben kell keresni. Az is nyilvánvaló, hogy itt két különböző előjogot élvező társadalmi osztály küzdelmének első fejezetét kísérhetjük figyelemmel. E küzdelemben a nemesség igyekezete oda irányul, hogy a megváltozott viszonyok mellett továbbra is megőrizhesse eddigi kiváltságait, a polgárság viszont arra törekszik, hogy a város területén belül kiküszöbölje azokat a nemesi előjogokat, amelyek a polgárság jogaival és érdekeivel ellentmondásban vannak. Végeredményben tehát az egyik vagy a másik fél jogainak csökkentéséről lehetett szó.

Ez a küzdelem kezdetben elszigetelten, egyes nemesek és egyes városok közt folyt, de pár év múlva országos méretű, politikailag szervezett akcióvá válik, amikor a nemesség már nem elszigetelten, hanem egységbe tömörülve — országgyűlési határozat alapján — akarja kieszközölni a városi jogok megszorítását. Az 1608-ki országgyűlésen győz a nemesi álláspont: az országgyűlési határozat alaposan megnyirbálja a szabad királyi városok jogait a nemesi alkotmány szellemében. Az 1647. évi országgyűlés 78., 79., 81., 82. és 93. törvénycikkei már nagyfokú jogfosztásról tanúskodnak a városok hátrányára.

A városi tanácsok hasonló sérelmei tehát csak egy láncszemet képeznek az említett küzdelem folyamatában. A polgárság persze védekezik, sérelmeivel a királyhoz fordul, aki az említett törvénycikkek szentesítése előtti időszakban védelmébe veszi a városokat (mint a kibontakozó abszolutizmus megbízható támaszát).

1577 óta (amikor Bálint átvette az apai örökséget) „az országúti kaland” lezajlásáig Zólyomban öt királyi leirat orvosolja ugyanazt a sérelmet, de a jogsértők már nem névtelen egyének (általánosságban említett nemesek, mert velük a város valószínűleg megegyezett), hanem — Balassi Bálint.

Az első ilyen okmány Rudolf király 1577. november 10-én Bécsben kelt leirata Barbarics György zólyomi főispánnak címezve.⁶ A panasz oka: a Benkovics-féle ház birtoklásával járó jogi ellentétek, „csaplálás”, városi privilégiumok áthágása, Balassi Bálint és legényeinek önkényeskedése. A király meghagyja Barbaricsnak, hogy Zólyom város polgárait védje meg Balassi Bálint és legényei túlkapásaival szemben.

Öt hónap sem telt el, s már megint baj van Balassi Bálinttal. Erről két királyi leirat tanúskodik. Mind a kettő Pozsonyban kelt: az egyik Balassi Bálintnak van címezve⁷ 1578. március 27-ki, a másik Barbarics főispánnak⁸ 1578. március 28-ki keltezéssel. A Bálintnak címzett leiratban a sérelmek között már nemcsak csaplálás és egyéb injúriák szerepelnek, hanem Rubigall „legényének” megfenyítése is. A zólyomiak tehát saját panaszukhoz hozzátartozták a selmeciek sérelmét is. A leirat azzal vádolja Bálintot, hogy: nem tudni mi jogon, házat szerzett Zólyomban bizonyos Benkovics István polgártól, áthágta a város praerogatív jogait, házában engedély nélkül bort mért ki, s mindezt egyéb visszaéléssel tetézi. Nem régen — olvassuk a leiratban — a nyilvános fürdő igazgatóját saját házában bántalmazta, szolgálai pedig különféle gaztetteket követtek el stb. Érdekes, hogy itt már nem Rubigall „legényéről” vagy „szolgájáról” van szó, hanem a fürdő igazgatójáról, akit *saját* házában vertek el.

A Barbarics Györgyhez címzett leiratban a király meghagyja a főispánnak, hogy a város polgárait védje meg bármiféle erőszakoskodókkal, alkalmatlankodókkal, zavargókkal és kártevőkkel szemben, különösen pedig „contra fidelem nostrum magnificum Valentinum Balassa de Giarmath ...”.

Négy év múlva a zólyomiak megint panasszal fordulnak a királyi udvarhoz. 1582. november 6-ki keltezéssel új királyi leirat megy Dobó Ferenc és Barbarics György címére⁹ amelyben a bécsi kormány meghagyja mindkét főemberének, hogy a zólyomi polgárok szabadságát védjék meg „... contra Valentinum Balassa de Giarmath eiusdemque servitores ...” Ugyanazon keltezéssel Bálint címére is megy királyi leirat,¹⁰ amelyben a király szigorúan inti őt hogy tartsa tiszteletben a város jogait és vessen véget a Benkovics-féle ház, valamint a csaplálásból származó viszályoknak.

⁵ L. az 1. sz. mellékletet.

⁶ L. a 2. sz. mellékletet.

⁷ L. a 3. sz. mellékletet.

⁸ L. a 4. sz. mellékletet.

⁹ L. az 5. sz. mellékletet.

¹⁰ L. a 6. sz. mellékletet.

Az öt királyi leiratnak nem volt kellő foganatja. A zólyomiak és Bálint közti viszony annyira elmérgesedett, hogy 1583. május 20-án — amikor az „országúti kaland” lejártszódott — nyílt ellenségeskedésbe csapott át.

A botrány lefolyása eléggé ismeretes Eckhardt Sándor közléséből. Leírásánál csak néhány kiegészítő adatra szorítkozunk.

Az eset a Zólyom és Hájnák közötti országúton játszódott le. Richter Ede a májusi kalandot sok romantikával tarkította. A több forrásból merített részlettel megtoldott udvarlási kísérlet leírásának olyan színezetet adott („Ezt írta Selmecre Barbarich”), mintha azokat Barbarics leveléből idézné (Sz. 1902. 915.). Most, hogy kezünkben van Barbarics mindkét levele, meggyőződhetünk arról, hogy bennük szó sem esik enyelgésről, nyeregbekapásról, copfról, sem pedig rénusi forintok eltulajdonításáról.

Az inzultált asszony először a zólyomi bíró előtt adta elő panaszát. A bíró (Gloss Boldizsár) már aznap (május 20-án) értesítette Selmec város tanácsát az esetről s levelében jelzi, hogy az ügyet a király elé terjeszti.¹¹ Az özvegyet azután Barbarics zólyomi főispánhoz meneszti, aki kihallgatja Sommernét, Sibircky Gáspárt és „több becsületes embert”. Másnap (május 21-én) a zólyomi bíró és a városi tanács is panaszt emel Barbaricsnál Balassi Bálint és legényei viselkedése ellen.

Nyilvánvaló, hogy Barbarics nem akar a „Balassi ügygel” foglalkozni. Elég gondja van a bányavidék védelmével, mert bár az 1568-tól 1593-ig terjedő időszakot „hosszú békének” szokás nevezni, rosszabb a háborúnál. Mélyen a védvonalon belül napirenden vannak összetűzések a zsákmányt hajhászó török portyázó csapatokkal.

A főispán tehát kihasználja azt a körülményt, hogy Sommerné selmeci illetőségű, s így Selmecbányára hártja az ügy elintézését. Hivatali kötelességéhez híven május 21-én kelt levelében értesíti Selmecbánya bíráját és tanácsát az eseményekről. Röviden vázolja Sommerné panaszát, a szemtanúk vallomását, valamint a zólyomi bíró és tanács „protestációját”. Ha jónak látják, forduljanak panasszal a királyi székhez (egy nappal előbb ezt már a zólyomi bíró is megemlítette), mert Balassi Bálint „őneki nem akarja magát alávetni”.¹²

A selmeciek azon melegében válaszolnak a főispánnak (május 22-én). Arra kéri a főispánt, hogy a királyhoz intézendő beadványukhoz a selmeciek és zólyomiak érdekében mellékeljen Bálintról jelentést, annál is inkább, mert az eset az ő területén történt.

Barbarics május 23-án kelt válaszából kitűnik, hogy erre nem volt hajlandó.¹³ Kezükben van — írja — az asszony kihallgatásáról szóló levele, melyhez nemcsak ilyen, de egyéb (azaz hathatósabb) bizonyítékot csatolhatnak. Helyesli azon szándékukat, hogy Balassi Bálintot az udvarnál vádolják be, mert „Balassa Bálint úr senkinek sem veti magát alá”. Az „egyéb bizonyítékok” alatt valószínűleg Bálint korábbi visszaéléseit érti, mintha jogi érzéke figyelmeztetné, hogy a kissé hevesebb udvarlási kísérlet egymagában nem elegendő ok arra, hogy komoly perként szerepeljen a királyi bíróság előtt. Jogi szempontból másként fest a szándék és másként a véghezvitt tett. Később látni fogjuk, hogy mind a királyi bíróság, mind Soós János alispán ugyanabból a szempontból ítélte meg a vádat (bár egy kis jóakarattal is kellett hozzá). Barbarics a maga részéről ezzel elintézettnek tekintette az ügyet.

De nem úgy a zólyomi és a selmeci tanács! Tanakodnak, bizonyítékokat gyűjtenek. Mozgósítják a bányavárosok jól működő szervezetét.¹⁴

A hét bányaváros szervezete azonban ebben az esetben nem tudott pozitív eredményt elérni Bálint befolyásos pártfogóival szemben.

A panaszíratot az udvarnál Seidel András, Selmecbánya bizalmi embere (sollicitátora) nyújtotta be a zólyomi követ beadványával együtt. A panaszírat szövegét nem ismerjük. Bálint ismerte a vádat, mert a bécsi udvar (helyesebben: a haditanács elnöke, Ungnád Dávid, Bálint jóakarója) megküldte neki mind a két beadványt, hogy előadhassa védekezését. Különböző barátai már a panaszíratok kikézbizetése előtt részletesen tájékoztatták őt a zólyomiak és a selmeciek vádjáról s egyúttal jó tanáccsal is ellátták, ami Bálintnak megkönnyítette a védekezést. A baráti segítségből Ungnád Dávid tanácsa lehetett a leghatékonyabb, mert az ügyet éppen a haditanács tárgyalta le — Ungnád Dávid elnöklése alatt.

A jó tanács hatása kivethető Balassi Bálint Rudolf királyhoz intézett levelének fogalmazásából, melyben tisztázza magát a vád alól. A levelet (kelt Liptóújjváron 1583. június 15-én) Illésy János nyomán leközölte Eckhardt Sándor. De ebből a levélből sem tudhatjuk meg világosan a vád egyes pontjait, mert Balassi gondosan elkerülte a konkrét vádpontokat. Csak általánosságban említi a selmeciek és a zólyomiak valótlannak nyilvánított vádaskodását. A „koholt” vádat, melyet ellensége (ez Barbarics György) fondorlatának tulajdonít, úgy ecseteli, mint jelentéktelen és valótlan dolgot, hogy az efféle viszályt alsóbb fokú bíróságon is el

¹¹ L. a 7. sz. mellékletet.

¹² L. a 8. sz. mellékletet.

¹³ L. a 9. sz. mellékletet.

¹⁴ L. a 10. sz. mellékletet.

lehetett volna intézni, melynek ő bármikor aláveti magát. Arra törekszik, hogy az ügy megyeszek elé kerüljön letárgyalásra. A bécsi haditanács (és Ungnád Dávid) jóvoltából ez sikerült is.

A két városi tanács minderről mit sem tudott. De nem tudott erről Seidel András sem, aki június 13-án kelt ismert levelében értesíti a selmeci városi tanácsot, hogy rövid időn belül ítélethezatalra kerül sor. A bírósági végzés késik, azért a selmeci városi tanács sürgetésére Seidel új beadványt nyújt be. Erre a célra felhasználja a hét bányaváros 1583. július 3-i körmöcbányai közös gyűlésének határozatát, mely szerint Balassi Bálint (helyesebben: Balassi emberei) a városi kiváltságok ellenére erőszakkal továbbra is vámot szed Hybén, amiből „a kincstárnak kára van”. Ebben az ügyben Bálintnak is írtak levelet (1583. július 19-én) Körmöcbánya pecsétje alatt.

Augusztusban azonban már lényegesen megváltoztak az erőviszonyok a két pereskedő fél között. E változást jól tükrözi vissza Seidel Andrásnak a selmeciekhez írt levele szeptember 8-ki keltezéssel.¹⁵ Mentegetőzik, hogy eddig nem sikerült megfelelő ítéletet kieszközölnie. Jelenti, hogy Körmöcbánya bizalmi emberei nem támogatják eléggé az új beadvány benyújtásánál. Bármennyire is óhajtotta, hogy hasonló panaszíratot nyújtson be Silveszter Ádám vagy Barbarics Mátyás, az illetők azt elmulasztották megtenni. Megemlíti, hogy a magyar kancelláriából új királyi leirat megy Körmöcbányára Balassi ügyében. Itt valószínűleg Rudolf király 1583. augusztus 30-án kelt leiratáról van szó, melynek átiratát a selmeci levéltárban őrzik. E leiratban a király a hybei vámszedés miatt dorgálja meg Bálintot.

Seidel továbbá jelenti, hogy Balassi Bálinttal szemben nehéz lesz lényeges eredményt elérni, mert Ungnád Dávid kezében van az ügy, aki „... Balass Valent gar wol bewogen ist und ine mit sondern treuen meint”. Sommerné ügyében különben fordulat állt be: a pert a megyeszékhez teszik át, ahol jobban ismerik a körülményeket, mert a király sem adhat hitelt olyan vádaknak, amelyek esetleg rosszakaratból fakadhatnak.

Seidel levele szeptember 17-én érkezett Selmecbányára. Bálint már öt nappal előbb „megfelelt” zólyomi vádlóinak.

Most előkerült Balassi Bálint magyar nyelvű „feleletének” átirata is, melynek szövegét annak idején a megyei könyvbe jegyezték be.¹⁶

A megyeszéki ülést szeptember 12-én tartották meg. Bálint erre a napra jól felkészült: támadó védekezésre, ha kell véres leszámolásra és talán elbujdosásra is. A két utóbbi eshetőségre aligha kerülhetett sor; tudta, hogy a megyeszéki nemesség mellette lesz, a zólyomi bíróra pedig úgy rájlesztett, hogy az moccanni sem mert.

E nap drámai lefolyású eseményeit több forrásból ismerjük. A zólyomi bíró idejében értesült Balassi Bálint előkészületeiről, bizalmas embere értesítette a felbőszült főúr feltett szándékáról, hogy a bírót ott a vármegye szemeláttára lekaszabolja. A bíró méltán feltette életét, azért háromszori hívásra sem jött el a nemesi székbe. Így aztán Bálint csak védekezésre szorítkozott. „Bizony keményen felele mind szolgálvaival öszve, mind bírónak, mind a tanácsnak” — így jellemzi Bálint „feleletét” Soós János alispán Dobó Ferenchez intézett levelében.

Feltűnő, hogy Bálint „feleletében” egy szóval sem érinti a selmeci városi tanács vádját, csak a zólyomiak vádaskodására tér ki. Elsősorban előadja, miért nem emelt szót becsületének védelmére már előbb, majd megleckézteti vádlóit, hogy helytelenül jártak el a bírói illetékesség dolgában, amikor öfelségénél és nem a megyeszéken vádolták, ahová az ügy tartozik.

A vádat, mint rosszakaratú koholmányt egyszerűen letagadja. Tagadja, hogy ő bármiféle „asszonyállatot” háborgatott volna „szabad útjában”. Sohasem volt ilyen szándéka. Védőbeszédében kiemeli, hogy az erőszakos házasságtörést, mint tényt, nem követte el, továbbá megemlíti azt a gyanúsítást, amelyről hallomásból értesült — s amely az asszony kihallgatásáról szóló Barbarics levelében nem volt bejegyezve —, hogy ti. Sommernétől elvett 20 rénusi forintot. Ezzel ügyes ügyvédi fogással elhárította magáról az erőszakos nemi közösülés és rablás vádját mint megtörtént tényt.

Egyáltalában nem tagadja a borivást (hiszen ez nem volt büntetendő cselekmény), mert „ők sem a k... anyjuk gypajú szekér borát (árát?), sem pedig a beste atyjuk keresményét” nem itták meg, hanem saját magukét költögették. A műveltebb hallgatóság körében nem kis derűtséget kelthetett védőbeszédének azon része, melyben tagadja, hogy ő szolgálvaival együtt szibarita életet élne, mert ők bizony „természet ellen sohasem éltek”. Hát abban Bálintnak teljesen igaza volt, mert távolról sem hódolt a „görög szerelem” kultuszának, amiről az országúti kaland is tanúskodik. A fogalomtévesztő hibát vádlói követték el, s ő ezt szellemesen fejúkhöz vágja, de ezzel egyúttal lényegesen csökkenti a vád hitelességét.

Humanisztikus műveltségének fölényét érezni minden kifejezésén, minden hasonlatán. Dialektikában, szócstabán senkisémm versenyezhet vele. Érzí, hogy szellemi fölényben van, s ezt érzik hallgatói is. Az alkalmat Balassi Bálint jól kihasználja. Szinte látni bajusza alatt

¹⁵ L. a 11. sz. mellékletet.

¹⁶ L. a 12. sz. mellékletet. (Balassi feleletének latin fordítását ECKHARDT SÁNDOR közölte: Új fejezetek „80–81. A szerk.)

a mosolyt, amikor Filelfus gyűrűjét és a nem rozsdásodó aranyat emlegeti, a női hűséggel kapcsolatban. Ez mind a reneszánsz kor emberére vall, viszont a nem éppen szalonkifejezéseket már a végvári katonaelet ösztönözte.

Érdemes figyelemmel kísérni a két társadalmi osztály közti „bíróági tárgyalás” lefolyását, ahol az igazság istenasszonyának szeme bizony nem volt bekötve, mérlege is jócskán hamis volt. A vádlott egyszerre vádlóvá válik. Bálint ügyesen alkalmazza azt a bevált stratégiai szabályt, mely szerint legjobb védekezési mód a támadás. Bálint támad és tagad. A bíróági közegek közül sem a főispán, sem az alispán, sem más nem szólal fel, hogy létezik például a Sommerné kihallgatásáról szóló hiteles jegyzőkönyv, ahol szavahihető tanúk nevei is fel vannak tüntetve.

Balassi Bálint ebben a mérkőzésben tehát teljes győzelmet aratott: mint hamisan bevádolt ember ártatlan került ki a kellemetlen perből. Meg is ünnepelte győzelmét jó lakomával, melyre meghívta az alispánt és több megyeszéki nemest. Az estébe nyúló ebéd után a vidám társaság „tüntető sétát” tett a bíró háza előtt, ahol kellemetlen incidensre kerülhetett volna sor, ha az alispán parancsára a kocsis kellő időben nem hajt gyorsabban és nem akadályozza meg, hogy Bálint leszállhasson az alispán kocsijáról.

Ezzel véget ért a drámai per első felvonása. A további fejleményekkel Bálint már nem igen törődött, de nem is törődhetett, mert rövid negyedéven belül sokkal nagyobb bajba keveredett Dobó Krisztinával kötött szerencsétlen házassága miatt.

A kétszeresen megbántott két városi tanács azonban nem hagyta abba a dolgot. Új vádiratot nyújtottak be Ernő főherceghez Balassi Bálint ellen. Ennek az új pernek részletei sok helyen még homályosak. Felderítésükhöz további levéltári anyag áttanulmányozása szükséges.

1.

Maximilianus secundus, Dei gratia electus Romanorum imperator semper Augustus ac Germaniae, Bohemiae etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae etc. fideli nostro magnifico Joani Pethow de Gersse comiti comitatus et capitaneo arcis nostrae Zoliensis, magistro cubiculariorum nostrorum et consiliario nostro salutem et gratiam. Expositum est maiestati nostrae in personis prudentium et circumspectorum iudicis et iuratorum ceterorumque civium civitatis nostrae Veteris Zoliensis, quomodo essent nonnulli nobiles, qui a sedibus et domibus suis per Turcas, communes fidei christianae hostes, pulsati et fugati, domos in ipsorum exponentium civitate ad instantes et plurimas requisitiones coemissent, promittendo se qualibet onera pensionis servitorum et quorumvis communium laborum tam de consuetudine civitatis quam de temporum necessitate proveniencia et emergentia subire et perpeti velle; nunc tamen nihil eorum praestarent, imo huiusmodi obligationi eorum contravenire non formidarent gravi ipsorum damno et praeiudicio exponentium manifesto supplicantes nobis propterea humiliter (1) imo dignaremur eis superinde de oportuno remedio gratiose providere. Quorum supplicatione clementer exaudita fidelitati tuae harum serie firmiter commitimus et mandamus, quatinus acceptis praesentibus praemissis sic ut praefatur stantes et se habentes praefatos nobiles in dicta civitate nostra Veteri Zoliensi domos habentium ad subeunda civitatis onera iuxta contenta publicarum constitutionum superinde emanatorum cogere et eosdem cives contra quoslibet violentos impeditores tueri et protegere debeas et tenearis. Secus non facturus praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum Viennae, vigesima die mensis Novembris, anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo tertio.

Maximilianus (m. p.)

Nicolaus Istwanffy (m. p.)

Dors.: Mandatum, quo iubentur et coguntur nobiles ad praestanda onera communia civitatis.

Okresný archiv Zvolen, archiv mesta Zvolen, 78., II., H: 2.

2.

Nos Rudolphus secundus, Dei igratia electus Romanorum, semper Augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmaciae, Croaciae etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Styriae, Carniolae ac Wirtenbergae, comes Tyrolis etc. egregio nobis fideli dilecto Georgio Barbarich, comiti comitatus ac capitaneo nostro Veterisoliensi salutem et gratiam. Cum ex demissa iudicis iuratorum ac universitatis civium nostrorum Veterisoliensium supplicatione nec non tuis ipsius literis intelleximus magnificum Valentinum Balassa de Giarmath ac servitores eius adeptis sibi a cive quondam Stephano Benkowith actionibus non solum educilla-

tionem vinorum, sed et talia eius oppidi privilegia ac libertates pro se usurpare iisdemque in privatum questum abuti, sed contra civilibus oneribus sese eximere eaque omnia contra regni institutiones eiusque oppidi observatam consuetudinem fieri. Nos eidem Valentino Balassa per peculiaria nostra mandata eius modi licentiam inhiuimus indiximusque, ne quid tale in praeiudicium dicti oppidi nisi eiusdem legibus etiam teneri velint imposterum attentare audeant, sed quia verendum est, ut mandato nostro ab ipsis hac in parte non satisfiat, sed pertinaciter in suo proposito pergant. Ideo tibi hisce firmiter committimus, ut dictos cives nostros in immunitatibus privilegiis ac libertatibus suis contra dictum Balassa, eiusdem servitores ac quosvis alios tranquillitatis turbatores tuearis ac protegas. Sic clementem nostram voluntatem executurus praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Vienna decimo die Novembris anno Domini etc. septuagesimo septimo, regnorum nostrorum Romani tertio, Hungariae sexto ac Bohemio tertio.

Rudolphus (m. p.)

Okresny archiv Zvolen, archiv mesta Zvolen, 79, II. D. 5.

3.

Nos Rudolphus secundus, Dei gratia electus Romanorum imperator, semper Augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmaciae, Croaciae etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Styriae, Carniolae ac Wirtenbergae, comes Tyrolis etc. fideli nostro magnifico Valentino Balassa de Giarmat salutem et gratiam. Expositum est maiestati nostrae in personi fidelium nostrorum prudentium et circumspectorum iudicis ac iuratorum caeterorumque civium civitatis nostrae Veterisoliensis, quomodo tu nescitur quo adeptus iure quadam domo civili cuiusdam Stephani Benkovich in eadem civitate Veterisoliensi habita varias contra ipsorum exponentium et civitatis eorundem iura libertatem prerogativam, quae ac consuetudinem intraduceres novitates et signanter in educillatione vinorum quam saepius prohibitatis nihilominus exerceres ac insuper plurimis quoque eosdem afficeret iniuriis molestiis ac nocumentis prout non ita diu magistrum balnei publici in aedibus suis dice verberasses servitoresque tui omnium generum facinora censentes hoc ipsum vel tui ex fiducia sibi ipsis impune licere comparare non vererentur, damno et praeiudicio ipsorum exponentium valde magno. Supplicantes maiestati nostrae quam humillime dignaremur eisdem superinde de oportuno remedio gratiose providere. Quorum supplicationes tanquam iusta clementer exaudita nolentes libertati ac praerogative iuribusque ipsorum per te vel alios quospiam derogatum iri, fidelitati tuae harum serie firmiter committimus et mandamus, quatinus acceptis praesentibus et praemissis sicut praefatur stantibus et se habentibus praefatorum exponentium libertatem et praerogativam ipsorum ac civitatis eorundem in omnibus et potissimum in educillatione vinorum, quae tibi vel eo non conceditur, quia unitati civium incorporatus non esse, observare debeas neque illam quo modo infringere presumas. Secus non facturus praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum Posonii vigesima septima die mensis Martii anno Domini millesimo quingentesimo septuagesimo octavo.

Rudolphus (m. p.)

N. Istuanffy (m. p.)

Okresný archiv Zvolen, archiv mesta Zvolen, 80, III., D. 12.

4.

Nos Rudolphus secundus, Dei gratia electus Romanorum imperator, semper Augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmaciae, Croaciae etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Styriae, Carninthiae, Carniolae ac Wirtenbergae, comes Tyrolis etc. fideli nostro egregio Georgio Barbarith supremo capitaneo nostro Zoliensi moderno et futuris salutem et gratiam. Quoniam nos fideles nostros universos et singulos cives et inhabitores civitatis nostrae Zoliensis simul cum universis rebus, bonis et iuribus suis quobusvis possessionariis ubivis et in quibuscunque comitatibus regni nostri Hungariae et partium sibi subiectarum habitis et existentibus iustis ut puta et legitimis in nostram regiam recepimus protectionem et tutelam et specialem vice et in persona nostra regia tuae duximus commitentes tuitioni et protectioni. Ideo fidelitati tuae harum serie firmiter committimus et mandamus, quatinus a modo imposterum praefatos universos et singulos cives et inhabitores civitatis nostrae Zoliensis in dictis universis rebus, bonis et iuribus suis quibuscunque possessionariis ubilibet et in quibuscunque comitatibus praedicti regni nostri Hungariae et partium sibi subiectarum habitis et existentibus iustis, ut premittitur et legitimis contra quoslibet violentos et illegitimos impeditores, turba-

tores et damnificatores, signanter vero contra fidelem nostrum magnificum Valentinum Balassa de Giarmat, qui eos in dictis bonis suis turbare et molestare velle dicuntur, tueri, protegere et defendere modis omnibus debeas et tenearis. Autoritate nostra regia tibi hac in parte concessa iureque et iustitia mediante. Secus non facturus praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum Posonii, vigesima octava die mensis Martii anno Domini Millesimo quingentesimo septuagesimo octavo.

Rudolphus (m. p.)

N. Isthwanyfy (m. p.)

Okresný archiv Zvolen, archiv mesta Zvolen, 81. III., A. 21.

5.

Rudolphus secundus, Dei gratia electus Romanorum imperator, semper Augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Dalmatiae, Croatiae etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Styriae, Carinthiae, Carniolae ac Wirtenbergae, comes Tyrolis etc. fidelibus nostris magnifico ac egregio Francisco Dobo de Ruzka comiti comitatus Barsiensis ac supremo partium regni nostri Hungariae Ultradanubiarum capitaneo item, Georgio Barbarich comiti comitatus et capitaneo arcis nostrae Zoliensis modernis et futuris simul vel divisim constitutis salutem et gratiam. Quoniam nos fideles nostros prudentes ac circumspectos iudicem et iuratos ceterosque universos cives civitatis nostrae Veterizoliensis simul cum universis rebus bonis et iuribus ipsorum quibusvis possessionariis ubivis et in quibuscumque comitatibus dicti regni nostri Hungariae et partium ei subiectarum habitis et existentis iustis ut puta et legitimis in nostram regiam recipimus protectionem et tutelam specialem vice et in persona nostra regia vestrae duximus committentes tuitioni et protectioni. Ideo fidelitati vestrae harum serie firmiter committimus et mandamus, quatinus a modo imposterum praefatos universos cives dictae civitatis nostrae Veterizoliensis in dictis rebusque bonis et iuribus ipsorum quibusvis possessionariis ubilibet et in quibuscumque comitatibus praedicti regni nostri Hungariae et partium ei subiectarum habitis et existentis iustis ut praemittitur et legitimis contra quoslibet violentos et illegitimos impeditores, turbatores et damnificatores, signanter vero contra fidelem nostrum magnificum Valentinum Balassa de Giarmath eiusdemque servitores, qui eos in dictis bonis ipsorum violenter et illegitime turbare et molestare dicuntur, tueri, protegere et defendere modis omnibus debeatis et teneamini autoritate nostra regia praesentibus vobis hac in parte concessa iureque et iustitia mediante. Secus non facturi praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Vienna Austriae, sexta die mensis Novembris anno Domini millesimo quingentesimo octogesimo secundo.

Rudolphus (m. p.)

Georgius,
archiepiscopus Colocensis et administrator
Jauriensis (m. p.)

Okresný archiv Zvolen, archiv mesta Zvolen, 82 b, sign. nélkül.

6.

Nos Rudolphus secundus, Dei gratia electus Romanorum imperator, semper Augustus ac Germaniae, Hungariae, Bohemiae, Croatiae, Dalmaciae etc. rex, archidux Austriae, dux Burgundiae, Styriae, Carniolae ac Wittenbergae, comes Tyrolis etc. fidei nostro magnifico Valentino Balassa de Gyarmath, certorum equitum nostrorum levis armaturae Agriae capitaneo salutem et gratiam. Expositum est maiestati nostrae in personis fidelium nostrorum prudentium ac circumspectorum iudicis et iuratorum totiusque communitatis civium et inhabitatorum civitatis nostrae Veterizoliensis gravi querela, quomodo tu cum quodam Stephano Benkovich super domo uxoris suae in medio eorundem exponentium habita his superioribus diebus inscia uxore eiusdem praeterque omnem dictorum exponentium expectationem certam concambialem permutationem fecisses, quam nunc pro te occupare in ea morari ac vina tua educillari facere intereris in grave praeiudicium iurium libertatisque eorundem exponentium et damnum manifestum. Supplicantes propterea maiestati nostrae iidem exponentium humillime ut ipsis de oportuno superinde remedio gratiose providere dignaremur. Quorum supplicatione tamquam iusta aequitati consona clementer exaudita quum neminem fidelium subditorum nostrorum in iustis iuribus consuetudinibus ac privilegiis per quempiam indebite turbari et molestari velimus. Ideo fidelitati tuae harum serie firmiter committimus et mandamus, aliud habere nolentes, quatinus acceptis praesentibus et praemissis sic ut praefatur stantibus et se habi-

tantibus tam a praefatae clancularie permutatae domus occupatione, quam vero vinorum tuorum ibidem contra manifesta privilegia et libertates dictorum exponentium educillatione te penitus cohibere intraque tuos limites te continendo in civilem statum neutiquam te ingerere aut contra libertatem privilegiaque eorundem exponentium aliquid attentare, sed dictos exponentium quietos et impeditos relinquere modis omnibus debeas et tenearis. Secus non facturus praesentibus perlectis exhibenti restitutus.

Datum in civitate nostra Vienna Austriae, sexta die mensis Novembris anno Domini millesimo quingentesimo octogesimo secundo.

Rudolphus (m. p.)

Georgius, archiepiscopus Colocensis
et administrator Jauriensis (m. p.)

Okresný archív Zvolen, archív mesta Zvolen, 83 a, II., D. 6.

7.

Prudentes et circumspecti domini amici et vicini nobis observandi. Salutem precamur et vicinitatis officia. Pr. et C.D.V. deferimus, quam scelestissimum facinus inauditum pene ac letostandum perpetravit Valentinus Balassa in regia via in praesentium exhibitrice ab eadem et famulo eiusdem intelligere potuerit. Cum itaque id minime tegendum sed Mattis Caesar. domino nostro clementissimo aperiendum censeamus vosque haec Pr. D.V. quoque concernat, quid eadem in negotio hoc facere volunt, ut nos advocant etiam atque etiam rogamus. His D.V. et Cir. feicissime valere exoptamus. Veterissolio 20 Maii A^o 1583. Pr. D. V. amici et vicini

Judex et jurati cives Veterissolienses.

Címzés:

Prudentibus et circumspectibus dominis judici ac inelyti senatus civitatis Schembnicensis, nostris dominis et vicinis nobis observandis.

A levél eredeti pecséttel van ellátva. Ez idő szerint rendezetlen állapotban levő XVII. századbeli levéltári anyag jelzés nélkül a selmechányai városi levéltárban. (Az idézett anyag külön borítékban.)

Okresný archív, Banská Stiavnica.

8.

Edl Ernusten Namhafft und wollweisen insonder gunstig freundliche lieben Hern Noch erpittung meinen willige Dienste. E.H. aus groser vrsachen hab ich nit verhalten kheinen Rehden E.H. an Zweiffl gor woll pewist, wie sich der Herr Balassy Balendt allhie verhellet nit allain seinen Diener, sondern er selber Perschandlich soliche Schombt und Spott, das vor Gott dem allermechtigen grossn sindt und vor dieser Weltd Schandt und Spott was sy thuen zu Iberfluss Den gestregen Tag gemellter Herr Balassy auff fraier Strossen ain erliches Baib, E.H. Mitbonerin von der Schemicz, auff dem Feldt hin und wider geioigt, Ire Haubm von Koupf obgerisen, nider gezogen im waiss und also mit grosser Gewaltt ein schantliches Willen verpringen wellen Ob die gueten Fraw Ire E(h)r pewortt und guettn Zait mit heligen Schraien zu Hilff feröffnen, das sy also Ire Er schwerlich vor ime erwert. Sy also allspalt mit iren Diener fir mich khomen, klagt und anzaigt. Gleich zu der Zaitt bay mir gewest des Hern Kraissshautmans ain unsoliger Diener mit Nomen Sibricki Gaspar, auch viel erliche Laitt, welches ich vor Ime auch protestiert. Mer zu Iberfluss heutt frue zu mir komen allhie der Herr Richter und Ratt, auch die Sachen vor mein protestiert, das sy schon nit beren sicher sein vor Inne und seinen Diener wider in der Stot noch im Felldt ire Baiber oder Kinder ausschiken, welches borlich nit zu laiden. Hoff E.H. wirtt dem woll wissen zu thuen und soliche offentliche Tyronay in diesen fraien erberen Siben Pergstatten nit laiden, welches zu erpormen ist, wail er mir in kainen Weg nit will underrichten lassen, sondern ain Muetwillen über den anderen treiben. E.H. werden Ire MTH auff gehorsamist woll wissen druma zu ersuchen. Solches hob ich E.H. alls meinen verfraiten lieben Herrn auss Notturfft dienstlich wellen zu wissen thuen, des ihs auch meines Ambtes halben schuldig pin zu thuen. E.H. alle Zaitt baystehen, mich also E.H. peuelch Gott dem Herrn uns so mutlich. Datum Alltsoll 21. May 1583.

Georgy Barbaryth Span und Hauptman, manu propria.
Címzés: Den Edlen und Ernusten Namhafften und wollaisten Hern Richter und Rott der Stott Schemnicz etc., meinen gunstig verfraintten Herren und Lieben Nachporn.

A levél eredeti pecséttel van ellátva.

Ez idő szerint rendezetlen állapotban levő XVI. századbeli levéltári anyag jelzés nélkül a sel-

mecbányai városi levéltárban. (Az idézett anyag külön borítékban.)
Okresný archív, Banská Štiavnica.

9.

Edl Ernuesten Namhafft und wollweisen insonder gunstig und verfraudten freundliche lieben Herrn Noch Erpittung meinen willigen Dienst. E.N.W. Schreiben hob ich empfangen den ernstlich auch gor ungedulden Ibermuett so mo (man) im Land thuett, E.H. im ganczen Ernust mit gehorsamer Peschwar Ire Mt etc. firpringen und khaineswegs nit zu laiden, welches wider Gott auch der ganz Land ist, auch sich umb soliches zu Peschwoeren fuegsamlich Ursach haben.

Was mir E.H. schreiben und pitten, das ich neben E.H. ain Firschrift thuen sollte, das mir gor nit notturfft ansieht, waill ich zuvor an die Herrn die Klag und Protestatio, so fir mich komen, fuegsamlich ine mein Schreiben zu wissen gethan, an den hobe mein Hern ganz fueg zu merer Zeugnus megen dasselbig Schreiben die Heren hinaus schiken. Wo es faneten wore, auch gor wall firzuzeigen wissen, im Fall die Sachen wie nit gezwaifflt, Ire Mt wirt solichen schandlich Ibermuett nit leiden, er sey, ber ist, Do wirt mo mereress Zeugnus finden. Sonst ich kan hieher meinen Hern kain pesser Pericht anpevelich nit ainzi(hen), wail sich der Herr Balassy keinem Menschen nit will underrichten lassen. Hob kain zwayffl, die Hern werden dem gor woll wissen zu thuen, don soliches thuen nit verporgen, sondern sich alhhie die erbery Stott Alltsoll nit in ainem solihen, sondern mereress zu peschwoeren Iber ime Hern Balassy seine Diener E.H. fuegsamlich Zeugnis geben kinen, welches nit zu laiden. Also den Hern meinen Dinst Gott dem Hern pevolic, Datum Alltsol 23, May 1583.

E.H.D.W.

All.

Georgy Barbarith
Span, manu propria

Címzés:

Dem Edlen Ernusten Hern N. Richter und Rott der Stott Schemnicz meinen versuntten Herrn und lieben Nochporen zu aigen Handen
Schemnicz

A levél eredeti pecséttel van ellátva.

Ez idő szerint rendezetlen állapotban levő XVI. századbeli levéltári anyag jelzés nélkül selmecbányai városi levéltárban. (Az idézett anyag külön borítékban.)
Okresný archív, Banská Štiavnica.

10.

Prudentes et circumspecti domini amici et vicini honorandi salutem et studia vicinitatis bonae beferminis.

Ex literis vestris intelleximus, quod P.D.V. absque mora Mttem Caesaream de scelertissimo facinore Balassae edocere ac ut nostras vestris adiungeremus literis, quibus hoc et alia scelera Balassae declaremus, cupitis. Cum autem multum nostra refert, ut per privatum nuncium Majestatem Caesaream cum ob haec et alia Balassiana ac aliorum quoque facinora, quae nobis maxime oneri sunt, requiramus, hinc diebus eundem ablegare statuimus, cui etiam in mandatis daturi sumus, ut cum legato D.V. mutuo intellectu habito una eadem de re Majestati Caesareae supplicet ac in declarando statu facinori auxilio sit. Haec Pr. ac Cir. D. Vestris scribenda censuimus. Easdem feliciter valere desiderantes. Veterissolio 24. Maii 1583. D.V. amici et vicini

Judex et Jurati cives civitatis Veterosoliensis.

Címzés:

Prudentibus et Circumspectis Dominis judici ac senatui civitati Schembniciensis etc. Dominis Amicis ac Vicinis observandissimis.

Más kézzel:

Praesentirt dem 24, Maii 1583.

A levél eredeti pecséttel van ellátva. Ez idő szerint rendezetlen állapotban levő XVI. századbeli levéltári anyag jelzés nélkül a selmecbányai városi levéltárban. (Az idézett anyag külön borítékban.)

Okresný archív, Banská Štiavnica.

11.

Edel, vest, ersam, nambhafft, wolweiss grossgünstig gepittunder Herrn Nach meiner schuldig willig geflissenen Dienst Erpittung hab ich Euer V. und Herrschafft Schreiben empfan-

gen, auch den Inhalt vernomen. Sol hierauf Eur V. und Herrschaft dinstlich nit bergen, das ich zwar verstrichner Monat auf derselben schriftlichen günstigen bevelch an mich den Abgestandten von Altsol in sachen Balass Valents geübten an einer Frauen Muttwill betreffend beigestanden, auch in Namen Eur V. und Herrschaft ein beschwar Supplication der Kay. Majestät etc. übergeben, deren glaubwürdig Copy ich hiebei neben deren von Altsol und Herrn Barbaritsch Schreiben E.V. und Herrschafft zuschicke. Wiewol ich mir aber gewünscht, es hette solch Scriptum Herr Adam Silvester oder Herr Matthias Barbaritsch selbst gestellt, an welche gleichfalls E.V. und Herrschafft derwegen damals geschriben, Weil sie aber albereit von hienem verrückht gewesen, haben sie unterwegs solchs zuverrichten mich vermanet. Welchs ich also in massen sie mich instruiert und selbs vorgeschriben unverzüglich gethan und da ichs nit recht getroffen und velleicht die Sach etwas zu lindt angegriffen, Bitt ich mir solchs günstig auszulegen, dann ich also einfaltig vermaint, es sei besser und leichter zuverantworten, wan man den Sache zu wenig und nit zuviel thut. Hab ich auch diss insonderhait darbei betracht, das Herr David Ungnad ime Balass Valent gar wol bewogen ist und ine mit sondern trauen maint, welcher dann in dieser Sachen Erledigung und Expedition sitzt. Darauf ist dem Herrn Kraisshauptman, dem Herrn Barbaritsch, Dobo auch ime Balass Valent selbs, die sich umb Bericht zukhomen, entlich im Kriegrath bei seinen Erpitten die Sach beruhen bleiben, welchs folgenden Inhalts gewesen: Wan ine Euer V. und Herrschaft Spruch nit erlassen khünt, solten sie ine an Ort und Stellen es sich geburt als beim Stwl furnemen, nit zu Hoff bey irer Majestät etc. demassen angeben. Da wolt er Red und Atwort geben und E.V. und Herrschaft sagen, was Inen gebürt. Bete auch Ir Majestät wolten solcher blossen Clagen, so aus lauter Zünötigung und Abgunst entspringen, nit Glauben geben, oder Ungnad kegen und wider Ine lassen. Ist in aber dannach solch sein Misshandlung zum höchsten Hof verwiesen verhebt und weil er sich aufs Ordinarii Recht berufen, dasselb Ime nit verwaigert worden. Dabey inen E.V. und Herrschaft fürzunehmen und der Sachen weiter wie zuthun wissen werden. So stehet diss.

Die ander Sach Frau Schönfelderin contra Wolfgang Roll betreffend, davon ich gar nie kheinen Bericht gehabt, ja nichts gewüst. Befindt ich nach gehabter fleissiger nachforschung sowie das sie bei den Hoff an die N. O. Camer remittirt, dannen den Herrn Commissarien in der Sachen notturfittigen Bericht einzuziehen anbevolen worden. Da werden E. V. und Herrschaft khunfftig auflagen, khom ich demselben meiner Schult und Pflicht gemes mit allen Willen und Fleis nach.

Bey der Rothuttischen Erben zerhaben (?) hab ich auch umlengst die mir anbevolene Sachen anbracht, drauf sie sich schriftlicher Antwort Klagen E. V. und Herrschaft erpotten, ob dieselb erfolgt ist mir zwar unbewust.

Auf der sieben erbarn Pergstätt an die Kayserliche Majestät neuliche Missiva ist bey der Hung. Canzlej ein Bewelch an Balass Valent gefertigt worden, dessen Copy ich auch hiemit E. V. und Herrschaft zuschicken wollen, das Original hab ich vor wenig Tagen hinein geschickt auf die Crembnitz. Sunst ist der Zeit bey Hoff nit viel neues, und da was ist, achte ich und halte dafür es khume E. V. und Herrschaft von andern zu. Mag also dieselben mit weitlaufftigen Schreiben nit beschwaren. Der junge Cantzler ist seith nechst gehaltenen Landtag nie bey Hoff gewesen und erst vor gestern alhie ankumen nach Ihre Majestät von hinnen vorreisen wird er sich wider auf seine Gutter begeben und in massen beschehen. Herr Secretarii je alein dem Hoff nachfolgen.

Über die hiege Lufft höret, man wol hin und wider Clagen weiln, aber die Bäder und Schulen nach zur Zeit unverboden, welchs dann in grosser Gefar zubeschehen pflegt, Ihre Majestät auch mit den Erzherzogen noch alhie sind, ist meines Erachtens nit so viel dran als man redet. Tue mich hiemit E.V. und Herrschaft zu derselben günst dinstlich empfehlen. Wien den 8. September 1583. Euer V. und Herrschaft gehorsammer williger Diener Andreas Seidelius zu Wien an Kolmarkt beim Christoff Markhoff Schreiber zuerfragen.

A levél eredeti pecséttel van ellátva.

Ez idő szerint rendezetlen állapotban levő XVI. századbeli levéltári anyag jelzés nélkül a selmecbányai városi levéltárban. (Az idézett anyag külön borítékban.)
Okresný archiv, Banská Štiavnica.

12.

Balassa Balynth Vram felelete az Zolyomi Biro es Thanach ellen, arrol az mind az feidelem eleoth ez napokban be vadoltatoh volna irasok altal.

Hogy en ez ideigh Ktek eleoth arrol nem zoltam, az mire engem ezen tiztessegem oltalma vezerlet, annak nem feledekenseg sem tiztessegemre valo gondviseletlenseg az oka, hanem chiak ez, hogy az eleot, mikor tutomra eset volna, minemew hamis es ektelen panaszt az Zolyomi

biro es itt valo Polgarokall eozwe mindt magamra, mind szolgaimra eo felsegenek jrt volna. Vartam azt, hogy Ktek eozwe gyuelven es ugyan Ktek eleot akartam nekik meg felelnem, de miért hogy addig nem kerestek, míg en it valek, es enekem ys jmar Balassa Andrash Uramhoz batyamhoz keletke mennem, elmulthatatlan Jeles dolgaymert, ez volt az oka, az miért halgat-tam ekkorayg, de jmar latwan az Ktek gywlekezetit, nem halaztom towab, hanem meghfele-lek nekik Ktket kowetuen, vgy hogy hasonlo mirtikel ewgykezem megh teritenem nekik az en ream tett hamis Panazokat.

Irtak azt en magam feleol, hogy en neminemew azzionalatoth zabad vtaban nem chak meg fertoztetem, hanem megh vgyan megh foztotam volna. Erre ezt felelem, hogy hazuttak tiztesegemben praktikalo arolo kuruyok es beste kurua fiayok. Mert nekem sem zandekom, sem dolgom ollyan nemis volt es amint az ideygh en ream sem rapina, sem violentum adulterium soha nem bizonyosodot, hyzem Istent, hogy soha ez vtan sem bizonyosodik. De ha eo nekik ygy fay valami hamis panaz, mert nem keresnek engem teorwenyel, hizem sem orzagos hadt ninch most, hogy Jura silerent, sem olly zeginek, hogy arra valo keolchegek nem volna, sem olly bolondok, hogy perleni nem tudnanak. En sem vagyok el zeokheteo, mert zalogom vagon ez orzagban, felys talalnanak azon, de mint bizzonak igassagokban, megh tetzik azon, hogy contra quam inter nos conuenerant, az Orzag Capitania es Kmedt feo Ispan vram es Kmed Vice Ispania eleot eok semi teorwenyel eleöszér erreöl engem meg nem kerestek, hanem intempe-stiue eo felsegenek engem be arultanak. Noha az utan az byro egy szolgam Horwath Janosh eleöt ereos hittel es esskvssel meg tagatta, hogy eo felsegenek en ream semit nem yrt, maga Immar akor aruloyval vermeth astak volt alam. Mert eo felsegenek ygaz helet hamissat, es byzon gyanant hazugsagot Irtak volt.

Irtak aztys, hogy en eyel nappal Iszom, es hogy en mind szolgaimwal eozwe Sybaritica eletet vyselek; ebbenis hazuttak mind tiztesegemnek vezteo por fycha¹⁷ fenteo (?) hyres kuruyok, mert mi soha természet elen nem eltunk, seot az Sybaritica elet minemw legyen, Isten abba bizonsgom, hogy soha nem tudom. Hogy wygan laktunk, nem tagadgyuk, de mi azzal sem birot, sem mas polgart meg nem bantottunk, abban kedig az en italomban mi ellenek lehetet nekiek, soha nem tudom, holot sem az kurwa annyok gyapyw(?) zeker borat¹⁸ sem az kurwa bestie attyok keresmenyeth nem ittuk, hanem az mi magunket keoltetunk. De en hizem, azt kiuantha byro Vram, hogy azon bankogyunk my, az min eo neki kelenne ban-kodny, ha vak nem volna.

Irtak aztis, hogy feleségek sem gyermekek teolwnk bekewel nem maradhatnak, de ez eb orczak baar ne teobet newezzenek, hanem chiak egyet, mely azionembert avagy leant gygyekzem en itt meg zegyeniteni. Ha feleségek Jambor, miért feltik, ha tугyák hogy aranyat rosda nem fog. Ha kedig nem az miért, eorzik, holot tугyak hogy az filelphus gyewreye nelkeul meg nem oltalmazhatyak. De rewideden zoluan, valamit en ream es az en zolgaimra yrtak, hazuttak teokeletlen aruloyval benne. Ez legyen en tewlem valaszt az emenda lingue heliben.

Ez idő szerint rendezetlen állapotban levő XVI. századbeli levéltári anyag jelzés nélkül a selmechányai levéltárban. (Az idézett anyag külön borítékban.) Okresný archiv Banská Štiavnica.

¹⁷ A szó első betűjének olvasata bizonytalan. A szerk.

¹⁸ Valószínűleg a másoló íráshibája. Az eredeti szövegben bizonyára „arat” volt. (A hely értelmezése további megjegyzéseket tesz szükségessé, összefüggésben az egykorú latin fordítással. A magyar „gyapjú szeker” kifejezés helyén Eckhardt a latinban „currum sanae” szavakat olvasott; de mivel ezt értelmetlennek találta, feltételezte, hogy a currum elírás „cunnum” helyett, a „sanae” szó értelmezését azonban mellőzte. A magyar szöveg ismeretében most nyilvánvaló lett, hogy a szekérnek megfelelő currum szó helyes, a sanae viszont alighanem „lanae”. Eckhardt a téves olvasat ellenére, kitűnő filológiai érzékkel, mégis rátapintott a kifejezés jelentésére, ugyanis a „gyapjú szeker” nyelvileg érdekes kifejezése valóban nem jelenthet mást, mint „cunnum”-t. Ha a magyar szöveget közlő Ján Kloc sejtése helyes és a „borát” szó eredetileg „arat” volt, akkor a szöveg értelme így teljesen világos; a „borát” szó fordítása egyébként a latinban nem is szerepel. Ha viszont feltételezzük, hogy nem történt elírás, akkor elképzelhető, hogy a „szeker” és a „borát” szavak között eredetileg még más is állhatott, pl. „által szerzett”, amint latin fordítás „per currum...acquisita” szerkezete is támogat. Természetesen más megoldás is lehetséges, kívánatos lenne, ha nyelvészeink is figyelmet szentelnének Balassinak erre az érdekes szóhasználatára. A szerk.)

A Petőfi-életmű kutatói általában azt vallják, hogy az, amit Petőfi ifjúkori költeményeiből ismerünk, csak egy része, talán a kisebb része annak, amit Petőfi 1838 és 1843 között írt. Ezt a nem alaptalan feltevést az iskolatársak, barátok emlékezéseivel indokolják — az emlékezések ugyanis egy-egy korszakban rendszerint versekről, sőt kisded kötetekről beszélnek —, s még inkább indokolják azzal, hogy sok ifjúkori Petőfi-versek ismerjük a *címét*, nem egynek egykor megvolt lelőhelyét, magukat a költeményeket azonban ma már nem.

Petőfi költeményei újabb kritikai kiadásának előkészítése során viszont — az életrajzi, alkotásilektani és műmegővási körülmények mérlegelésével — bennem az a meggyőződés alakult ki, hogy egyrészt a ránk maradt zsengék mennyisége *viszonylag* teljesnek tekinthető: azaz valószínűleg kevesebb fiatalkori vers pusztult, kallódott el, mint általában hiszik; másrészt a csak cím szerint ismert költemények egy része azonosítható *más cím alatt* szövegszerűen is fennmaradt költeményekkel.

Ennek alátámasztására néhány szóban ki kell térnünk arra, hogy Petőfi szinte gyermekkorától kezdve, de Selmecen (1838. szept. — 1839. febr. közepe) már bizonyosan a jövő számára gyűjti, őrzi, letétbe helyezi versecskéit, s hogy már ekkor a publikáció vágyával, szándékával, igényével költ, olyan publicitás igényével, mely már ekkor túlnéz a kollégiumi, liceumi magyar társaságok, önképzőkörök nyilvánosságán. „Gyakran említette, mennyire szeretné ő, ha csak egyetlen egy munkáját látna nyomtatásban” — emlékezik a selmeci Petőfire Szeberényi Lajos.¹ Az ilyen költő, érthető módon, nem hányja el verseit, nem hagyja elkallódní, hanem odaajándékozza emlékül (bízva abban, hogy a megajándékozott megőrzi), lemásolja, összegyűjtögeti egy cérnával egybefűzött füzetecskébe, méricskéli: kijön-e belőle egy kis kötet, amivel már felkeresheti az irodalmi élet vezéreit — és a kiadókat. „Petőfi [Ostffy] Asszonyfán, Sopronban, katonáskodása idején, s onnan visszatérte után rövid időzése alatt Pápan, számos költeményt írt, melyeket ő inkább csak erős emlékezetében hordott, majd nekiülve egy füzetbe összeszedett majd meg összetépte, némelyek kihagyásával, mások átdolgozásával meg újra összeírta, s számíttatta, hogy mily kötetként adnának ki nyomtatásban” — írja Petőfi rokona, egy életen át jó barátja, néhány évének közvetlen szemtanúja s hiteles felidézője, Orlay Petrics Soma.² Így készült el például a *Lanc Versei* c. kötet 1841-ben³ s egy másik (részben bizonyára azonos anyagú) kötet 1842-ben. Ez utóbbiról Orlay így emlékezik meg: „Egy kötetke költemény kiadását is tervezték Mező-Berényben; mely Petőfi verseim kívül tölem egy pár beszélyt is tartalmazott volna. . . . Azonban pénz és kiadó nélkül számítottunk, s így a szándéknál tovább nem boldogultunk”.⁴

Egyenesen meglepő az az öntudatos jövőre készülés és műfeltés, melyet Petőfi akkor mutat, amikor élete egy-egy nehéz fordulója előtt az a veszély fenyegeti, hogy a rá váró viszonytagságok között versei esetleg elkallódnak. Selmecről való eltávozása előtt Szeberényinél hagyja néhány költeményét (ugyancsak neki Pozsonyban is átad 1840—41-ben néhány verset), a katonaság alatt (1840) Salkovics Károlynak, az ostffyasszonyfai nyár egyik pajtásának küldi el levélben frissen írt verseit vagy azok egy részét,⁵ — mert a többit ő maga őrzi! még 1845 januárjában is. „... a Tavasz második füzetébe majd összeszedem katonakoromból megmaradt [!] alexandrinus verseimet” — fenyegeti meg a pápai zsengéit tudta nélkül nyilvánosságra hozó pápai képzőtársulatot.⁶ 1841 őszén Neumann Károlynál, aszódi szállásadónője fiánál, akkor még egyik legjobb barátjánál helyezi letétbe a *Lanc Verseit* és egy összehajtott rajzlapon külön még öt költeményt⁷. . . . Az persze előfordulhatott, hogy a letéteményesek méltatlanok voltak a bizalomra, hagyták elkallódní a nekik átadott verseket. Ez lett a sorsa — ha az eset egyáltalán megtörtént — az ostffyasszonyfai szerelem tárgya, Tóth Róza számára átadott verseknek.⁸

A versek megőrzésének egy másik, talán még gyakoribb formája az volt, hogy — mint Orlay mondja — Petőfi „csak erős emlékezetében” hordta azokat, és egy későbbi időpontban — esetleg változatlanul, leginkább azonban átdolgozva — leírta őket. Leírta, az alapötletet, alapélményt meghagyva, de érettebb formai művészettel, magatartással újra kidolgozva, —

¹ Néhány év Petőfi életéből. Szeged 1861. 9.

² ORLAY SOMA: Adalékok Petőfi Sándor életéhez. BpSz 1879. XXXVII. köt. 18.

³ Vö. KORONCZY IMRE: Petőfi életéhez. Figyelő 1889. XVII. köt. 1. füz. 51—59.; REXA DEZSŐ: „Lanc Versei”, 1922.

⁴ ORLAY I. m. BpSz 1879. XXXVII. köt. 35.

⁵ BARÓTI LAJOS: Ismeretlen ifjúkori költemények Petőfitől. VU 1897. 3. sz. 34—35.

⁶ Petőfi Sándor Összes Művei. V. köt. Akadémiai K. 1956. 11.

⁷ Petőfi ifjúkori kiadatlan költeményeiből. VU 1880. 43. sz. 709—710.

⁸ PORKOLÁB ISTVÁN: Petőfi Ostffyasszonyfán. Harangszó 1922. 20—21. sz. 171.; Uő.: Petőfi Kemenes-alján. EvIL 1922. 5. sz. 6.

többnyire *más címen!* Mint látni fogjuk, még a pápai képzőtársulati működés során is igazolható, hogy Petőfi sokszor egy-két évvel korábban megfogalmazott versnek egy megújított, átdolgozott formájával lép fel (*Kuruttyó*, *Heliconi zarándok*, *Vándordalok* stb.). Szerencsére nem egy zsebének fenn is maradt két, olykor három változata is, — állításunk így több a pusztá feltevésnél: vö. például a *Róza* három változatát (*Epigramm. 1.*, *Róza*, *Hajnal*), az *Elválás* két (azonos című) változatát, a *Méz és csók* és a *Fürge méh* vagy a *Zivatar és A bújdósó* viszonyát. Igen jellemző Petőfire — s ez nagy fejtörést okoz az egyes változatok datálása tekintetében —, hogy az átdolgozás során meghagyja az ihlet megfogadásának: az első változat megszületésének idejét (azaz: azonos költeményeknek tekinti őket), noha esetleg két év is eltelt az egyes változatok leírása között, s noha gyakran igen lényeges tartalmi, formai változtatásokkal jár az átdolgozás. . . Az időpontot meghagyja, a címet azonban az esetek többsében megváltoztatja.

...Nos, e kétségtelenül igazolható gyakorlat alapján érezzük jogosnak, hogy néhány olyan zseget, melyet csak cím szerint ismerünk, azonosítsunk később megírt (vagy később előkerült) költeményekkel. Úgy véljük, a két indíték: Petőfinek *minden* írása megőrzése iránt mutatott, már-már túlzott aggodalma, másrészt a korábbi írások későbbi, érettebb fokón történő átdolgozásának gyakorlata indokolta teszi az alább következő fejtegetéseket.

A költő keserve

E verset Petőfi Selmecről történő eltávoztakor Szeberényinél hagyta, sőt bizonyára már korábban átadta barátjának, aki azt a Magyar Társaság XXIV. gyűlésén „2^a hava 16^{án}”, azaz 1839. február 16-án — egy-két nappal Petőfi eltávozta után — fel is olvasta. Meghozza nagy sikerrel. A társasági jegyzőkönyv szerint⁹ Szeberényi Lajos elnök, „kinél [Petrovich] némely művei maradtak”, felolvasta „az oskolai pályától s tőlünk búcsút vett Petrovics társunk munkáit, melyekben a költészet kecsé oly kitűnő volt, hogy meglepetve figyelnünk kellett, s egy szívvel szájjal az érdemkönyvbe munkáját beírni óhajtottuk”. Ez utóbbi munkát, mely érdemkönyvbe került, Szeberényi cím szerint is megnevezi: „az ifjúkori munkája, melynek címe »a költő keserve« volt.”¹¹ A fényt a selmeci liceumi Magyar Társaság érdemkönyvének tartalomjegyzéke is megerősíti: a VII. kötetben, „A munkák és nevek jegyzékében” a 15. szám alatt ott áll: A költő keserve. Petrovich Sándor.

Sajnos, ma már csak Versényi György közleményére¹² hivatkozhatunk még a tartalomjegyzék tekintetében is, mert az érdemkönyv az év. liceum irataival együtt ismeretlen helyen hanyódik.¹³ A vers maga pedig már az 1850-es évek elején eltűnt az érdemkönyvből. Szeberényi már 1855-ben ezt kénytelen megállapítani: „Az Érdemkönyv . . . megvan ugyan, de azok a lapok, melyeken a mű volt, hiányzanak. Alkalmasint az 1851-diki tűzvész alkalmával szakítottak ki”¹⁴ . . . Dehát ha valaki menteni akarta *A költő keservét*, mért nem mentette a Petőfi kézírásában ugyanott levő *A hűtelenhez*-t is? (Ez utóbbi egyébként az 1890-es évek elején hasonló sorsra jutott, ma már az sincs a — valahol talán meglevő — érdemkönyvben.¹⁵ Közelebb járhat az igazsághoz Versényi György, aki szerint (i. h.) „valamely haszontalan ereklgyűjtő onnan [az érdemkönyvből] kitépte, noha nem is Petőfi eredeti kézírása volt”.

A *költő keservéről* többet nem tudunk, a tartalmáról sem. Legfeljebb a terjedelmére következtethetünk az érdemkönyvben elfoglalt oldalak (1—2) számáról, s valami fogódzót jelent az is, hogy Szeberényi esztétikája szerint a vers sokkal jobb volt, mint *A hűtelenhez*: „Jól emlékezem, hogy a fennebb említett »hűtelenhez« címzett, és az itt érdekelt mű között roppant különbség volt. P. olvasás, gyakorlás és studium által már akkor költővé képezte magát”¹⁶ A „roppant különbség” és a költő-mivolt Szeberényi szemében aligha jelenthetett mást, mint azt, hogy közelebb állt a kor nagyjait utánzó iskolai költészet eszményéhez, hogy *A hűtelenhez*-nek (valamelyest) személyes vonatkozása helyett Petőfi itt az érzelmes, fikciókkal operáló sablont jobban követi és közérdekűbb, hazafias nembem. . .

Nos, néhány éve előkerült egy olyan Selmecen keletkezett Petőfi-vers, mely ennek az esztétikának mindenben megfelel: a *Bú*, melyet Hernády Ferenc fedezett fel Szeberényinek egy kéziratossra gyűjtékében, amit az a Pécsi Aurora szerkesztőjének, Balogh Károlynak küldött el Petőfinek három más és két saját költeményével együtt 1841 nyarán.¹⁷ A *Bú* alatt

⁹ L. fénymásolatát BÉKÉS ISTVÁN: Petőfi nyomában, Bp. 1959. 68.

¹⁰ Megfigyelhető, hogy a jegyzőkönyv egyszer „munkáit, melyekben”-t mond, később „munkáját”. Ezt már VERSÉNYI GYÖRGY is (Petőfi Selmecen. Keszorú 1881. VI. 91—95) és nyomán HATVANY LAJOS (Igy élt Petőfi. I. köt. 372) elírásnak tartotta, holott csak ügyetlen fogalmazás. Felolvasni ugyanis több munkát olvasott fel Szeberényi, de érdemkönyvbe csak *A költő keserve* került.

¹¹ I. m. 15.

¹² VERSÉNYI GYÖRGY i. m.

¹³ ItK 1958. 110.

¹⁴ Divatcsarnok 1855. 67. sz. 1334.

¹⁵ Petőfi Sándor Összes Művei id. kiadás III. köt. 352.

¹⁶ I. m. 14—15.

¹⁷ HERNÁDY FERENC: Petőfi három ismeretlen verse és a „Kuruttyó” egy változata. It 1956. 2. sz. 133.

ugyan Örömfy Vidor neve szerepelt, de ez csak a datálást könnyíti meg, hiszen ez a név vitathatatlanul Petőfinek Selmecen — csak Selmecen — használt álnéve.¹⁸ És lám: a *Bű* valóban egy költő keserve, nem Petőfi személyesen, hiszen a költő bújának okai közt az is szerepel: „Jó szülömet Rejti sír”, — ami csak a keservek egyik fiktív komponense, ahogy — ekkor, itt, Selmecen — valójában már csak fikció a viszonzatlan szerelem és a közéleti hazafiúi szomorgás („S szép hazámon Leng ború”) is. Elképzelhető-e mármost, hogy Petőfi Selmecen kért olyan költeményt is írt, melynek tárgya egyként a költő keserve? Aligha. Ugyanakkor a *Bű*nak életrajzilag szemetszúróan „téves” állítása művészileg rögtön hitelessé válik, ha úgy tekintjük, hogy egy elvont „költő” panasolja kordivatos, sablonos keservét. Éppen e jól eltalált sablon miatt természetes, hogy a Magyar Társaság nehéz magyar szólású tagjainak „meglepetve figyelniök kellett” „a költészet kecsé”-nek a versben való megnyilvánulására.

Hogy aztán a két változat s a két cím közül melyik a korábbi, az *A költő keserve* szövegének hiányában ma már nem dönthető el. Valószínűnek az látszik, hogy Petőfi előbb — még Örömfy Vidor néven — a *Bűt* írta meg, s azt előzetesen odaadta Szeberényinek, mint az szokása volt,¹⁹ majd eltávozta előtt letétbe helyezte nála az új című *A költő keservét*, melyet aztán Szeberényi — Petrovich Sándor neve alatt — felolvasott az önképzőköri ülésen, akkor talán nem is emlékezve rá, hogy már egy más változat is van a birtokában: a *Bű*. Ez csak Pozsonyban kerülhetett megint a kezébe, amikor szétnézett Petőfinek nála maradt írásai között, hogy küldjön Belőlük Balogh Károlynak. Nem véletlen, hogy Szeberényi ekkor a selmeci terméshez nyúl vissza; számára az almanachos, érzelmes, fiktív Petőfi mindig magasabb szint volt, mint az egyéniség lenyomatát egyre konkrétabb vonásokkal viselő későbbi — ostfnyasszonyfai, katonakori — alkotások. Ezért — mintegy ellensúlyként, a bizonyos siker érdekében s alighanem Petőfi tudta nélkül — küldi el Balogh Károlynak *A visszatért* és a *Kuruttyó* mellett, azoktól hilelyig is, névalírásban is elkülönítve, az *Áldozatot* és a *Bűt*: két selmeci verset.

Röviden összefoglalva: véleményünk szerint *A költő keserve* és a *Bű* — valamelyes átdolgozás lehetőségét megengedve — egyazon költemény.

A jégkebel

Azt a gondolatot, hogy az időközben elkallódott *A jégkebel* és a *Honvágy* egyazon költemény, Hatvany Lajos vetette fel elsőnek.²⁰ Mivel e feltevést helytállónak találjuk, itt csak az azonosítás további indoklására, a keletkezési körülmények bővebb és pontosabb kifejtésére szorítkozunk.

A jégkebel emlékét Delhányi Zsigmond, Petőfinek Aszódon iskolatársa, egyik legbizalmasabb barátja őrizte meg az 1890-es évekből származó visszaemlékezésében.²¹ Elmondja Delhányi, hogy Petőfi 1841 tavaszán, obsitját megkapva, rövid pápai tartózkodás után Pozsonyba látogatott (március végén-április elején), felkereste ottani nagyszámú volt aszódi és selmeci iskolatársát.²² A korai élettapasztalatok súlyával tekintélyében megnőtt 18 éves obsitos igen kellemes — bár szűkös — napokat töltött ott a katonáskodás nehéz éveit s a kiábrándító 2—3 hetes pápai tanulási próbálkozás után. Bár Petőfinek eredeti terve — hogy Pozsonyban magyar színtársulatra talál, s színésznek áll — nem sikerült, a már legénysorba cseperedett tanulóársakkal elszogat, elbeszélget, sétálgat, traktálja őket aszódi, selmeci és katonakori élményeivel. Ebben a — kilátástalansága ellenére is — átmenetileg derűs légkörben esett meg a következő történet. „Történt — írja Delhányi —, hogy az önképzőkör tagjai készültek dolgozataikkal az örömmünnepre, Petőfi felszólított engemet is, hogy írjak, de nekem nem volt soha vena poetica, erre ajánlkozott, hogy ő ír számomra egy költeményt, de hozassak számára kőmőnymag pálinkát, én hozattam, s ő rövid idő alatt írt számomra egy költeményt, címe volt: *A jégkebel*. Tetszett a költemény és Szeberényi [akkor a pozsonyi liceum önképzőkörének titkára] sürgette, hogy lépjek fel vele s írjam be az érdemkönyvbe, de én nem tettem, nem akarván idegen tollakkal ékeskedni”. Hogy megbizonyosodjék, nem került-e a vers mégis az érdemkönyvbe, később — amikor az érdemkönyv még megvolt — érdeklődött utána, de valóban nem volt benne.²³

Két dolog érdemel itt figyelmet. Egyrészt Petőfi a szerzősége való minden igény nélkül hajlandó valaki számára, valaki helyett és nevében verset írni. Ám nem szabad elfelejteni: egy jókedvű diákkompániában vagyunk, ahol a pénz-, élelem-, ruhacserék, kölcsönzések közepette egy kis szellemi-termék-kölcsönzés beleillik az életstílusba. . . Hasonló sürgős verskötelezettségnek tesz eleget Petőfi — és megint Pozsonyban — 1841 őszén is, amikor egy másik kedves aszódi osztálytársa, Kemény (Jakubovich) János helyett írja meg a *Fürge Méh*-t s az

¹⁸ L. SEBERÉNYI I. m. 10.

¹⁹ Uo. 9.

²⁰ I. m. II. köt. 33.

²¹ Először HATVANY közölte I. m. I. és II. köt.-ben több részletben, együtt és szövegűen pedig BAL-KÁNYI ENIKŐ: Delhányi Zsigmond: Adatok Petőfi Sándor életrajzához. PIMÉvk. 1959. 44—47.

²² Erre nézve I. még SZALATNAI REZSŐ: Petőfi Pozsonyban. Csehszlovákiai Magyar Könyvkiadó 1954. 31—32.

²³ I. m. PIMÉvk. 1959. 46.

*Erdő szélén-t.*²⁴ ... Most különben is a verscsinálás szinte ujjgyakorlat Petőfi számára, aki katona volt, és színész akar lenni. A költészet e napokban inkább diákos időtöltés csupán. Megírja hát *A jégkebelt*.

Megírja vagy leírja? Fontos kérdés, melyre a felelet világot vet a korai versek változatainak keletkezésére meg általában Petőfi híres rögtönzéseire is. A felelet pedig az, hogy Petőfi ilyenkor már csak leírja a fejében, de esetleg papíron is kész költeményt, — rendszerint valamit mégis változtatva a korábbi formán. Emlékezzünk csak, mit is mondott Orlay ezzel kapcsolatban! Egészen világos Petőfi eljárása a *Fürge méh* esetében, melynek megvan (!) egy föltétlenül korábbi változata, a *Méz és csók* is. De hasonló leírások eredményei azok a változatok is, melyekről megőrződik egyöntetűen azt vallják, hogy Petőfi ott helyben, együltében írta meg őket.

Következésképpen hasonló leírás lehet *A jégkebel* is. És ha az, mint előző változatra — Hatvanyval egyetértésben — csakis a *Honvágyra* gondolhatunk. E verset Salkovics Károlynak már említett füzeté őrizte meg. A füzet Salkovics *másolatában* 12 Petőfi-verset tartalmaz, — illetőleg tartalmazott, míg Baróti Lajos hagyatékával együtt a második világháború alatt el nem pusztult.²⁵ Salkovics egykori állítása szerint e verseket — vagy legalábbis nagy részüket — Petőfi katonáskodása idején (1840) küldte meg neki Sopronba.²⁶ Ha ez valamennyi versre nézve igaz lenne, a füzet egész tartalma 1840 ősze előtt keletkezett volna, — Salkovics ugyanis 1840 őszétől Pápán tanul. A versek egy részére nézve azonban Salkovics Károly állítása föltétlenül helytálló, s helytálló — tartalmi érvek alapján — a *Honvágyra* nézve is. A versben a *Hazámban* későbbi írójának tekintete az „arany kalász-Hazája, boldog róna” felé siet, pedig

Áldás malasztja rám felőled nem lebeg,
Csak egy kemény atya átkait
Zúgják fülembre a nyargaló fuvalmak, oh

A „kemény atya”, aki saját súlyos anyagi gondjai miatt már Selmecen leveszi kezét a színészet, költészet, a szabadabb élet felé kívánczó, a hámból ki-kirúgó fiáról, majd az ost-fyasszonyfai „szégyen” után (a 16 éves ifjú szerelmes mer lenni a vidék legszebb leányába, egy nyug. őrnagy és földbirtokos gyermekébe, sőt verseket ír hozzá) végleg sorsára bízva, szinte belekényszeríti az egyetlen szomorú lehetőségbe: a katonáskodásba, — ez a kemény atya központi vezérmotívuma a versnek, s majd csak a végső sorokban, a költői álom, vágy, vízió hangulatában lágyul meg:

Édesd nyugalmak ülnek sírkövemre majd,
S a *jégszív* is talán, kinek
Átkai nyomák a kínos életet, ledől
Békülten a halom fölé,
S lágyult kebel meleg könnyűivel lebeg
Panaszt: szegény fiam!

Az e sorokban emlegetett „jégszív” azonos a „jégkebel” (egyébként a sorokban a „kebel” is előfordul). Mivel bizonyos, hogy 1841 tavaszán a jégkebel már és még nem vonatkozhatik másra, csak a kemény atyai szívre (Tóth Róza ekkoriban nem jelenik meg Petőfi verseiben, majd csak 1841 májusában-júniusában Dunavécsén tűnik fel újra), mivel továbbá aligha valószínű, hogy Petőfi a pozsonyi derűs, pajtási, diákos légkörben mint aktuális élményt írta volna meg *A jégkebelt*, szinte bizonyosra vehető, hogy egy korábbi versét írta le Delhányi Zsigmondnak, akkor viszont az nem lehet más, mint a *Honvágy*, — melyet korábban már megküldött Salkovics Károlynak is. Salkovicsot azonban Petőfi ekkor sokkal inkább temetőnek, mint letéteményesnek tekinti, semmi kapcsolatot nem tart vele még Pápán sem, úgy érzi hát: szabadon rendelkezik a neki elküldött versekkel, ha tetszik, leírja másnak is. A füzet nem egy verséről azt is tudjuk, hogy Petőfi a maga számára is átdolgozta őket (*Hajnal, Méz és csók, Elválás*).

Végül pedig: akárcsak az előbbi vers esetében, itt sem valószínű, hogy ugyanazt az alapélményt Petőfi rövid időn belül két *különböző* versben írta volna meg, ami nem zárja ki azt, hogy esetleg nem módosított rajta, amikor Delhányinak is leírta. A címből következtetve (s logikusan, hiszen a honvágy érzése immár másodrangú) valószínűleg a jégkeblű apa került még erősebben a központba.

²⁴ L. Petőfi két dala. FővL 1875. 108. sz. 533; FERENCZI ZOLTÁN: i. m. I. köt. 1896. 218.

²⁵ Vö. DIENES ANDRÁS: A fiatal katona. A Tanulmányok Petőfiről c. kötetben. Akad. K. 1962. 11. és 8. jegyz.

²⁶ L. VU 1897. 3. sz. 34–35.

Petőfi e költeményéről csak annyit tudunk, hogy a költő mint pápai logicus diák a képzőtársulat XXX. ülésén, 1842. tavaszhoz (április) 20-án olvasta fel. „Munkát olvasott Petrovics Sándor: *Kuruttyó* c. balladát, *Heliconi* zarándok, *Viszontlátás* és *Hattyudalt* c. lyrai dolgozatokat, bír. [áló] Dömjén. Az első kiigazítás végett visszadatott, a második s harmadik műnek epigrammá dolgozása ajánlatot, az utolsó érdemkönyvre méltónak ítéltetett”.²⁷ Nem tudni: e versek között a *Kuruttyónak* melyik változata szerepelt a felolvasáson, az 1841 tavaszán Pápan írt változat-e, melyet Szeberényi elküldött Balogh Károlynak,²⁸ vagy az, melyet Petőfi 1941 őszén a *Lanc Versei* közé iktatva adott át Neumann Károlynak,²⁹ esetleg egy harmadik, időközben készült változatot. Annak azonban kevés a valószínűsége, hogy Petőfi „kiigazította” volna balladáját, hiszen az „érdemkönyvre méltónak ítéltetett” *Hattyudalt* sem írta be az érdemkönyvbe. Petőfi ekkor már magasabb, illetékesebb fórumoktól várta az ítéletet költeményei felől; A borozó két hét múlva már Bajza kezében lesz, május 22-én pedig már az Athenaeum nyilvánossága előtt olvasható. Nem tudjuk azt sem, átdolgozta-e Petőfi a *Heliconi zarándokot* és a *Viszontlátást*, de aligha valószínű, mivelhogy az előbbi már átdolgozott állapotban került a képzőtársulat elé: bizonyos ugyanis, hogy a vers azonos a *Lanc Versei* közt más címen, *Ujság* néven szereplő költeménnyel.³⁰

Szempontunkból mindez elgondolkoztató körülmény. Mindenekelőtt az, hogy — a *Hattyudalt* kivéve, melyről címen kívül ezideig semmit sem tudunk — két Petőfi-vers k o r á b b i, 1841-es e r e d e t ű. A *Kuruttyó* első változatát Petőfi 1841. márc. 10-ről, az *Ujságot* (= *Heliconi zarándokot*) 1841. május 16-ról keltezi. Legalábbis valószínűnek kell tehát tartanunk, hogy a *Viszontlátás* is korábbi, feltehetőleg 1841-i eredetű. Ezt a feltevést alátámasztja az is, hogy Petőfi a képzőtársulatnak ekkoriban általában is régebben írt, egy korábbi művészi fokon álló termékeit mutatja be, újabb, érettebbnek érzett verseit már egy országos közvélemény elé akarja bocsátani. Igaz: a pályázaton új alkotásokkal is részt vesz, de ott a kijelölt bíráló bizottságban Kovács Pál és Czuczor Gergely is szerepel, sőt Bajza és Vörösmarty és érdeklődik iránta. Előfordul ugyan, hogy az Athenaeumnak küldött versek közt is van régebbi vers vagy átdolgozás, de például az *Ujság* iránt Petőfinek még a megjelenés előtt „nagy ellen-szenve támadt”, s maga kéri kihagyását a folyóiratból,³¹ A *bujdosó* pedig — mely az 1841. május 8-i keltezésű *Zivatar* változata — olyan alapos átdolgozáson ment át, hogy szinte nem is lehet azonos költeménnynek tekinteni őket. Ez azonban még így is kivétel: a Bajzának 1842. május 5-én küldött versek között ezeket találjuk: A borozó, Dalforrás, Változó ízlés, Ideál és való, — mind 1842 tavaszi termés.

Aztán: a *Viszontlátás* a képzőtársulat XXX. ülésén együtt szerepel a *Kuruttyóval*, — ahogy együtt szerepelt A visszatért is a Pécsi Aurorának küldött Szeberényi-féle kéziratban. ... Ezzel már el is árultam, hogy a *Viszontlátást* azonosnak tartom A visszatérrel. Ha ugyanis a *Viszontlátás* nem 1842-i vers, az előző év termése közül csak A visszatért lehet a megfelelője, az első változata. E verset, mint említettük, Szeberényi 1841 nyarán küldte el Balogh Károlynak, keletkezése pedig mind Hernády Ferenc (i. h.) fejtegetése, mind Petőfi Összes Művei megjelenendő VII. kötetének felfogása szerint 1841. februárra, a hazai földre való visszatérés, a v i s z o n t l á t á s idejére vagy kevéssel azutánra tehető.

További érünk a két vers azonossága mellett: a *Viszontlátás* képzőtársulati bírálója, a Petőfi polémiaiban később ismételt előkerülő Dömjén (Demjén) Ferenc a versnek epigrammává való átdolgozását javasolja. Nos, A visszatért valóban rendelkezik epigrammatikus lehetőségekkel: azzal, amit Petőfi majd a *Füstbe men. tervben* olyan ragyogóan meg is valósít, hogy ti. a hazáját viszontlátó költőt elárasztja a meghatottság érzése, „Szólni akar sokat és szépet”, de „e szent órában szózatot ajka kihalt”. Ezt az epigrammatikus csattanót azonban Petőfi ekkor még két laza sorral ellaposítja, — jogos tehát a lerövidítésnek és a csattanó epigrammatikus kielezésének igénye a bíráló részéről.

A teljesség kedvéért hadd tegyem még hozzá, hogy tartalmilag is valószínűen egyazon élményről van szó. 1841-ben, szüleinek és még pozsonyi barátainak viszontlátása előtt a költő más viszontlátásról nem beszélhet, mint újból a hazai földre lépés nagy élményéről. Ez az élmény pedig két versben is, két ízben is epigrammatikus, illetőleg epigrammának alkalmas formában aligha nyert kifejezést. Következésképpen A visszatért és a *Viszontlátás* c. költeményeket egyazon vers két, különböző című változatának kell tekintenünk.

²⁷ FERENCZI Z. i. m. I. köt. 232–233; Petőfi Sándor Összes Költeményei (Havas Ad of) I. III. köt. 1893. 670.

²⁸ L. HERNÁDY FERENC i. h.

²⁹ VU 1880. 43. sz. 709–710.

³⁰ Az azonosítást már a *Lanc Versei* közlésekor NEUMANN KÁROLY elvégezte. VU 1880. 43. sz. 709.

³¹ L. a levelet Bajzához Kecskemétről 1843. márc. 14-én.

Bródy Sándor centenáriuma újra felhívta a figyelmet a századfordulónak Jókai és Mikszáth mellett egyik legünnepelebb írójára.

A Gyulán eltöltött két év írói termésének ismertetése nem egyszerű adatközlést jelent, — jórészt olyan adatokat, melyet az irodalomtörténet, a Bródy-bibliográfia eddig nem ismert —, hanem írói munkásságának kibontakozását, első kísérleteit mutatja be, s írói felfogásának, magatartásának nem egy érdekes dokumentumát találhatjuk ezekben az írásokban.

A hagyomány úgy tudja — és Bródy is ilyen értelemben nyilatkozik ezekről az évekről —, hogy Gyulán bátyja ügyvédi irodájában írnokoskodott havi 24 forintért.

Bródy Adolf ügyvéd 1880 végén vagy 1881 első felében jöhetett Gyulára. Az 1880-as népszámláláskor még nem szerepel az összeírottak között. Első gyulai említése a Békés c. helyi lap rövid híre B. A. eljegyzéséről (Békés, 1882. jún. 18.), majd esküvőjéről (1883. jan. 28.) Bródy Sándornak azonban a Magyarország és a Nagyvilág 1881. dec.-i számában már Gyuláról szóló cikke található, s ez bizonyítja, hogy bátyja, aki tulajdonképpen őt Gyulára hozta, fent említett időpontok között jöhetett Gyulára.

Fábry Károly szerint azonban Bródy Sándor előbb nyomdász szeretett volna lenni. Bátyja csak Csabán tudta elhelyezni Takács Árpád nyomdájában. Itt készült Békéscsaba akkoriban egyetlen lapja, a Békésmegyei Közlöny is. Bródy, a szedőgyerek egy alkalommal valami cikkhez ön maga megjegyzését is kiszedte, s ez meg is jelent. Báltaszéki, a lap szerkesztője rettenetesen dühös lett, leszidta a gyereket; mire az elégtételt kért. Báltaszéki még felnőttek sem adott elégtételt lapjában, nemhogy gyereknek. Erre az

„... kaptam magát... és írt egy pamfletet. Fiatalos heves vérről és önrizzel lerántotta Báltaszékit a sárga földig... A fiú kiszedte és kinyomtatta maga.” S a pamflet megjelent „nagy gaudiumára az örvendő publikumnak.”

Báltaszéki bepanaszolta Sándort Bródy kollegájánál. Az leszidta öccsét, de a pamflet szellemessége érdekelné kezdte, s amikor a gyerek erősen állította, hogy senki sem segített neki a cikk megírásánál, megszületett a döntés:

„No fiú! Ha te írtad, akkor nem is mégy többet vissza a nyomdába. Ül le az íróasztalhoz, úgyis kell egy írnok, itt maradsz írnoknak — és tanulsz tovább. Gondom lesz rá, hogy tanulj, belőled még embert faragok.

Sándor leült, másolt és tanult, — s így lett író: Bródy Sándor.”¹

Azt hiszem, nyugodtan elfogadhatjuk Fábrynak ezt a feljegyzését, ilyen történetet nem találnak ki történeti hitel nélkül, legfeljebb a részletekben lehet eltérés.

Igy keztem felkutatni a Fábrynál említett affér cikkeit. Megítélésem szerint a Békés megyei Közlöny 1881. jan. 11-i számában található *Az agarász-egylet báljáról* c. cikk származhatott Bródy Sándortól. Benne sok szellemességgel gúnyolja ki az agarászegylet örve alatt elkülönülő helyi arisztokráciát. A cikk szerzője — mint később a vitából kiderül — igen fiatal, s a lap vagy nyomda „rendes munkatársa”. A cikkekre három számmal később, január 18-án válaszol „Egy vén roué”. Végül megtalálható a „vén roué”-nak adott válasz is január 20-án, aláírása: „Parlagi Nr. 2.” A válasz valóban kíméletlen hangú.

Más, számításba jöhető vitának nincs nyoma a Közlöny 1881-es évfolyamában.

Ettől kezdve tehát bátyja ügyvédi irodájában írnokoskodik, s szabad idejében írogat. Próbáljuk végigkísérni gyulai életét, megkeresni az elkövetkezendő két évnek felkutatható dokumentumait.

Mindjárt Bródy egy visszaemlékezésének korrigálásával kell kezdenem. Első novellájának megjelenéséről így ír:

„Gyulán hamar szerelmes lettem, még nem voltam 19 éves, és meg akartam nősülni. Elhatároztam, hogy vagy rajztanár, vagy író leszek. Nem volt érettségim — nem lehettem rajztanár. Maradt az irodalom. Első novellámmal elmentem a helyi lap szerkesztőségébe, és a szerkesztő asztalára lettem Mefisztó barátom című munkámat. Pár nap múlva megjelent az írás, és 2 forint 50 krajcárt fizettek érte. Így lettem író.”²

Az idézett írás nincs a helyi újságokban, később sem jelent meg. (Itt említem meg azt is, hogy Hatvany emlékbeszédének az a része, mely szerint Bródy egy vidéki lap tárcahasábjain olvasta Gyulán Zola *Nanáját*, hasonlóképpen korrigálásra szorult [Hatvany Lajos: Emlékbeszéd Bródy Sándor felett. Századunk, 1931. 10.] A *Nana* nem lapban, hanem külön füzetben, folytatásokban jelent meg. A Békésmegyei Közlöny 1881. aug. 4-i számában értesíti olvasóit,

¹ FÁBRY KÁROLY: Csabai élet. Mezőberény 1924. 115—118.

² Idézi BRÓDY ANDRÁS — Húsevők II. köt. 530.

hogy megjelent folytatásokban a „Nana leánya” első füzete Mach H. és társa kiadásában 35 koronáért, s az egész mű 15 füzetre fog terjedni.)

Míg a helyi újságokban csak 1882-ben jelent meg Bródy-cikk, a Magyarország és a Nagyvilág 1881. évi decemberi számában már gyulai témájú írást közöl tőle, a gyulai múzeum alapítójáról és akkori vezetőjéről, id. Mogyoróssy Jánosról.³

Mogyoróssy kétségtelenül nagy szolgálatot tett a helyi kulturális élet fellendülésének a múzeum és könyvtár alapításával. 1858-ban írt *Gyula hajdan és most* című úttörő munkája fontos forrásanyaga a városmonográfiának.⁴ Az a túlzott lokálpatriotizmus azonban, amely ilyen pozitív tettekre hajtotta, nem volt mentes a paradoxonnak tűnő tévedésektől sem.⁵ A nemesi familiájára büszke s a hun–magyar regivilágban élő „múzeumőr” olyan különösnek tűnt a fővárosból érkező fiatalembernek, hogy — vállalva minden kockázatot — cikket írt róla.

S a következő héten meg is jelent a felháborodott gyulaiak dörgő hangú nyílt levele a Békésmegyei Híradóban.

„A Magyarország és a Nagyvilág” hetilap múlt vasárnapi számában »A múzeumőr« — portrait — cím alatt egy közlemény jelent meg, melynek aláírt szerzője: Bródy Sándor. E közleményben az előforduló nevek szándékosan úgy vannak elváltoztatva, hogy azokat a tárgy leírásával egybevetve a helybeli olvasó azonnal felismerheti belőlük, hogy az egész cikk helyi viszonyainkból van merítve, annyival is inkább, mivel a közlemény írója — egy — isten tudja honnan idecseppent vértanúképű fantaszta ifjanc — egy idő óta városunkban tartózkodik; de különben az egész csufondáros cikk azért látszik megírva lenni, hogy igaztalan és neveléses túlzásaival gúny tárgyává tegyen egy köztisztelőtben és szeretetben álló, érdemes és elagott férfiút, aki — köztudomás szerint — úgyszólván életének javát s vagyonának tetemes részét szentelvé arra, hogy szülővárosának történelmét megírja, és itt egy oly múzeumot alakítson, melyről a legelső szaktudósok a legnagyobb elismeréssel nyilatkoztak. — Bródy Sándor ezen megvetésre méltó fellépése általános felháborodásra adott okot, melynek midőn részünkről is nyilvánosan kifejezést adunk, azt tanácsoljuk Bródy Sándornak, hogy ha máskor neveléses „portrait” akar írni: mindenekelőtt saját magát nézze meg és írja le.

Többen.”⁶

Valljuk be őszintén: Bródy valóban túllőtt a célon; a 76 éves aggastyán aligha lehetett a Bródy Sándor-i nyíltság szerencsés témája.

A cikk azonban elsősorban azért figyelemre méltó, mert Bródy Gyulára érkezésének első írásbeli bizonyítéka. A bemutatkozás mindenestre nem mondható a legszerencsésebbnek — különösen nem egy vidéki kezdő író számára.

A Békésmegyei Híradó alig három héttel a cikk megjelenése után megszűnt, s helyébe újból megindult az 1875-ben megbukott Békés című hetilap. A lap tulajdonosa Dobay János helybeli nyomdatulajdonos és könyvkereskedő — egyben 1873-tól 1888-ig a város polgármestere is —, felelős szerkesztője Jantsovits Emil ügyvéd. A Békés lesz Bródy írói munkásságának első jelentősebb fóruma. Bár az itt eltöltött két év alatt mindössze hat kimutatható cikke található a Békésben, a gyulai szerkesztő iroda hatása nagyobb az alig féltucatnyi írói termésnél: nyilvánosságot, ösztönzést adott a fiatal író indulásához.⁷

Az 1882-ben megjelent három cikke közül kettő a Békés május 28-i számában jelent meg. Az első vers („Ki a magasból...”) még 1881-ből, s a megjegyzés szerint Átyán írta.⁸ A vers több egyszerű rimelgetésnél vagy szerelmi érzéseinek megszólaltatásánál.

A versben a „szerencse szült s becézgetett” leány iránt érzett vonzalma arra készteti a „sorsüldözött” Bródyt, hogy felfedje igazi énjét, kiábrándítsa magából a leányt.

Önzőnek, ridegnek tartja magát, a „gyarló kornak alakja”-t.

A gyűlöletnek bőszült polypja,
A nagyravágnak ördöge,
Ős, eredendő bűnök serege,
Bőszén hadastul gyűlt ide.
S a hol te mind csak szentet látsz, a helyett:
a kétely rakott fészkeket...
Ártatlan lelked képzelt alakját,
Sirasd meg édes — és feledd!

³ Magyarország és a Nagyvilág, 1881. dec. 4.

⁴ Mogyoróssy János: Gyula hajdan és most. Gyula 1858.

⁵ Meggyőződése, hogy Attila birodalmának „gyül- és székvárosa” Gyula volt.

⁶ Békésmegyei Híradó, 1881. dec. 11.

⁷ Békés, 1924. aug. 17.

⁸ A helységnév valószínűleg elírás; ti. a Szatmár megyei Átya, az Arad megyei Ágya és az esetleg számitásba jöhető Heves megyei Átánd közösen kívül más hasonló nevű helység nem volt az akkori Magyarországon. Valószínű, hogy a Gyulától alig 20 kilométerre levő Ágya faluban írhatta a verset, s az elírás hangtani tévedés Bródynál vagy a nyomdásznál.

Egy töprengő, önmagával s a világgal elégedetlen fiatalember világnézete tükröződik a hat versszakban. Szentimentális alaphangulatát — melyet az utolsó két sor refrénszerűen ismétlődése erősít — nemcsak a 18 éves fiatalember szokványos érzésvilágával, hanem Bródy akkori konkrét helyzetével is magyarázhatjuk, igazolhatjuk.

A Békésnek ugyanabban a számában egy prózai művét is közölték: *Németh Berciről* című, politikai pamfletté váló önéletrajzi jellegű írását.

A cikk egy gyermekkori ártatlan történettel kezdődve a magyar parlamenti élet kritikájával zárul.

Nem kis gúnnyal mutatja be az ellenzék „szeretett és kimagasló” alakját, a kormány-párt „mumusát”, Németh Bercit, azaz „nagyságos Németh Bertalan országgyűlési képviselő úr”-at.

„Angol hidegvérrel mondja el a legkellemetlenebb szavakat, keveset gestikulál, nem vonja össze szemöldökét, homlokát, nem esküszik minden percben — csak beszél, s halotti csend uralkodik a »nemzeti játékszinben«. Olykor olykor meg homéri kacaj tör ki, mert tudni való, hogy Németh a parlament legnagyobb humoristája... de nem úgy, mint Jókai, ki jungleurkodik vele s humorizál, mert a humor eleme; de az ő humora független a tárgytól.

... Köteteket lehetne megtölteni »bon motjaival«, sikerült élceivel...

Hevesben nem esik meg muri, hogy Németh Bercit legalább százszor ne idézzék.”

Bródy nem mulasztja el az alkalmat, hogy egy „apropos”-val Göndöcsre, a gyulai képviselőre ne terelje a szót, s egyben ítéletet ne mondjon a tiszakálmáni rendszer szavazó-gépezetéről.

„Bizony a jó Göndöcs Benedek itthon kényelmesebben szundikálhatna puha pamlagján; mint ama kemény zöld székben, ahol ráadásul még ki is nevetik: hogy legyenek otthon? Nassás uram, gondolja meg! azt az igent, amit előbb-utóbb ugyis kinyomint, tegye le a háznagy hivatalban előlegesen, vagy bizza meg Palya kollégáját, — majd el mondja ő annak idején —; aztán jöjjön haza: epedve várjuk!”

Alapos szarkazmus ez a 19 éves Bródytól.⁹

Németh Berci kedveit figurája Bródynak — s valószínűleg élő alak is, mint Göndöcs —, híres szakácstudományával később is előkerül írásaiban.

Göndöcs Benedek gyulai apátplébános — 1881-től 1887-ig Gyula országgyűlési képviselője — megtalálható Bródy későbbi írásaiban is: gyakran látta a Pestre kerülő író a Kispipában, amint amúgyis gömbölyűre kerekedett alakját Karikás bácsi gulyáslevesével táplálja. Egyébként Göndöcs jelentős szerepet játszott a századvégi Gyula életében: sok egészséges gazdasági és kulturális kezdeményezésnek volt elindítója.

A kettős — gyulai és egri — élmény azt bizonyítja, hogy ez az írása már Gyulán keletkezett.

Más jellegű, kidolgozásában sokkal szerencsésebb munkája az *Ádám*, a Békés decemberi számaiban folytatásokban jelent meg.¹⁰

Újból fővárosi élményeit dolgozza fel, amelyeket gyulai helyzetével összehasonlítva tud csak tisztábban látni, megfelelően értékelni. Itt döbben rá pesti életének, környezetének valóságára.

Az elbeszélés érdekes keveréke a Bródyt ért irodalmi hatásoknak: a romantikától a realizmusig, szentimentalizmustól a naturalizmusig.

„Néha a sors olyan, mint valami szentimentális író.

Csap olyan helyzeteket, mely tragikumnak még nem tragikum, de szomorúságra oknak, egy kissé sok” — kezdi az elbeszélést.

Ilyen volt Ádám élete is. Padszomszédja volt az iskolában, apátlan anyátlan árva, tanításból tartotta fenn magát.

„Önök talán nem is tudják, mit tesz az, 16 évvel s Budapesten leckeadásból élni? Tekintélyt szerezni és fenntartani már akkor, mikor még az iskolában a professzor jó magunkat is leszamaraz; ordítani az elkapatott, anyámasszonyos pesti gyermekekkel, mikor még mi is gyermekek vagyunk: nagyságotlani a ténsasszonyt s kezet csókolni neki minden minutumban; azontúl megtérni, ha minden órán orrot ad s felmondással ijesztget; és mindezt olyan nagy összegért, melyet egy gavallér szivarra költ napjában...”

A tüdőbajt még családjától örökölte, szívbetegségét a robotban szerezte. Az iskolában alig tanult valamit — úgysem nézi meg senki a bizonyítványát —, nagyúri szokásai voltak: nem ebédelt, nem szeretett tandíjat fizetni. Hamarosan ki is csapták az iskolából. A kicsapott diák házitánítónak sem kellett.

Egy évig hiába kutatott utána.

⁹ Békés, 1882. május. 28.

¹⁰ Békés, 1882. dec. 10. és 17.

„Egy csúnya ködös napon azonban csatakosan, rongyosan, kopott szásrétű köpönyegben, mely csak térdig ért, betoppant hozzám Ádám. — Anyámék majd kinézték a szobából és én nem tudtam örömben hova lenni...

Nagyon rossz színben volt és megvallotta, hogy éjjelre nincsen lakása.”

Ádám hírlapíró lett, a Közösség munkatársa, elkötelezettje a szocializmus eszméjének. Átszellemült arccal beszél az eljövendő szocializmusról:

„Minden ember egyforma — de nem szegény, sem nem gazdag, hanem megelégedett, szükségét nem ismerő, nincs koldus s nincs nábob; a szabadság is kopott eszme, mert eltűn a rabság —: ez ama jövő képe, melyet a szocializmus szent elve megvalósításul kitűzött... s nemsokára eljő az idő...!”

Közben azonban éheznek, lakása nincs, s éjjel titokban felkelve mohón eszi a barátja asztaláról elvett kenyérdarabot.

Tábora lesz a szocialisták között, de a vezérek eltávolítják. Lapokban elhelyezett verseiből él, könyvet ír a „nyomorúságról”.

Amikor ismét rátalál barátjára a külső Dob utcai szocialista gyűlésen, a romantikus hőst találja ott. A szocialista gyűlés drámaivá fokozott leírásában erősen érződik a francia példaképei hatása:

„Nem tudom, miféle állat címén viselte itt magát a legpiszkosabb lebuji, de én annak tartottam egyenest, s némi remegő idegességgel lementem a nedves penészes grádicsokon a sötét helységbe.

Nem vettem észre, hogy beléptem, s én egy sarokban húztam meg magamat, teljes kényelemmel szemlélhettem őket.

Egy nagy X lábú asztal körül, bűzösen füstölő petróleumlámpától megvilágítva, vagy tizen ültek. Előttük pohár, de nem borral, hanem keresztelt borsesszel teli. Egy-két urasabb tekintetű, pohos férfi előtt likörrel telt üveg.

A likört ivó urak vitték a szót, s roppant nagy pathosszal beszéltek a pálinkaivó népek...”

A gyűlésen a munkások egy része Ádámot kéri számon a vezetőktől. A szocialista vezetők be akarják feketíteni Ádámot, s az épp a kritikus pillanatban lép be,

„... de nem a rendes helyen, hanem a hátulsó ajtón... Szokatlanul jól nézett ki s nem volt rongyos.

Oda állott a meglepődött testvérek közé s halkan beszélni kezdett.

— Nem üres kézzel jöttem vissza bajtársak. Egy rokonom meghalt s kicsiny tőkepenzét reám hagyta. Mindössze 2000 forint az egész. Azért jöttem, hogy céljaitokra felajánljam.”

A pénzből folyóiratot indít, hogy a népet felvilágosítsa, de a „szocialista vezér — nyomdatulajdonos” az első szám után csődbe juttatta a veszélyes fiatalembert.

Kórházba, majd egy sajtóper miatt börtönbe kerül: „Legalább lesz hol kitélelnem” — mondja fanyar megnyugvással.

A sajtóper ismertté tette nevét; a lapok versengenek érte, de a börtönből már nem szabadulhat,

„... mert ott feküdt a fogház halottas kamrájában nyújtóztató padján... halva.

A fanyar mosoly ismét ott volt szederjes ajkán, mintha csak mondotta volna:

— Fránya pechem van nekem, akkor halok meg, mikor már meg lehetne élnem!

A parlamentben épen az időben vitatkoztak a börtönrendszerről. A jó Geörbő bácsi nagyon szidta a kormányt, úgy elkényeztetni az akasztófára való rabokat.”

Lehet, hogy Ádám valóban élő alak volt — kis rész kutatással talán tisztázni lehetne —, de sokkal valószínűbb, hogy a fiatal Bródy költői énjéről van szó: pesti nyomora, élete, tervei sokban hasonlítanak a főhősre. Ő is a nyomorról ír könyvet, mint Bod Ádám, s talán legkézzelfoghatóbb bizonyíték, hogy egy 1884-ben megjelent cikke alá maga írja oda egykori főhőse nevét: Bod (Bródi) Sándor.¹¹

*

A Békés 1882. december 3-án közli Bródy előfizetési felhívását novelláskötetére, melyet akkor még *Harc a boldogsáért* címen akart kiadni. A felhívás egyben Bródy irodalmi elveinek, elképzeléseinek első kifejtése is.

„Bródy Sándor előfizetési felhívást bocsát ki »Harc a boldogsáért« című, életképeket tartalmazó műre — írja a szerkesztő. — Bródy Sándor dacára annak, hogy nagyon fiatal ember a »Magyarország és a Nagyvilág«-ban napvilágot látott néhány csinos rajza után nem mondható kezdő ujoncnak az irodalomban, annyit pedig mindenesetre protestálhat magának, hogy várakozással nézzünk megjelenő műve elé. Előfizetési felhívását, melyben munkájának naturalista irányát jelzi, közöljük a következőkben:

¹¹ Békés, 1884. febr. 24.

Minden fontoskodás nélkül, bár az előfizetési felhívások tradíciója ellenére, álljon itt egy pár szó ama irányról, melyben a kiadandó dolgozatok irattak.

Nem szándékom a naturalismust egynéhány copfos esztetikus rágalmai ellen védeni, mert a védelem erősebb kezekben van s nem szorul egy »homo novusra« — réam, mindazonáltal szükségesnek találok a nálunk még különösen idegenül hangzó szépirodalmi naturalismus álláspontját, jóakarató előfizetőim kedvéért igazolni.

A »litterature experimentale«-t első sorban s legfőképp pessimismus és erkölcstelenséggel vádolják nálunk azok, akik a fantasia alakító erejének mindenhatóságát vallják.

Vajon már most melyik elv pessimismusabb, a naturalistáké-e, kik az életet minden foltoztatás nélkül méltónak találják az író tárgyaul, vagy ama aesthetikus uraké, kik a való élet rajzát ridegnek mondják?! És melyik morálisabb, az-e, mely e jelszavat hangoztatja: »nous sommes forts, nous sommes virils«, vagy melyik ilyenformán alakul: »és född el arcod a való elől, hogy hízeleguess a hatalmas féreg, az emberiségnek; a szép legyen Rómád, hová minden utad vezessen!«

Ó ez a »szép«! Kedvenc páripája kopott kritikusoknak! Ez az a jelszó, melyet folyton a naturalismushoz vagdálnak: »mert tagadod a szép létezése s uralmát«?! Hát ki s mivel tagadja? Azzal csak nem, hogy azt mondja: mindaz szép a művészetekben, ami igaz; szép pedig a közvetlenség minden idők s emberekre való hatásánál fogva.

És egyáltalán hol van az megírva, hogy a naturalismus kiküszöbölte a szépet? Zola műveiben? Tehet a naturalismust arról, hogy a kor társadalmi nagyobb arányban szolgáltatja a sarat, mint a sugarat? Tehet a naturalismus arról, hogy nagymestere a Dumas fiú babérait vágyik, és nem csak regényt ír, de egyszersmind s egyúttal társadalmi problémák megoldásán is fáradozik; s hogy e társadalmi problémák a piszokkal való közvetlen érintkezést követelik meg? S ki kívánna meg Zolától, hogy midőn a III-dik (sic!) császárság elvetemült, érzékiségbe sülyedt társadalmát festi, a Nábob „Joyense” családját lelje föl?! Hisz ha ezt teszi, első sorban az „optimista” s „erkölcsös” aesthetikusok hurrogták volna le: „Uram, a korhúseget, azt nem hagyjuk...”!

Ezer a bűne a naturalismusnak, ha a ráfogásoknak hitelt adunk s ha nem, úgy csak egy: hogy korának hű fia s mint ilyen, az utolsó vonásig az apjára húz: a modern embernek önmagát adja. S ebben rejlik hatásának fő titka; azaz hogyhát fő bűne; ha ugyan bűn ez is. Mert vajon hogy emancipálja az író a kor ízlése, felfogása alól, ha hatni akar. Hatnia pedig egyáltalán kell. A jövő ezredévre csak a jó spekulálhat. Jónás óta pedig nincsenek jósök.

A kiadandó dolgozatok naturalistikus irányú, mindazonáltal a magyar közönség még kissé kényes ízléséhez mérve. Szerző első dolgozatai lévén élénken érzi az erre vonatkozó magyar közmondás igazságát s így fölöttébb szerény igényekkel lép fel; s ha dolgozatai csak naturalistikus voltak miatt fognának elítélni: akkor reménye fölött elérte célját; ha pedig olvasója egyáltalán sajnálni fogja a művével eltöltött időt, még akkor is vigasztalni fogja magát, egy-némely dolgok, különösen pedig azzal: hogy — nem én vagyok az első és nem leszek az utolsó a ki ily sorban részesült.

A mű egy kötetben 15—20 iven és csinos kiállítással a jövő év február havában Budapestén a Révai testvérek bizományában fog megjelenni s az előfizetőknek azonnal szétküldetni.

Előfizetési ár fűzött példányért 1 frt 50 kr; díszkötésben 2 frt. Mely összeg a szerző nevére Gyulára a jövő év januárius 7-éig kértetik beküldetni. — Gyűjtőknek 8 előfizető után tiszteletpéldánnyal szolgálunk.

B.-Gyula, 1882. november havában.

Tisztelettel:

Bródy Sándor¹²

Bródy a felhívással egyidőben gyűjtőíveket küldhetett szét ismerőseinek, mert 1883. január 7-én azoktól, akiknek „megjelenendő művem előfizetési felhívását illetőleg gyűjtő ívet megküldeni bátor voltam”, kéri a gyűjtőívek visszajuttatását „akár aláírás van rajtok, akár nincs.”¹³

A kötet kiadása azonban egyre késik „az írótól nem függő okok miatt”,¹⁴ s előbb októberre,¹⁵ majd novemberre ígéri,¹⁶ végül december 9-én közli a Békés, hogy a *Nyomor* kikerült a sajtó alól „igen diszes kiállításban”, s az „előfizetők részére már szét is küldetett.”¹⁷

¹² Békés, 1882. dec. 3.

¹³ Békés, 1883. jan. 7.

¹⁴ Békés, 1883. szept. 16.

¹⁵ Békés, 1883. okt. 7.

¹⁶ Békés, 1883. nov. 18.

¹⁷ Békés, 1883. dec. 9.

A novelláskötet néhány száz — Bródy András szerint háromszáz — példányban jelent meg, s a gyulai Dobay-nyomdában készült. Az író tíz évvel később újra kiadta, de néhány darabját kihagyta ebből a második kiadásból.

*

1883-ban — a *Nyomor* megjelenésén kívül — ismét három cikke jelent meg a Békésben.

A január 21-i és 28-i számban *A vörös Diana* című elbeszélése, „B-i S-r” jelzéssel.

Hosszú szünetet következik ezután, majd az év végén riportsorozatot akar indítani „Gyulai titkok” címen.

Bródy már eddig is jószemű írónak bizonyult. Gyulára érve nemcsak a tülekedő nagyváros élménye formálódik benne irodalommal, hanem meglátja a Ferenc József-i idők kisvárosának bágyadt légkörét is, „hol a legnagyobb izgalom a cigánybanda és primása közt való meghasonlás”.¹⁸

A kiegyezés után kialakuló dzsentrivilág fojtogató légköre még jobban éreztette hatását a kisvárosi megyeszékhelyen, ahol megfelelő tőkés polgárság nem tudta ellensúlyozni a hivatalnokai réteg hatalmát, arisztokratikus göggel különülhettek el a plebstől, s ahol a dzsentrimajmoló középrétegek legfőbb álma, hogy bekerüljenek a hivatali arisztokrácia péntek esti ultipartijainak valamelyik csoportjába.

„Az idősebb irnokok ott házas emberek, disznót hizlalnak, vásárok alkalmával uri emberekkel kártyáznak — írja gyulai írnokságát ecsetelve Bródy —, s mert kevés nadrágos ember existál az egész városban: az aljegyzők és egyéb kitünőségek te és tu vannak velők. Ez szól az ügyvédi írnokokra is, kik helyzete mégsem olyan jó, mint a megyei, törvényszéki és városi írnokoké.”¹⁹

Nem ismerjük, mi lett volna a Gyulai titkok programja. Az első és egyetlen megjelent cikk ennek a nyárspolgári életnek perifériáját támadta meg, az *Agglegények klubját*.²⁰

Éjfélről, a hivatalos záróra után alig fél tucat ember bérelt a helybeli kávéházat: az agglegények klubja. A pengő sarkantyús Gyalog úr, az egy-kiterjedésű Hosszúkássy, a trabális Vállas, a Mátyás orrú kis deres ember és még néhányan. Közös elvük a női nem megvetése, s baráti összefüveteleiken felolvasásokkal ütik agyon a múltat nem akaró időt. A jelzett éjszakán „A ló és környülállásairól” beszél Gyalog úr, a társaság vezére.

A „Csümigő” aláírással megjelent karcolatot később Bródy is gyarló munkának nevezte. Nem így a szereplőnek vélt gyulaiak. Már a cikk első részének megjelenésekor felháborodott a gyulai civistársadalom, nemcsak azok, akik szerepelnek vagy szerepeltetve érezték magukat, hanem azok is, akik a Gyulai titkok folytatásától félték: mi lesz, ha a következő riport róluk szól majd.

„A kis kutya az utcán jobban érdekel, mint akármilyen remekmunka” — írja későbbi önéletrajzában Bródy²¹ arra célozva, hogy inkább az élet, mint a könyv érdekli. Arra nem gondolt, hogy amit meg lehet írni egy nagyvárosban, az tilos egy vidéki városkában, ahol minden és mindenki ismerős, ahol az emberek egyáltalán nem különbek, mint a nagyvárosban, csak éppen érzékenyebbek a kisvárosi pletyka iránt, s ahol semmi sem felháborítóbb, mint a helybeli honatyák és sznobjaik ultizó és ferblizó délutánjainak évtizedek óta meglévő zavartalanságát egy ilyen cikkel megzavarni.

„Csümigő” már a következő héten, a riport folytatásakor kénytelen nyilatkozni:

„Szívesen kinyilatkoztatom, hogy az »Agglegények klubja« című tárcában szereplő »finci« hadnagyot: »az ujjamból szoptam«, s hogy annak modelljeül legkevésbé szolgált az az úr, kit a gyulai pletyka, mint ilyent ajkára — mohó szájára kapott. Mindazonáltal megjegyzem, miképp eme kijelentésemre nem némi fenyegetés, hanem tisztán az igazság iránti hódolat indított. Egyébként is nem volt célom ama ominosus tárcában bárkit is megsérteni, hanem inkább s egyszerűen betölteni a tért. Hogy egynek vagy másnak a tér betöltésének mikéntje nem tetszik, arról nem tehetek, de nem is adok rá sokat. — Csümigő.”²²

A nem éppen megalázkodó nyilatkozat nem elégítette ki a gyulaiakat, hiszen minden tagadás ellenére is élő alakokról formálta szereplőit, s a kávéház Szidi kisasszonya sem lehetett kellemes helyzetben. Továbbra is találgatták a szerző kilétét, végül Bródy a lap következő számában nyilvánosság elé lép, hogy helyette megvádolt író társa feje felől elűzze a viharfelhőket s Daudet és Zola példájával megvédje írói jogait.

„Sok hü-hó semmiért!”²³

¹⁸ Az arckép vallomásai, I. m. 300—303.

¹⁹ Uo.

²⁰ Békés, 1883. okt. 21. és 28.

²¹ Idézi: Hatvany Lajos: Emlékezés Bródy Sándor felett. Századunk, 1931. 10—11.

²² Békés, 1883. okt. 28.

²³ Békés, 1883. nov. 4.

Ez a cím tulajdonképpen Sekszpír egy darabja fölé vagy onnan írva, de én bátran oda merem biggyeszteni ama zajnak címerül, melyet »Agglegények klubja« című tárcám okozott. Bár nagyon kedvem volna megtagadni, de most mégis bevallom, hogy azt a tárcának nevezett gyengeséget én irtam, mert nem akarom, hogy annak odiuma az ártatlan »ismeretlenre« szakadjon. Egy siralmas »mea culpa« után — mely Apollóéknak szól — venném is a kalapomat s mennék a magam útjára, ha nem kiabálna legalább száz ajak felém, hogy »Hahó ecsém, megállj!«

Mert legalább is száz ember tart jussot ama nagyon kétécses dicsőséghez, hogy őket pingáltam le ama ominosus tárcában, amelynek mindössze is — ha 5 alakja legyen, sőt maholnap az sem fog meglepni, ha a németvárosi bakter elégtétel adásra szólít fel, mert »hogy kétségkívül őt akartam nevétségessé tenni a kávéház Sidi kisasszonyában...!«

Még nagyon fiatal vagyok, s máris kénytelen »Nil admirari!« Manapság nincs lehetetlenség, s én el vagyok készülve arra is, hogy egy szép napon, egy vagy más — vért kér tőlem. Tőlem, kinek magamhoz való vére is alig van! Hanem azért legyen meg kinek kinek az ő gusztusa, adok ha kérnek, de az nem lesz i n g y e n b e n !

Azonban addig is, míg bárki nemes apétitusának eleget tehetni szerencsém leend — álljon itt egy pár szó, ha úgy tetszik, egy tárca — egy tárcáról.

A világ két leghíresebb s legkiválóbb regényírója ma kétségkívül Daudet Alfonz és Zola Emil. Mind a kettő dél-francia s férfi korában javabeli. Még 15—16 év előtt mind a kettő ott boncolt a Salpetrière kórházban mint igénytelen orvosnövendék fakó emberi hullát s az izmok pecézése közben juthatott eszközbe: »Hát ha e helyett a tarka, változatos, pezsgő életet, az élő embert boncolnók?«

És regényírók lettek: a modern realismus alapvetői. Mint a tetemet boncolták egykor izekre, úgy boncolják ma az élő embert, kórjait, kötegeit az egyik műduni magányában (birtoka megér egy pár százezrest) a másik egy párizsi kunyhójában (mely a benne valóval együtt megér egy milliócskát.) De azért megmaradtak orvosnak. Nem ringatják ugyan magukat ama kétécses reményben, hogy az általuk kimutatott bajokat a kimutatással együtt egyszersmind meg is gyógyítták: de hát a baj, ha megtudott, félig már meg nagyon gyógyítva.

Hanem magában ebben a tényben nincsen valami új, megtette ezt már előttük sok más nagy szellem, de a mód, mellyel ők rá mutatnak a bajra, ebben áll a fő érdemük. Ugy festi a kort s állapotokat, hogy azt el kell hinnünk. Daudet le akarja írni a modern alapítás szélhámoságát. — Nosza keres és talál ismerősei között egy talián gründer, visszaemlékszik rája s mert hatalmas megfigyelő, hát nyilván áll előtte minden porcikája a jó urnak. De az is lehet, hogy folyton érintkezik vele; kapja magát s lefényképezi a modellt. A matriszon egyet-mást igazgat s a talján gründer, az ő személyes ismerőse, megjelenik a »Nádob« bankárjának személyében. — Ugy lehet, hogy még a vezetésként is aláírja.

De nem azért teszi ezt, hogy az egy néhány ember, aki személyesen is ismeri a modellt, így kiáltson fel: »Nini, hisz én ismerem e jó madarat!« Hanem azért, hogy a nagy közönség szójon így: »Ejnye, mintha ismerném a mosziót!«

Ebben az egyszerű kijelentésben benn van az alak érdeme és sikere. Tudvalevőleg a szép művek hatásának fő titka az: mennyire tudja a költő olvasója lelkében ama illúziót felkelteni, mely véle a jelképezett alakot a való alak helyett elfogadtatja — valóul. Eme titoknak egyszerű nyitja: a minden művészetek alapját képező közvetlenség. Erre törekszik s ezzel éri el sikereit az említett két regény író. Mint a képzőművész ismétli az élet jelenségeit, Van Ostade ép úgy mint Knausz, nem a légből kapták jellemző zsanr alakjaikat s a rezes orru hollandus asszony s a német alföldi csepürágó még tán ma is tisztogat vagy grimaszokat csap valahol. De Zola is ölelte, vagy ha nem ölelte is úgy, bizonynyal ösmerte Satine kisasszonyt!

Vagy hogy e dőcögős magyarázatokat jobban megmagyarázzam, azt mondom, hogy valamint a képzőművész, ma már nem dolgozhat minta nélkül: ép úgy mintára legyen szüksége az epikusnak, mert sem a festőnek elég idom és színismerete, sem az írónak annyi lélek- és invencionális ismerete nem lehet, hogy nélkülözni tudná a természetet. S amint joga van a francia udvari festőnek a bibliai érzéki Évját Pompadour asszony alakjában jellemezni, épp úgy nem tilthatja meg senki Daudetnek, hogy a 3-ik francia császárság felületes és szédelgő, de gavallér és világfi államférfiához az egy tized éve elhunyt Morny herceg személyét válassza mintául, ha bár az egykor jöttévi princípálisa volt is.

Ami van a természetben az mindenkié. A Sahara porfellege ép úgy rendelkezésre áll a művésznek, mint egy hűségben port verő ember; legyen bár az állam kancellár. Aztán szeretném is tudni, hogy melyik fontosabb s állandóbb jellegű természeti produktum: a Sahara pora, vagy egy államkancellár hűsége...?! A különbség arra gravitál, hogy míg a képzőművész a formát s azok hangulatát, a költő annak elvont tulajdonait veszi tárgyául »az idő

egymásutánjában» — amint azt az aesthetika alapvető műve a Laokon mondja. De ez nem tesz különbséget abban, hogy az író épp olyan szabad legyen modelljei megválasztásában, mint a képzőművész. S bár vannak társadalmi tekintetek, melyek ezt jobban korlátozzák, mint amazz, mégis Daudet vagy Zola teljes joggal cselekszik akkor, midőn a jelen alapjaival foglalkozva a jelen embereit, ismerőseit festi...

És e sorok írója midőn e két nagymester legkisebb, de leghűbb tanítványának vallja magát: vindikálja magának a jogot, hogy — nagy példák gyenge követője lehessen.

Az »Agglegények klubja« sebbel-lobbal készült s így az én csekély értékű dolgaim között is tán a legcsekélyebb értékű. — Nagyrészt élő alakokat akartam rajzolni, de időm s a körülmények nem engedték, hogy azt realiter színezzem ki. Aztán meg úgy gondolkodtam: hadd lám csak mit mondanak bizonyos körökben hozzá?

Mit szólnak a sketschhez? abból akartam kiolvasni, hogy majd ha egész reális képet adok: mit fognak ahhoz mondani! Jó eleve fölhasant a »pereat«. Nem annyira a kérdéses tárcának jelzett alakok, mint ama részről, mely megijedt: »hogy már most ő következik!« És folyt s mint halloom folyik ellenem »komplot.« Sőt az is tudomásomra jutott, hogy a vármegye egy bizonyos redaktora szokott módja szerint reám fog támadni, (vagy talán már reám is támadott?) »hogy tönkre tegyen«. A jó ur a megye közönségénél eljátszott becsületét, bizonyos körök előtt e sorok írójának megtámadásával akarja visszaszerezni! Ó nagyon jó uram, lehet, hogy én németül gondolkozom (bár szégyenemre legyen mondva németül nem tudok), de ön amint látom egyáltalán nem képes gondolkodni! Egyszer már a tyukszemére hágtam önnek, hát vigyázzon: nehogy a nyakára találják hágni...

Egyébiránt van szerencsém jelezni, hogy a »Gyulai titkokat« a szerkesztő ur engedelmével folytatni fogom.

Bródy Sándor''

Külön feladat lenne kimutatni Zola és Daudet hatását Bródy írói kifejlődésére. Bródynak előbb vázolt írói »ars poetica«-ja azt bizonyítja, hogy a francia naturalisták hatása első sorban írói tudatának kifejlődésében jelentős: már fiatalon felszabadította a kor hivatalos irodalmi irányzata alól, ihletője volt egy új tartalmi és formai kifejlődésnek, a Bródy Sándor-i »oeuvre«-nek, melyért a következő íronemzedék elődjének és mesterének tekintette.

Hetykesége, elszántsága mégiscsak megtört, mert a Gyulai titkok folytatása elmaradt. Bródyt vagy talán a »szerkesztő urat« jobb belátásra bírhatták a leleplezéstől féltő honpolgárok.

De mit számított ez már a magabiztos fiatalembernek. Könyve azokban a napokban jött ki a nyomdából, s 1884 elején már Pesten találjuk a Budapesti Hírlap szerkesztőségében. Onnan írja januárban a *Lázak* című karcolatait a Békés számára (Mikszáth- és Pálmay Ilka-láz, hírlapalapítási láz), és egy kis karcolatot az országgyűlésen tartózkodó Göndöcs Benedekről.²⁴ Ezt a cikket írta alá Bod (Bródy) Sándor néven.

Későbbiekben is vissza-visszatér a városba, különösen bátyja 1902-ben bekövetkezett haláláig látták gyakran a gyulaiak, s maga is szívesen emlékezett vissza a *Nyomor* »boldog és szép korszakára.«

Írásai fel-feltűnnek a Békésben ezután is.²⁵ Ihletője gyakran volt a Gyulán eltöltött két év élményanyaga. Az Emberek című kötetének megjelenésekor azt írja a Békés, hogy a kötet szereplői közül »az olvasó nem egyben ismerősrre talál.«²⁶

De a hagyomány gyulainak tartja a *Don Quixote kisasszony* keletkezésének indítóokát is. A regény szereplői annyira élők, hogy az idősebb nemzedék ma is ráismer egy-egy szereplőre, Kohn Dávid gyulai újságíró nevét pedig meg sem változtatta, hanem ott is a »hosszú Kohn« jelzővel szerepelteti.

Személyes emléket ma már nehéz gyűjteni Bródyról. Eltűntek azok a családok, akik kapcsolatban voltak az íróval. Életéről legtöbbet önmaga vall írásaiban. Megfelelő életrajz nélkül azonban ezeket felkutatni nehéz s felhasználni anélkül, hogy esetleg téves következtetésekhez jutnánk, kockázatos.

²⁴ Békés, 1884. febr. 24.

²⁵ Békés, 1886. ápr. 25. Bródy Sándor: Tavaszi farsang

Békés, 1905. jan. 1. Bródy Sándor: Regény alakok

Békés, 1905. júl. 9. Bródy Sándor: A boldog szerelemről

Békés, 1906. okt. 21. Bródy Sándor: Krizantémum

Békés, 1907. dec. 29. Bródy Sándor: Vásár

Békés, 1914. febr. 8. Bródy Sándor: Hegedüs Gyula könyve

²⁶ Békés, 1888. júl. 8.

NAGY PÉTER: SZABÓ DEZSŐ

Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 605 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 16.)

E könyv az írói monográfiák hagyományos típusát képviseli, azt, amelyet némi gyanakvással szoktunk fogadni, előre félve a pálya születéstől haláláig tartó leírásától, a kronológiai sorrendben történő műelemzésektől, s főként a lábjegyzetek tudományos súlyt, alaposságot biztosító tömegétől. Nagy Péter könyve ilyen mű, s mégis, már az első lapok elolvasása után eloszlik az aggodalom, s egy rendkívül ellentmondásos, sőt számos vonatkozásban ellenszenves írói pálya és egyéniség oly érdekesen, gazdagon, s a tények világában oly hűen bontakozik ki, hogy tanulmányát nemcsak mint tudományos teljesítményt tartjuk meggyőzőnek, hanem folytonosan új eszméket, meggondoloztató tényeket nyújtó olvasmányként is lebilincselőnek érezzük. S ez esetben nem azzal a jelenséggel állunk szemben, mintha a monográfus mondandóit valami művészi igényű szép stílusban közölné, tudományos anyagát költőiséggel szöve át — stílusa kétségtelenül egyéni és vonzó, de inkább száraz, mint színes, mondatai inkább precízek, mint hatásosak, s a szakmai terminológiától korántsem idegenkedik, sőt szemmeláthatólag igen tekintélyes készlettel rendelkezik ebből. Az értékes monográfia már formáját tekintve is két általánosabb tanulsággal szolgál. Azzal tudniillik, hogy a pályaképet rajzoló monográfia hagyományos típusa kiválóan alkalmazható irodalomtörténetírásunkban, ha e keretet valóban körültekintő s a problémák mélyére hatoló kutatások töltik ki, továbbá azzal, hogy a tudományos munka keltette szellemi izgalom nem a szöveg megformáltságának elsőrendű következménye, hanem a gondolatok, a tények koncepciózus elrendezéséből eredő konkrétság, hitelesség-élmény eredménye.

Az első kérdés, amely felmerül, a témával kapcsolatos. Szabó Dezső alakja és munkássága erősen korhoz kötött, igaz hogy néha viharos érdeklődést váltott ki. A felszabadulás után, különböző okokból, alig foglalkoztak vele, végtelen ellentmondásokkal teli pályájának elsősorban a negatívumait láttuk, s különösen fajvédelmi eszméi miatt nem is

alaptalanul. Közben azonban életművének szoros értelemben vett aktualitása mindinkább csökkent, s kidomborodott tevékenységének irodalomtörténeti funkciója. Így tehát a tisztázandó kérdések megérlelődtek, s létrejött feldolgozásukhoz a megfelelő távlat is. Nagy Péter könyve bebizonyítja — noha ez a szerzőnek nem különösebben hangsúlyozott szándéka —, hogy Szabó Dezső pályájának még a fő vonala sem rajzolható meg pontosan, ha csak, vagy akár elsősorban mint elbeszélőt, vagy regényírórt méltatjuk. Hiszen *Az elsodort falu*, frenetikus sikere ellenére, látomásos, dinamikus stílusával, újszerű képalkotásával, hallatlanul erőteljes nyelvezetével egyetemben, mint regény korántsem klasszikus értékű alkotás, mert éppen az alakteremtés és az epikus ábrázolás egyéb kellei tekintetében egészen kezdetleges fogyatékokokról árulkodik. Elbeszélései között pedig szám szerint is kisebbségben vannak az igazán rangosak, s a kor szintjével mérve átlagosak, sőt egyenesen gyengék gyakorta fordulnak elő. Szabó Dezső többször is hangsúlyozta, s Nagy Péter e nyilatkozatokat bőségesen idézi, hogy számára a szépirodalom az önkifejezés egyik formája csupán, fékezhetetlen tettvágya a közélet, a politika terére vonja. Ilyetén ambíciói feszülnek ama publicisztikai írásai mögött, amelyeket egy keserű szenvedéllyel, haraggal telített művészi talentum indulatos kiáradása emel irodalmi értékűvé. Ez az ő igazi műfaja. Egykor oly nagy visszhangot vert eszméi, amelyekben a legsötétebb előítéletek keverednek harsány társadalomkritikával, a téves, a bűnös nézetek változásért kiáltó őszinteséggel, teszik fontossá pályájának tanulmányozását, mint számos történelmileg később felemásnak bizonyult kezdeményes kiinduló pontját.

A pályakép megrajzolása már csak azért is szerfőlött nehéz, mert Szabó Dezső indulatos alkata, szubjektivitása, szeszélyei következtében a legváratlanabb fordulatokat hajtja végre. Állandó botrányok kavarnak személye körül, ellenséget, barátot egyaránt elriaszt, és végül sivár magányosság vár rá. Nevét elképesztő feltűnésvágyával teszi köz-

ismertté, még azok előtt is, aki nézeteire és irodalmi alkotásaira talán nem is figyeltek volna fel. Nagy Péter érdeme, hogy az indulatoktól fűtött látszólagos következtetlenségek mögött felfedezze a rendszert, s ennek leírásával rá tud mutatni e nagyhatású életpálya összetevőire. Szabó Dezső pályájának eredményei és súlyos negatívumai közös töről fakadnak: lázadó ösztönével, a fennálló társadalmi rendet tagadó szenvedélyével rátapint a valóban lényeges összefüggésekre, de a megoldást szinte mindig, törvényszerűen, s számára tragikus következményekkel, rossz úton keresi. Így a liberális tökésekkel az ősinék és magyarnak vélt keresztény tradíciók alapján fordul szembe, a proletárforradalomtól faji koncepciójának valóra váltását várja, ebben csalódva a radikális jobboldalhoz csatlakozik, majd ellenforradalmi és ultrakonzervatív jellegű felismerve elszánt ostromozója lesz. Az ország sorsa letéteményesének a parasztságot tartja, de a legfőbb politikai tényezőnek a folyton bírált középosztályt. Kelet-európai összefogást hirdet, s egyben magyar szupremáciát. Megannyi feloldhatatlan, sőt félrevezető, veszélyes ellentmondás.

Ha igaz az a megállapítás, hogy Szabó Dezső szépíróként nem sorolható irodalmunk első vonalába, akkor mi magyarázza azt a hatást, amelyet éppen irodalmunkra gyakorolt? Nagy Péter részletesen elemzi könyvében, hogy Szabó Dezső eszméi milyen mértékben hatottak át — anélkül, hogy ő maga valaha is, ambíciója szerint, jelentős politikai szerepet vitt volna — a közéletet, sőt jellegzetes frazeológiája a harmincas évek vége felé a politikai nyelvhasználat elfogadott részévé válik. Tevékenységét leginkább azonban mégis csak az irodalmi vagy ahhoz közel álló körökben kísérték figyelemmel. Köztudomású, hogy Szabó Dezső eszméinek egy része, így elsősorban a szociális problémák iránti érzékenysége, továbbá a parasztság iránti érdeklődés felkeltése hozzájárult a népi írók mozgalmának kialakulásához, serkentőjévé, ősvé lett ennek a mozgalomnak, anélkül, hogy valaha szorosabb szálak fűzték volna a népi írók táborához. Németh Lászlótól Veres Péterig, szinte valamennyien sok indítást köszönhetnek neki, ezt a körülményt részben maguk is megerősítik, de egyébként sem nehéz e hatások erőteljes nyomaira rábukkanni. Persze miként a népi írók mozgalma nagymértékben differenciálódik, ennek megfelelően Szabó Dezső társadalomkritikájának jogos mozzanataira, vagy káros illúzióira építenek inkább az egyes írók, de ebből és amabból egyaránt megtartva valamit. Kétarcúsága magyarázza azt is, hogy szabályosan váltakozó periódusokban, hol a politikai baloldal, hol pedig a politikai jobboldal kíséri rokonszenvvel vagy elutasítással megnyilat-

kozásait, attól függően, hogy elmefuttatásai-
ban éppen melyik elem dominál. Ami szorosabbban a népi írók körét illeti, minden egyéb-
től függetlenül hatott rájuk a Szabó Dezsőtől
már évtizedek óta lendületesen hirdetett „har-
madik út” fikciója.

A Szabó Dezső kimunkálta harmadik utas
koncepció, objektív történelmi logikája sze-
rint jobboldali, számos vonatkozásban fa-
sisztoid következményekbe torkollik. Ezért
nem lenne helyénvaló a túlzott általánosítás
Szabó Dezső és a népi írók vonatkozásában,
hiszen nála nem egyszerűen a harmadik út
illúziójáról van szó, tehát a szocialista forra-
dalomtól és ideológiától elhatárolódó, törté-
nelmileg irreális, de végeredményben demok-
ratikus fejlődés igényéről, hanem kifejezet-
ten faji alapú, a korporatív munkaszervezésre
emlékeztető reformprogramról, harcos nacio-
nalizmusról. Tehát a fennálló társadalomról
alkotott, számos részletében találó, kemény
kritikája a megoldás keresésében a jobboldali
radikalizmus eszmévilágába fut bele, sőt mi
több, ennek egyenest egyik hazai előfutára.
Főleg a fiatal nemzedékre, annak bizonyos
társadalmi feszültségeket átérző, nyugtalan
rétegeire e nézetek azért hatottak többé-ke-
vébé egyetemes jelleggel, mert a Szabó Dezső-
i kritika és megoldás kettőssége számukra
ekkor korántsem világos. Nagy Péter igen
érdekesen jellemzi azoknak a nemzedékek-
nek a világnézeti arculatát, amelyek a szocia-
lista, sőt a polgári demokratikus eszmék,
irányzatok, intézmények teljes felszámolása
idején, s jóformán teljes tájékozatlansággal
(vagy torz, hazug tájékozódással) ezek vonat-
kozásában, társadalmi elégedetlenségük, út-
keresésük segítőjét látják Szabó Dezsőnek
a hivatalos politikáról látszólag oly erőtel-
jesen eltérő (de sajnos valójában éppen annak
lényegét még határozottabban alátámasztó)
nézeteiben. Szabó Dezső társadalomkritiká-
jának relatív igazságtartalma sokakat indí-
tott el a politikai baloldal felé, de még többet
taszított a jóhiszemű kezdet után a faj-
védő nacionalizmus, a sovinizmus örvényébe.
Hogy Szabó Dezső erősen sajátos politikai-
társadalmi-ideológiai konstellációban pro-
gresszív törekvések illúzióját tudta keltetni
nem is értéktelen elemekben, az a „magyar
mizéria” egyik fájdalmas bizonyítéka.

Szabó Dezső minden bizonnyal irodal-
munk történetének egyik legfeltűnőbb egyé-
nisége, ha ez éppenséggel nem is mindig válik
javára. Prófétaí hevítele, tekintélyt nem is-
merő támadó kedve, önimádata, vezéri pózai
s nem utolsósorban szónoki képessége is
hozzájárult tevékenységének hatásához. Hi-
res előadásainak volt táborni gyűjtő funkciója,
bár egyébként dacos magánya, s közösségek
szervezésére és vezetésére teljesen alkalmat-
lan jelleme ilyen irányú kísérleteinek minden
eredményét megsemmisítette. Harag táplálta

panfletjellegű alkotásai, különösen ha ostromzó szenvedélye valóságos bűnökre talált (pl. a *Feltámadás Makucskán*) maradó, élő művek. Publicisztikai írásainak jó része is ilyen lehetne, ám ezeket esetlegessé teszik a beléjük erőltetett személyes mozzanatok, melyeket monomániásan ismétel, s mivel azóta elhalványultak már az egykor friss aktuális indítékok, ma inkább csak szikrázó, izzó, lávázó verbalizmusát csodáljuk, ámde nem szeretjük. Szabó Dezső legendát szőtt saját személye köré, és sikerrel táplálta is ezt a legendát. Nagy Péter szépen mutatja meg, hogy miként kellett csalódnia „eszméi diadalában”, amikor a magyar faj állítólagos védelmében háborúba sodort, fasizálódott ország iszonyú valóságával kellett szembenéznie. Álláspontját revideálni ekkor már nem tudta, késő is volt már ehhez. Nem tételezhetjük fel róla, hogy harcaival ilyen eredményt akart elérni. De útja ide vezetett, mert sok gyűlöletes eszmét hirdetett, s ezek beárnyékolták jószándékú terveit, haladó felismeréseit is. A kurzus, a kizsákmányolás, a német és magyar fasizmus bűneit nem lehet antiszemitizmussal, antikommunizmussal, elvakult nacio-

nalizmussal megszüntetni. Pályája végén életének csődjére kellett rádöbbsennie.

Öregedése, energiáinak elapadása életének utolsó két-három esztendejében még nyilvánvalóbbá teszi ennek felismerését. Erről tanúskodnak a töredékességében is nagyszabású önéletírásának, az *Életeimnek* utalásai is. Szabó Dezső életpályája egyébként a magyar értelmiség egyik lehetséges útját is jelzi ebben a nehéz korban. Kodály Zoltán, Horváth János, Szekfű Gyula eltérő pályájával összevetve látható igazán a tőle választott út veszedelmessége, s ezen alternatívák realitása csak növeli felelősségét. Nagy Péter monográfiájának érdeme, hogy Szabó Dezső egész tevékenységét mérlegre tette; vizsgálatának eredményei hosszú időre tisztázzák életművének értékelésével kapcsolatos kérdéseket. Ha e monográfia után még bizonyosan lehet is újat mondani azoknak a rétegeknek politikai-világnézeti arcúlatáról, amelyekre eszméi hatottak, magáról Szabó Dezsőről érdemlegesen aligha. Ezzel a monográfiával célját elérte, s e körülmény eredményeit dicsőítő jelzők nélkül is kellőképpen minősíti.

Weber Antal

SZÖVEGGYŰJTEMÉNY A XX. SZÁZAD IRODALMÁBÓL

IV/1. rész. A Nyugat és Ady kora. 1–2. könyv. Szerkesztette: Bessenyei György és Koczás Sándor. Bp. 1963. Tankönyvkiadó V. 710; 626. (Magyar Irodalmi Szöveggyűjtemény)

A könyvek általában maguk jelölik ki céljaikat: az általuk nyújtott élmény eleve arrafelé fordítja az olvasó figyelmét, amerre a szerzők is tekintettek alkotás közben. Ez még az antológiákra is érvényes. Mert bár a részletekkel akarják a teljességet megsejtenni, az összképről nem mondanak le, csupán az eszközt módosítják: mozaikképek a részletesen kidolgozott tájképek mellett. Igaz, így céljuknak csak a megközelítése lehetséges. Az antológia-előszók ezért legtöbbször magyarázkodó iratok, melyek a vállalkozás belső ellentmondását igyekeznek feloldani.

Ez a gyűjtemény azonban még csak nem is antológia. Mint a sorozat valamennyi kötete segédkönyv, mely az egyetemi oktatás eleve megszabott feladatait szolgálja. Célja tehát gyakorlati azaz „külsődleges”. Következésképpen: igazságos megítélésének fő feltétele a méltányosság. Előszavát kulcsnak kell tekinteni, melynek segítségével a szerkesztési koncepció szabálytalan részleteit megfigyeltethetjük. A bírálónak itt mindenekelőtt két kérdésre kell választ keresnie: vállalt keretei között képes-e és jól képes-e ez a gyűjtemény a századelő virágzó magyar irodalmát tükrözni; a méltányolandó szerkesztési koncepció megvalósult-e a lehetséges teljességgel.

Az első kérdés már kérdésformában is utal rá, hogy a szerkesztőnek voltaképpen a kor irodalomtörténetének felvázolását kellett elvégezniük a segédkönyv eszközével. Ismeretes, hogy a XX. század magyar irodalmának története — a kötetes szintézis utolsó köteteiként — csak napjainkban kerülhet az olvasó elé, a szöveggyűjtemény összeállításakor csupán a vázlatig és a részletekig jutott el. Ez a szocialista szellemű szintézis-kísérlet azonban nem független a korábbi kutatásoktól: a korszak fő jellemvonásait már az előbbi viták és vizsgálódások felvázolták. Ezt bizonyította a szöveggyűjtemény is: a maga eszközeivel rajzolt kép az összefoglaló elemzéshez mérve is helytállóan látszik. A század első két évtizedét Ady korának s a Nyugat hőskorának fogja fel. A modern magyar irodalom e nagy egyénisége és mozgalma áll a kép középpontjába, s a részletek ezek kisugárzását, felszabadító és termékenyítő erejét bizonyítják. A fejlődés irányát és szellemét a forradalmi készülődés szabja meg, melynek a polgári radikális és olykor a szocialista gondolatok felbukkanása éppúgy megnyilatkozási formája, mint az „irodalmi forradalom.” A kor irodalmi élete bonyolult és szerteágazó, de a sokszínű törekvések és viták bonyolult szövevénye sem fedi el a fő frontvonalat,

mely az értékes progresszív irodalmat és a reakciós kötöttségű konzervativizmust elválasztja egymástól: a gyűjtemény joggal mellőzi a századelő konzervatív irodalmát, mely nemcsak a történelem, de az irodalomtörténet próbáját sem állta ki. A kép jellegzetes vonása továbbá a nagy egyéniségek uralma. Ez látszólag ellentmond a Nyugat-mozgalom elismerésének. De csak látszólag, mert 1905 után valóban a magyar irodalom egyik legjelentősebb *mozgalma* indult útnak, de e mozgalom *közvetlen* célja az egyéniség teljes felszabadítása, az irodalmi szabadság kivívása volt.

A szerkesztési koncepció célja mindenneke előtt e kép megjelenítése. A vállalt feladat azonban számos ponton kényszerű kitérőkre kényszeríti a fenti gondolatmenetet. A szerkesztőknek először is szembe kellett nézniük azzal a dilemmával, mely a korszak minden összefoglalójának gondot okoz. A Nyugat hőskorának nagyjai — Ady és Kaffka kivételével — a forradalmak bukása után is folytatják tevékenységüket, amely azonban már új — itt alig sejtethető — problémakörhöz kapcsolódik. Az egyéniségek belső fejlődésrajza természetesen így is szerves, de míg a pályaképek első fele korszakot alkot, befejező szakaszuk mögül hiányzik a háttér, hiszen a két világháború közötti korszak bemutatása a következő feladata. Az eredmény olyan kompozíció, mely a gazdag anyagnak csak a kisebb részét rendezte el. Vajon nem a szerzői monográfiák uralmának hatása állt bennünket e dilemma elé? Bizonyos, hogy ha olyan szöveggyűjteményeket olvasunk, mint a *Panorama des idées contemporaines*, nem érezzük szükség szerűnek a kompromisszumos kompozíciót: lehetségesnek látjuk a fejlődés-elv következetes alkalmazását.

Méltányosságot ígértem és máris méltánytalan vagyok. Hiszen ez elsősorban az irodalomtörténeti összefoglalások gondja, aminek megoldatlansága alig csökkenti a gyűjtemény gyakorlati hasznát. Csakhogy erre a méltánytalanságra a szerkesztők igénye készített. „Természetesnek találtuk — írják az előszóban —, hogy bármiféle mechanikus... szerkesztési elvvel szemben a kor legfontosabb irodalmi folyamatát érzékeltessük és állítsuk előtérbe.” Láttuk: a fenti dilemma eleve gátolta az igényes elgondolás végigvitelét, de Ady és a Nyugat hőskorának megrajzolását nem érintette. A két kötetben mégis a folyamat azaz a fejlődés vonala a leghalványabb. A szerkezet ugyanis az írói rangsorhoz igazodik. Elöl állnak a Nyugat nagyjai, mögöttük a mozgalom színes serege, majd az elődök és magányosok következnek; a sort a szocialista irodalom úttörői és Kassák Lajos zárják le. Ez azonban ünnepélyes és mesterséges élőkép. Pedig az értékrendet is hitelesebben tükrözte volna a *fejlődésrajz*. Ez az

élőkép nemcsak Heltai, Lovik és Szilágyi Géza előkészítő szerepének érzékeltetésére képtelen, hanem például Tersánszky és Nagy Lajos elhelyezésére is, hiszen ők valójában nem a mozgalom periferiájának alakjai, hanem második hullámának részesei. Ha a kor dinamikáját figyeljük, négy fejlődési szakaszt látunk, melyek időben olykor párhuzamosak. Az előkészítő szerepét a század eleji városi irodalom töltötte be; a Nyugat a kibontakozás és az új szintézis; a szocialista irodalom úttörői és a korai magyar avantgarde, elsősorban Kassák a továbbhaladás igényét fejezik ki. Ismétlem: mindennek felismerését a szöveggyűjtemény sem teszi lehetetlenné, hiszen a közölt szemelvények helyét az egyetemi előadások térképe nyilván kijelöli. Kétségtelen azonban, hogy így a fejlődésrajz felvázolását elhárítja magától.

A gyakorlati célhoz igazodó megoldásokkal teljesen egyetérthetünk. Az egyetemi szöveggyűjtemények — érthetően — a megszokott mód fordítottjával jelölik az értéket: az egyetemi követelmények a kor legnagyobb alakjainak és műveinek *teljes* ismeretét eleve feltételezik, tehát például Ady lírájának és Móricz regényeinek szemelvényes bemutatása itt mellőzhető. De elég meggondoltak és következetesek voltak-e a szerkesztők e sajátos megoldás alkalmazásában? Babits lírájából például közölnek szemelvényeket, tehát eszerint Babits költészetének teljes ismerete nem tartozik az egyetemi követelmények közé. Tersánszky életművéből két elbeszélést és egy *Kakuk Marci* részletet mutatnak be. A század egyik legnagyobb magyar prózaírójának arányait aligha fejezi ki ez a sovány antológia. Vagy talán az ő rangját is az előkelő mellőzés jelzi? Ennek viszont ellentmond a *Kakuk Marci*-részlet felvétele, amiből arra következtethetünk, hogy a szerkesztők az első *Kakuk Marci*-történetek teljes ismeretét sem sorolják az alapvető egyetemi követelmények közé.

A gyűjtemény logikájából következik, hogy anyagából legcélrányosabbnak a nagyok „melléktermékeit” és a Nyugat-vitákat bemutató függelékét érezzük. Eppen ezért az effajta írásokból szívesen olvastunk volna többet is. A századelő első modern kritikai megnyilatkozásai, a folyóiratkísérletek programcikkei, az esztétikai vallomást közlő levelek nehezebben hozzáférhetők, pedig az ismert nagy művek hátterére világítanak. Kár volt teljesen mellőzni a korrajzregényeket: Molnár Ferenc korai regénye, *Az éhes város*, Oláh Gábor *Szegény magyarok*, Harsányi Kálmán érdekes kísérlete, *A kristálynézők* nem tartozik a feltétlenül feldolgozandó művek közé, viszont egy-egy jellemző részletében olyan értékes dokumentumanyagot nyújtana az olvasónak, mint a vitákat bemutató függelék.

lék. S nem tudom, kötelező olvasmány-e Szabó Dezső műve, *Az elsodort falu*, bizonyos azonban, hogy kevésbé hozzáférhető, mint az itt felvett *Feltámadás Makuskán*. Igaz, a terjedelem korlátozott, de az életrajzok csökkentésével értékes teret nyerhettek volna a szerkesztők: a biográfiai adatok máshol is megtalálhatók, a rövid értékelések pedig úgysem pótolják az irodalomtörténeti elemzést,

melyet a gyűjtemény olvasóközönségének fő része — az egyetemi hallgatóság — nyilván más forrásból kap meg.

Ezeket a megjegyzéseket voltaképpen nem a bíráló szándék diktálta: töprengés megnyilatkozásai, melyre maguk a szerkesztők készítetik olvasóikat, midőn túllépnek a mechanikusan egybefűzött szövegyűjtemény igényén.

Bodnár György

HORVÁTH ZOLTÁN: TELEKI LÁSZLÓ. 1810—1861

1—2. köt. 1.: [Monográfia és] (Teleki leveleinek jegyzéke). 2.: (Naplók, iratok, levelek.). Bp. 1964. Akadémiai K. 502.; 374.

A történelmi életrajz alighanem a legelhanyagoltabb műfaja mai történetírásunknak. A legfontosabb gazdasági, társadalmi és politikai folyamatokat szintetikus módon feltáró munkák elsőbbsége teljességgel érthető és indokolt ugyan, ám az életrajz-műfaj ilyen mérvű háttérbe szorulását mégis sajnálatosnak tartjuk — már azért is, mert gyakran éppen valamely kimagasló személyiség pályájának nyomon követése kínál kitűnő alkalmat a történelmi fejlődés egyes sajátos összefüggéseivel és dilemmáival való szembenézésre. Meggyőzően példázza ezt Horváth Zoltán Teleki László-monográfiája is, amely nem csupán ezt a sokáig méltatlanul feledett (vagy legalább is igazi jelentőségével arányban nem álló módon értékelt) nagy államférfit állítja végre a maga megérdemelt történelmi helyére, hanem egyszersmind világossá teszi — nemegyszer vitatható és vitatott, de mindig gondolatébresztő módon — egy sor általánosabb érdekű kérdésben is.

Horváth Zoltán műve — Óváry-Avary Károly kéziratban maradt munkája és Lengyel Tamás 1942-ben megjelent, kis terjedelmű könyve után — Teleki László életrajzához immár harmadik tudományos igényű feldolgozása, amely azonban elődei mind anyagánál, mind szempontjainak gazdagságára nézve messze felülmúlja. A szerzőt (amint előszavában is számot ad róla) Teleki egyénisége már régóta foglalkoztatta. 1936-ban Németh Andorral közösen írt életrajzi regényben tett kísérletet tragikus sorsának felidézésére. A *Teleki László Válogatott Művei* c. 1961-ben kiadott, hézagpótló szerepű gyűjtemény legfontosabb és legújzerűbb részének, a levelezést tartalmazó II. kötetnek összeállítása ugyancsak az ő érdeme. Az előtűnik fekvő monográfia egy sok éven át lanckadatlan kitartással és odaadással végzett kutatómunka eredményét summázza — olyan munkáit, melynek egyik legfőbb indítéka minden bizonnyal a Teleki nemes alakja iránt érzett, már-már a vele való azonosulásig menő,

s a könyv minden lapját átható mélységes rokonszenv és tisztelet volt. A szerzőnek hazai és külföldi levéltárakban nagy mennyiségű mindeddig ismeretlen dokumentumot (bár nyilván még mindig nem a Telekivel kapcsolatos, különböző helyeken szétszórott forrásanyag egészét) sikerült felfedeznie és kiaknáznia. A teljességet kényszerű, immár örökre pótolhatatlan hiányok is csorbitják — mindenekelőtt annak következtében, hogy a gyömrői Teleki-kastélyban őrzött iratanyag a második világháború során megsemmisült. A legfájdalmasabb veszteséget kétségkívül Teleki László és br. Orczy Istvánné több száz darabra rugó levelezésének elpusztulása jelenti. E levelezés ismeretének hiján Horváth Zoltán nem adhatott teljes képet hőse érzelmi életéről, és le kellett mondania arról is, hogy egyetlen igazi, nagy szerelmének, a mellette mindvégig, sorsának megpróbáltatásai közepette is hűségesen kitartó Orczynénak portréját megrajzolja.

Az első rész megbízható képet ad Teleki gyermekéveinek kultúrával és hazafias érzülettel telített családi környezetéről, valamint neveltetésének körülményeiről. Teljes joggal hangsúlyozza a szerző, hogy az a bensőséges kapcsolat amely Telekit édesanyjához — e műveltség és erkölcsi emelkedettség szempontjából magasan a kor arisztokrata hölgyeinek átlaga fölött álló asszonyhoz — fűzte, jelentős szerepet játszott lelki-szellemi alkátának kialakulásában. (31.) Kár, hogy figyelmét elkerülte az a szép emlékbeszéd, amelyet Toldy Ferenc tartott az Akadémián id. Teleki Lászlóné — az intézmény egyik mecénása — fölött (*Toldy Ferenc Irodalmi beszédei*. Pest 1871. I. köt. 90—95.); ennek alapján ugyanis talán egyben-másban kiélemezhető volna a monográfiában található jellemzés. A gyermek Teleki koraérettségéről szólva Horváth egy helyütt Jókai *Kárpáthy Zoltánjára* utal, s egy mellékmondatban kijelenti, hogy ezt a figurát az író „számos vonatkozásban Teleki Lászlóról” mintázta. (36.) Ez a minden bizonyítékot

nélkülöző feltevés aligha állja meg a helyét. A regény tüzetes filológiai vizsgálódások eredményein alapuló kritikai kiadása sem emlit ilyenfajta összefüggést, s Kárpáthy Zoltán alakjának geneziséről szólva, csupán Fáy András *A Békely-ház* c. műve egyik főszereplőjének példájára, valamint magának az — ugyancsak koraérett, s pályafutását „csodagyerekként” megkezdő — írónak gyermekkori élményeire hivatkozik. (Jókai Mór: *Kárpáthy Zoltán*. Bp. 1963. JKK VIII. kötet. 303.) Némi hiányérzetet hagy az olvasóban az a körülmény, hogy a Teleki intellektuális fejlődését befolyásoló hatásokról — s mindenekelőtt azokról az ösztönzésekről, amelyek a korabeli politikai elméletek hazai és külföldi képviselőitől feltétlenül kapnia kellett — semmit sem tudunk meg a monográfiából. Teleki fiatalkori olvasmányaira vonatkozólag azonban semmiféle adat nem áll rendelkezésre; így ezt a kérdést — támpontok híján — Horváth Zoltánnak is válasz nélkül kellett hagynia.

A második rész Teleki közéleti szereplésének első, 1837-től 1848 nyaráig terjedő szakaszát mutatja be. Természetes, hogy e fejezetekben a kor politikai életének valamennyi alapvető kérdéséről szó esik, s élénk táru a konzervatívok és az ellenzék között folyó, valamint az ellenzék táborán belül lezajló viták és küzdelmek menete és az ellenzék párttá szerveződésének folyamata. Azzal a felfogással, amelyet Horváth itt a reformkori nemesi ellenzék szerepét, liberalizmusának mértékét és tartalmát illetően kifejt, s amelyben nem nehéz Szabó Ervin nézeteinek visszhangját felismerni, már Szabad György vitába szállt a Népszabadság 1965. január 24-i számában megjelent cikkében. Horváth szerint „a reformkor politikai életében egyedül a centralista csoportnak volt ideológiája” (143.), egyedül ők rendelkeztek átgondolt, következetes politikai programmal. Őket leszámítva, „a reformkori magyar ellenzék — s vele együtt Teleki László is — félreérthetetlenül rendi szellemű ellenzék volt”. (147.) De a szerző még ennél is tovább megy, s arra az elég meglepő következtetésre jut, hogy „az adott osztályviszonyok között a nyugat-európai liberalizmusnak valóban még értelme sem lett volna Magyarországon. Itt nem csurgott a kamat a tőkére — mert nem volt számba vehető tőke, itt senki sem élesztett semmiféle kést — itt mély középkori feudalizmus volt, amelyet felszámolni, lerombolni kívánt a rendi ellenzék.” (Uo.) Az itt kifejezésre jutó állásponttal szemben nem az a leglényegesebb ellenvetésünk, hogy az 1830-as és 40-es évek magyarországi viszonyait nem lehet semmóán „mély középkori feudalizmusnak” minősíteni. Fontosabb ennél, hogy Horváth fogalmazása arra enged következtetni, mintha a XIX. század első

felének nyugat-európai liberalizmusa a már végleg uralomra jutott, teljesen megszilárdult kapitalizmus jellegzetes ideológiája lett volna, amely a jóval fejlettebb reformkori Magyarországon ezért nem találhatott megfelelő talajra. Köztudomású azonban, hogy a liberalizmus a maga fénykorában éppen a még meglevő feudális korlátok — lehetőleg forradalom-mentes úton történő — lebontására, a szabad polgári fejlődés feltételeinek megteremtésére törekedett. Lényegében ilyen funkciót töltött be a *Hitel* megjelenésétől az 1847-i *Ellenzéki nyilatkozatig* vezető történelmi szakasz folyamán a magyar liberalizmus is; bár ez az ideológia nálunk (mint-hogy itt a polgárosodásért folyó harc vezetésére egy — még sok szállal a feudális tulajdonformához kötődő — nemesi réteg vállalkozott) többnyire csakugyan kevésbé tiszta és korlátozottabb érvényű formákban jelent meg. Horváth több helyütt — a bemutatott tényanyag kényszerítő hatása alatt — maga is ellentmondásba kerül saját tételével. Pl. Telekinek az új büntető törvénykönyv ügyében 1843-ban elmondott beszédét — teljesen indokoltan — mint „a haladó, szabadságvágyó, minden kényszer ellen tiltakozó polgári liberális politikai és gondolkodó” megnyilatkozását miltatja. (140.) Mással még a megalapozatlan túlzásig is elmegy ebben az — egész koncepciójával ellentétes — irányban: Telekinek az országgyűlési követek feladataira vonatkozó, a reformkor általánosan elfogadott szemléletét tolmácsoló kijelentését önkényes módon hozza közvetlen kapcsolatba a „junges Deutschland” és Hegel tanításaival. (106.) Horváth Zoltán könyvének még e gyöngeségei sem tanulság nélkül valók, mert figyelmeztetik a történettudomány és az irodalomtörténetírás művelőit egyik leg-súlyosabb közös adósságukra: a magyar liberalizmus eszmévilágáról, történetéről, kialakulási és kibontakozási folyamatáról, különféle árnyalatairól s ezeknek a reformkor társadalmi és politikai fejlődésében betöltött szerepéről átfogó és részletes képet adó munkák hiányára.

A fentiekben érintett, politikai-eszméletörténeti kérdéseket vizsgáló fejezetek közé illeszkedik be Teleki egyetlen szépirodalmi alkotásának, a *Kegyencnek* tárgyalása. Az irodalomtörténész várákozását ez a mintegy 25 lapnyi fejezet nem elégíti ki teljes mértékben. A szerző kifejezetten *politikai életrajz* írását tűzte ki céljául, s ezért nem tekintette feladatának a tragédia beható esztétikai elemzését, a dramaturgiai felépítés vagy a stílus vizsgálatát, sem pedig azt, hogy beállítsa a művet a magyar és az európai romantika fejlődésvonalába. A *Kegyenc* kiterjedt irodalmáról is csupán egész futólagos áttekintést ad, inkább csak egy-egy megállapítást ragadva ki a különböző értékelésekből. (Az

idézett vagy legalább felsorolt szerzők írásain kívül Bayer József és Vértessy Jenő drámatörténeti monográfiáit, továbbá Schöpplin Aladár és Németh László cikkeit mindenesetre érdemes lett volna még figyelembe vennie.) A dráma tárgyalását a legvitatottabb kérdésre: Petronius Maximus jellemrajzára összpontosítja, s azt ő is — bár más indoklással, mint a korábbi bírálók — elhibázottnak, ellentmondásosnak és rosszul megkonstruáltnak tartja, Teleki — írja Horváth Zoltán — azért vallott kudarcot Petronius Maximus figurájának megalkotásában, mert „képtelen olyan alak hiteles megszerkesztésére, aki töle lelkében, szemléletében és moráljában idegen.” (85.) A monográfia egy későbbi helyén pedig — a Teleki egyéniségét mindenekelőtt jellemző magas fokú erkölcsi igényességről szólva — arra mutat rá, hogy „a tragédia magva, a főalak alkatának talán egyetlen kulcsa Teleki saját etikai problémája. Közéleti vezetőszerp és válságba jutott magánélet egybekapcsolása, egyiknek a másik rovására vagy javára történő felhasználása, illetve feláldozása — óhatatlanul bukásra vezet: ez Teleki válasza a maga felvetette etikai problémára.” (116.) Első pillantásra úgy tűnik, hogy a két idézett kijelentés összeegyeztethetetlen egymással. A szerző azonban feltehetőleg arra céloz (ha nézetét nem is fejt ki kellő világossággal), hogy Petronius Maximus figuráját Teleki negatív példaként, mint egy általa egyértelműen elítélt magatartás megtestesítőjét kívánta ábrázolni. Ezzel a felfogással egyet is érthetünk — azzal viszont már kevésbé, hogy a *Kegyenc* problematikáját mint egy, az író legszemélyesebb emberi mióvtában közvetlenül érintő erkölcsi dilemma vetületét értelmezi. Horváth semmit sem mond (amint nem is mondhat) arról, mikor és hogyan játszott bele valamely ilyen természetű konfliktus Teleki életébe, egyéni sorsának alakulásába. Véleménye ezért nélkülözi a szilárd alapot, és meglehetősen erőszakoltnak hat.

Horváth Zoltán érdekes módon teljesen mellőz egy olyan szempontot, amelyre előtte már Romhányi Gyula; majd pedig — az 1961-i Teleki-válogatás bevezető tanulmányában — Kemény G. Gábor is rámutatott: azt ti., hogy a dráma tárgyválasztásán és egyes motívumain Telekinek az 1830-as évek végén, a Habsburg-abszolutizmus terrorintézkedései ellen vívott harc során szerzett politikai tapasztalatai is nyomot hagytak. Mint Romhányi Gyula megállapítja: „A magyar életnek kirobbanásra készülő, egész feszültsége is bele van rejtve az V. század idegen keretébe... Főképpen pedig a második felvonásnak egész második színe át meg át van szöve rejtett célzásokkal, Palladius elfogatásának egész tárgyalása burkoltan fedi a Lovassy—Kossuth üldöztetés törvényellenességét.”

(Teleki László és *Kegyenc*. Itk 1941. 148.) Ez a kortörténeti, időszerű eseményekkel kapcsolatos mozzanat — ha nem is tekinthetjük olyan központot, mindent megmagyarázó tényezőnek, amilyent Kemény G. Gábor lát benne — kétségkívül valóban részes volt a tragédia fogantatásában. Szinte az az érzésünk, hogy Horváth szándékosan akarja elterelni a figyelmet erről az összefüggésről; ui. a *Kegyenc* tárgyalását sorrendileg is az 1837/38-i erdélyi országgyűlésről és Teleki itteni első nyilvános politikai fellépéséről szóló fejezet elé helyezi — holott (amint ezt ő maga is leszögezi) a mű minden valószínűség szerint „az első erdélyi diéta és az 1840-ben kezdődő magyar főrendi táblai szereplés közé eső másfél-két esztendő alatt született.” (80.)

A szerző ugyanakkor egy másfajta, általánosabb jellegű történelmi élménnyel hozza — teljesen meggyőzően — kapcsolatba a dráma gondolatvilágát. Szerinte Teleki megérezte, „hogy Európa történelmi átalakulása a múlt világának, eszméi és erkölcsi tartalmának végét jelenti, s hogy valami új következik, amit nem ismer”. (88.) Ez a sejtélem ihlette hatalmas vízióját „egy olyan vízváltást, kultúráváltót és minden vitális jelenséget átértékelő korról, amelyben a hódító népvándorlási törzsek, a hatalma végéhez közeledő Róma birodalma és a feltörő kereszténység ütköznek meg egymással.” (87.) A kor átmenetiségének érzésétől s az ezzel járó belső bizonytalanságtól determinált válsághangulat az 1830-as és 40-es években valóban Európa-szerte (és így hazánkban is) el volt terjedve. Bizonyágképpen hadd idézzük Pulszky Ferenc — kb. a *Kegyenc*cel egy időben készült, először 1839-ben megjelent — nyugat-európai útleírása bevezető részének néhány sorát, amelyek híven érzékeltetik ezt a szemléletmódot, s analógiaképpen ugyan csak az antik kultúra felbomlásának időszakára utalnak: „úgy látszik az emberi nem életében is vannak olyan pillanatok, melyek egészen magokra hagyatva csak a történetek kifejlődésére léteznek, melyekben a csata mindig határozatlan, a folyt vér terméketlen... Már sokszor élt a világ ily időket, mindig midőn egy nagy idea, mely egy ideig az emberi nemet áthatotta, rendeltetését elvégezte, s a lassan elhalónak helyét a következő csak lassan serdülő, bé nem tölthet. Ilyen idő volt, midőn a görög és római köztársaságok, a peloponneszi s sullai belháborúk után, szabadságra alkalmatlanok, egyesnek uralkodásától borzadtak; ilyen idő, midőn a régi hitet a neo-platonizmus mély tudományú vizsgálódásai sem támogathatták és a kereszténység még csak kisded szikra volt... ilyen időt élünk mi is. Charactere az ily átmenet-időszakoknak, melyek különösen philosophusnak érdekesek, ki azon árnyékot isméri, melyet a jövőndő történetek vetnek,

hogy középpontjuk nincs, hogy az ivadékok pártfele szélesoszolva, minden fellengést nélkülöző, áldozatra nem képes, keblében a vallás híját hideg philosophia pótolja, s az önzés uralkodik határtalanul, korlátlanul.” (*Uti vózlato 1836-ból. Pulszky Ferenc Kisebb dolgozatai.* Bp. 1914. 1—2.)

A monográfia kitér Teleki pályájának más irodalmi vonatkozású mozzanataira is, megállapítva, hogy életében — bár van adatunk egy-két későbbi, nyilván félbemaradt drámakísérletéről is — az irodalom nem játszott túlságosan nagy szerepet. A szerző a 93. lapon helytelenül értelmezi Vörösmarty 1846. február 1-i levelét. Ez ui. nem magánlevél, mint Horváth tévesen véli, hanem — a költő több íróársának azonos szöveggel elküldött — körlevél. (Közölve Czapáry László: *Vörösmarty emlékkönyve.* Szekesfehérvár 1900. 304—305.) Hangneméből tehát nem lehet Vörösmarty és Teleki ekkori viszonyát illető következtetéseket levonni, ahogyan ezt Horváth — nyilván csak a Telekinek címzett példányt ismerve — teszi, s a körlevél tartalma sem a Telekitől patronált műkedvelő színtársulat ügyével függ össze, amire a szerző vonatkoztatja, hanem egy — ténylegesen létre nem jött — drámaírói egyesület alapításának gondolatával.

A monográfia legizgalmasabb, legtöbb újat hozó szakasza az 1848 és 1851 közé eső periódusnak szentelt harmadik rész. Teleki párizsi diplomáciai tevékenységének ábrázolása gazdagon és sokrétűen megrajzolt háttérbe ágyazódik be. Horváth Zoltán könyve — Haraszi Éva, Hajnal István, Kovács Endre, Andics Erzsébet és Waldapfel Eszter munkái után — újabb fontos eredménye annak a törekvésnek, amely (szakítva a régebbi történetírásunk nagy részére jellemző provinciális szemléletmóddal) európai távlatba helyezi, s a nemzetközi politikai erőviszonyok alakulásával való szerves kapcsolatukban tárgyalja az 1848/49-i magyar forradalom eseményeit, sikereit és kudarcait egyaránt. Ebből a nézőpontból tűnik ki igazán a nemzeti-ségi kérdés és a szomszédos népekkel való egyetértés sorsdöntő fontossága, s így válik világossá a dunatáji népek összefogásának szükségességére minden más magyar politikusnál korábban ráébredő, s a felismerés konzekvenciáit (köztük a „magyar szupremácia” szentként tisztelt elvének tarthatatlan voltát) mindenkinél radikálisabb módon levonó Teleki államférfiúi nagysága. A szerző az igazsághoz híven emeli ki, hogy Telekinek ezen a téren megmutatókozó tisztánlátását és erkölcsi következetességét a szabadságharc többi vezetői meg sem tudták közelíteni. Viszont már bizonyos — az utóbbiak tényleges érdemeit is kisebbiteni akaró — elfogultság nyilatkozik meg abban, hogy említést sem tesz az 1849 júniusában Szegeden elfoga-

dott nemzetiségi törvényről. Pedig ez a (túlságosan későn, a szabadságharc esélyeinek befolyásolásra már nem alkalmas időpontban létrejött) törvény olyan széles körű jogokat biztosított a Magyarország területén élő nemzetiségeknek, amilyeneket akkor egyetlen más európai állam nemzeti kisebbségei sem élvezhettek. Rendkívül tanulságos fejezetben számol be Horváth Zoltán arról, hogyan született meg a Teleki és a kelet-európai nemzeti mozgalmak Párizsban tartozkodó képviselői között lezajlott tárgyalások során egy Habsburg-ellenes, demokratikus elvekre építendő, a részt vevő nemzetek teljes egyenjogúságán és messzemenő autonómiáján alapuló dunai konföderáció eszméje.

Az 1851 és 1859 közötti pályaszakaszt bemutató negyedik rész az előzőekhez képest némileg elnagyoltnak és vázlatosnak tűnik. Az emigráns Teleki életkörülményeiről, sűrűn változtatott tartózkodási helyeiről és ekkori kapcsolatairól Lengyel Tamás könyve részletesebb tájékoztatást nyújt, mint Horváth Zoltán — minden egyéb vonatkozásban lényegesen többet adó — monográfiája.

Az utolsó, ötödik rész az 1859-től 1861-ig tartó viszonylag rövid, de annál mozgalmassabb, nem várt fordulatokban bővelkedő, s végül Teleki öngyilkosságába torkolló időszakról foglalkozik. Teleki László tragédiája Horváth szerint a sereg nélkül maradt vezér végzete volt. Hazatérése után, közelebből megismerve az itthoni viszonyokat, s főként a mögötte felsorakozó, a határozati pártban tömörülő, hangoskodó nemesi réteg igazi arculatát, rá kellett döbbsennie: olyan, vezetésre alkalmas erő, amely őszintén vállalná az ő, társadalmi és nemzetiségi vonatkozásban egyaránt következetesen demokratikus programját, nincs az országban. Ő maga viszont nem tudta és nem is akarta megtagadni elveit; ezért folyamodott — végső menedékként — az öngyilkos fegyverhez. Lényegében ugyanezekre a motívumokra (mindenekelőtt a saját párthíveiben való csalódásra) vezette vissza Teleki tettét Kemény G. Gábor, valamint az 1964-ben megjelent *Magyarország története* c. kézikönyv megfelelő részének írója, a Horváth más tételeinek többségét határozottan elutasító Szabad György is. Horváth Zoltán munkájában azonban Teleki halálának illetlen magyarázata egyszersmind egy összefüggő történelmi koncepció utolsó láncszeme — olyan koncepcióé, amely az 1849 utáni magyar társadalmi fejlődés alapvető tendenciáinak egyfajta megítélését ugyanúgy magába foglalja, mint a Kossuth-emigráció egész tevékenységének (végső soron elég szigorú) értékelését. A szerző szerint a reformkorban megindult társadalmi folyamat az 1848-i jobbagyfelszabadítással véget ért. A polgári fejlődés minimális követelményei az abszolutizmus idején is megvalósultak. Forradalmi erők

az országon belül nem voltak, s az emigráció sem tudta politikai programját az addiginál radikálisabb, szélesebb tömegek mozgósítására alkalmas szellemben továbbfejleszteni. A helyzet ily módon szükségszerűleg vezetett el a kiegyezéshez. Az emigráció működése tehát voltaképpen teljesen eredménytelen volt. Kossuthék helyesen jártak el, amikor 1859-ben — amely csak látszólag jelentett alkalmat a nemzeti függetlenség visszaszerzésére — nem robbantottak ki felkelést az országban. Ám az emigrációnak — jelenti ki Horváth — ekkor egyúttal azt is „fel kellett volna ismernie, hogy túlélte magát, elvesztette létjogosultságát, és haza kellett volna térnie, hogy itthon minden erejével, tehetségével segítsen a minél jobb kiegyezés kivívásában. S ha erre személyes okokból nem volt képes... akkor vissza kellett volna vonulni a magánéletbe.” (413—314.) Teleki — Kossuthtal és emigráns társaival ellentétben — 1861 tavaszán eljutott ehhez a felismeréshez, s az életének végét vető pisztolygolyóval vonta le belőle saját magára nézve a tanulságot.

Az itt sommásan összefoglalt problémakomplexusról történészeink körében már jóval Horváth Zoltán könyvének megjelenése előtt megkezdődött a vita. A Századok hasábjain a korral foglalkozó szakemberek tollából számos érdekes tanulmány és vitacikk látott napvilágot. Minthogy azonban az abszolutizmus-kori Magyarország gazdasági, társadalmi és politikai viszonyait még korántsem ismerjük kellő alapossággal, s nincs még megírva a Kossuth-emigráció részletes története sem (a vonatkozó forrásanyag túlyomó része is kiadatlan), a felvetődött problémák egyelőre nem dönthetők el megnyugtató módon — noha tisztázásuk nélkül a korszak magyar irodalomtörténetének helyes megközelítése és interpretálása sem lehetséges. Néhány évvel ezelőtt — egy tanulmánykötet bírálata során — Barta János figyelmeztetett arra, hogy e kérdések „megoldásától íróink fejlődése szempontjából elsőrendűen fontos szemléleti és értékeléskérdések függenek: forradalmiság és „forradalomellenesség” a Bach-korszakban, a középnemesség magatartása ugyanezen időszakban, a kiegyezést előkészítő államférfiak, a Deák-párt tevékenységének értékelése... Mikor melyik az a kritérium, amelynek alapján egy-egy író a maga egészében vagy pályája egy-egy szakaszán megalkuvónak vagy megtorpanónak minősíthetünk? Mi a politikai realitás és mi a politikai illúzió egy-egy időszakban?” (It 1959. 286.) E megfontolások következtében érthető várakozással tekintünk a további — Horváth művétől bizonyára új lendületet nyerő — viták, s még inkább az ezután végzendő, az eddig homályban maradt mozzanatokra és összefüggésekre is fényt derítő kutatások eredményei elé.

A tulajdonképpeni monográfiához második kötetként csatlakozó iratgyűjtemény mintegy 114, Telekitől származó ill. az ő életére és tevékenységére vonatkozó vagy azszal legalább közvetve összefüggő dokumentumot tartalmaz. A kötet jelentős hányada mind- eddig kiadatlan, nagyértékű forrásanyagot tár a nyilvánosság elé. Itt válik először teljes terjedelmében hozzáférhetővé Teleki gyermek- kori — 11—12 éves korából származó — naplója. (2. sz. irat.) Stílárís szempontok és elemi gyermeklélektani megfontolások alapján egyaránt nyilvánvaló, hogy e naplóban nem öszinte, spontán megnyilatkozást, hanem állandó szülői vagy nevelői irányítás és ellenőrzés mellett készült, kifejezetten pedagógiai célt szolgáló írásművet kell látnunk, melynek legfőbb rendeltetése az lehetett, hogy a gyermek Telekit minduntalan szembe- sítse hibáival ill. a nevelők által leküzdendőknek ítélt tulajdonságaival. Ám éppen ezért jól érzékelteti azt a légkört, melyben Teleki nevelkedett. Telekinek 1845 és 1847 között József bátyjához írt levelei (12., 13., 16. és 19. sz. iratok) híven tükrözik a forradalmat közvetlenül megelőző évek izgatott hangulatát. Az iratanyagban is — ugyanúgy mint magában a monográfiában — súlyponti helyet kapott az 1848-tól 1851-ig terjedő periódus. Számos érdekes dokumentum szemlélteti azt az állhatatos közvetítő tevékenységet, amellyel a Czartoryski herceg vezette párizsi lengyel emigráció igyekezett előmozdítani a kelet-európai népek közötti megbékélés ügyét. (30., 38., 39., 46—48., 52., 53., 56—59., 61—63. sz. iratok.) Néhány, nem közvetlenül Teleki személyével kapcsolatos irat (pl. a 71., 77., 78., 80., 81., 82., 84. sz. iratok) feltehetőleg azért került be a kötetbe, hogy—bemutatva a Kossuth-emigráción belüli nézeteltéréseket s az emigráció más tagjainak a nemzeti-ségi kérdésben ill. társadalmi vonatkozásban vallott nézeteit — mintegy összehasonlítási alapot szolgáltatasson az ő ekkori fellépéseinek helyes megítéléshez. Teleki 1860 végi elfogatásának, majd szabadon bocsátásának drámai fejleményeit a Horváth Zoltán által felkutatott diplomáciai iratanyag (97—110. sz. iratok) tükrében szinte óráról órára követhetjük nyomon.

A kiadványban több, már korábban publikált szöveg is helyet kapott. Véleményünk szerint ezek újraközléséről helyesebb lett volna lemondani, s az ily módon felszabaduló teret további kiadatlan anyag (pl. az 1851 és 1859 közötti, itt is erősen háttérbe szorult időszakból származó levelek) közzétételére fordítani. Horváth néhol megadja a korábbi közlés lelőhelyét, sok helyütt azonban elmulasztja ezt. Így pl. nem jelzi, hogy a 20. és 23. sz. iratokat először Barta István adta ki a *Kossuth Lajos az utolsó rendi országgyűlésen* c. kötetben (Bp. 1951. 278., 285—286.)

sem hogy a 25. sz. irat a Czapáry-féle Vörösmarty-emlékkönyvben (132—133.), a 65. sz. Pulszky Ferenc *Életem és korom* c. művében (Bp. 1958. 2. köt. 35—41.) is megtalálható, továbbá hogy a 76., 79., 81., 83., és 84. számúak szerepelnek Jánosy Dénes *A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában* c. forráskiadványában is (1. köt. 706—707, 827—828, II/2. köt. 551—558, 776—778, 997—1002.). Különösen meglepő, hogy az alig pár évvel ezelőtt megjelent, könnyen hozzáférhető Teleki-válogatásból is átvessz — e körülmény feltüntetése nélkül — néhány darabot (3., 60., 68., 70., 75., 83. sz. iratok), köztük azt az igen terjedelmes naplót, amelyet az ifjú Teleki 1833/34-i nyugat-európai utazása során vezetett.

A további kutatásnak komoly szolgálattal tett Horváth Zoltán azzal, hogy összeállította és az első kötet végén közzétette Teleki jelenleg ismert leveleinek teljes jegyzékét. Ezt a listát azonban érdemes lett volna a már publikált levelek megjelenési adataival is kiegészíteni.

Szólnunk kell végül néhány apróbb elírásról és filológiai természetű hibáról is. Az első kötet 432. lapján Forinyák Géának, az 1860. március 15-i tüntetés alkalmával halálra szabott egyetemistának neve tévesen Forinyák József alakban szerepel. — Több helyreigazítani való akad a második kötet anyagában. A 22. sz. iratot — Széchenyinek 1847. augusztus 18-án Telekihez intézett levelét — Horváth Széchenyi leveleinek századeleji, Majláth Béla-féle kiadása nyomán közli, annak jegyzeteivel együtt. A levélben Széchenyi megjegyzi: „Záborszky Alajos egy mérges könyvet ír ellenem.” A Majláthtól átvett jegyzet az itt említett művet — képtelen és érthetetlen módon — Záborszkyknak *A Pesti Hírlap elleni gyanúsítások és haladás* c.,

hat évvel korábban(!), 1841-ben megjelent munkájával azonosítja (136.), holott magának az iratgyűjteménynek soron következő darabja, a 23. sz. alatt közölt, 1847. augusztus 22-i dátumú bécsi kémjelentés megadja a helyes magyarzatot. Itt ui. arról olvasunk, hogy Záborszky egy Széchenyit támadó írásművet nyújtott be a cenzúrára, amely azt feltehetőleg magasabb helyre fogja továbbítani. (138.) Záborszkyknak ez a röpirata a *Néhány darabkák gr. Széchenyi István programtörvédekére* címet viselte; kiadását a hatóságok megakadályozták. (Barta István i.m. 286.) A most említett, 23. sz. iratban Zarka János személynek neve — hibás olvasat folytán — Zaska alakban fordul elő (136.), noha 2 lappal előbb a helyes formával találkozunk. Pontatlanság csúszott a 24. számú — német nyelvű — irathoz csatolt tartalmi kivonatba (139.) is: a szövegben nem ellenzéki *röpirat* kiadásának tervéről, hanem a *Deutsche Zuschauer* c. folyóiratban elhelyezendő, az ellenzék álláspontját kifejező *cikk*ről van szó. A 25. sz. irat egyik lábjegyzete az *Ellenőr* c. zsebkönyvről mint Vörösmarty és Bajza által szerkesztett kiadványról ír. (140.) Valójában a kötet egyedüli szerkesztője Bajza volt. Zavaróan hat az is, hogy az iratokat tartalmazó második kötet nincs ellátva névmutatóval.

A recenziens nem hallgathatta el azokat a kifogásokat és ellenvetéseket, amelyeket az ismertetett munka egyes hiányai és vitatható állításai váltottak ki belőle. Ám az elmondottakból — reméljük — félreérthetetlenül kivilágolt az is, hogy Horváth Zoltán könyve történettudományunk értékes alkotása, amely (szorosabban irodalmi vonatkozásain túl) egész tematikájánál fogva joggal tarthat számot az irodalomtörténetírás művelőinek figyelmére.

Oltványi Ambrus

KLANICZAY TIBOR: ZRÍNYI MIKLÓS

Második, átdolgozott kiadás. Bp. 1964. Akadémiai K. — MTA Irodalomtörténeti Intézete. 852 l. (Irodalomtörténeti Könyvtár, 14.)

Zrínyi halálának háromszázadik évfordulójára jelent meg Klaniczay monográfiájának második, átdolgozott kiadása. A második kiadást nem csupán a Zrínyi-évforduló tette szükségessé, s nemcsak a Zrínyi-irodalom, filológia újabb eredményei és adatai kíváncsítottak a monográfiába, hanem, s főként a magyar barokk-kutatás kimozdulása és jelentős előrehaladása a tíz év előtti holtpontról, sürgette a szembesítést a legnagyobb magyar barokk teljesítménnyel, Zrínyi életművével.

Az újabb hazai barokk-kutatások alapvetése, marxista irodalomtörténetírásunk barokk-konceptiójának a kialakítása jórészt a szerző újabb tanulmányaiban került meg-

fogalmazásra. Bár a magyar barokk kutatásában a monográfia első kiadása óta nagy fejlődés volt, s az első kiadás még jórészt a barokk-problematika mellőzésével adott szintézist Zrínyi munkásságáról, mégsem vált szükségessé a könyv mélyrehatóbb, szerkezeti átalakítása. Mindössze pár fejezet maradt ki az új kiadásból, s a magyar barokk irodalom kialakulásáról adott áttekintéssel, valamint a barokk eposz problémáit tárgyaló résszel bővült. A változás bár lényeges, a monográfia struktúráját nem érinti. Mindenestre bizonyosága Klaniczay komplex, a történetiség szempontját oly következetesen érvényesítő vizsgálata időtállásának.

Az újabb Zrínyi-irodalom tanulmányai természetesen feldolgozást nyertek az új kiadásban, s ennek során pl. a *Szigeti veszedelem* verselése c. fejezet terjedelmét tekintve megduplázódott. Ezt a jelentős bővülést feltétlenül indokolták az első kiadás után készült tanulmányok eredményei (Horváth János: *Zrínyi sorfaja*, Képes Géza: *Z. M. verselése*, Jenei Ferenc: *Jegyzetek a Sz. v. szövegéről*). A *Vita Montecuccolival* c. fejezet is felhasználja Perjés Géza tanulmányának (Sz. 1961—62.) a kérdést új megvilágításba helyező eredményeit. Emellett számos, az első kiadás után napvilágot látott kisebb-nagyobb közlemény új adata épült be a könyv második kiadásába.

A második kiadás egyik egészében új fejezete a magyar barokk irodalom kezdeteiről és kialakulásáról szóló. Klaniczay barokk koncepcióját már tüzetesebb kidolgozásban közreadta *Reneszansz és barokk* c. kötetében (ismertetését 1. Itk 1964. 544—549.); itt természetesen rövidebben, Zrínyi életművéhez illeszkedően foglalja össze, a barokk irodalomnak Zrínyi felé vezető szálait ismertetve. A második kiadás nagy nyeresége ez a fejezet, hiszen a barokk-problematika jelenlétében, ill. keretében Zrínyi életműve határozottabb, élesebb, de egyúttal sokrétűbb jellemzést nyer. Egyes fejezetek, bár minden változtatás nélkül szerepelnek ugyan a második kiadásban, ennek következtében törvényszerűen (előnyös) árnyalati jelentésváltozáson mennek át. Így különösen a *Szigeti veszedelem* szerkezetéről, kompozíciójáról szóló, a X. ének elemzését adó, valamint az Áfium stílusát vizsgáló fejezet.

A *barokk eposz és költője* c. új fejezetben, a *Szigeti veszedelem* elemzése után összefoglalja Klaniczay Zrínyi eposzában barokk sajátosságait. Már könyvének első kiadásában joggal cáfolta meg a *Szigeti veszedelem* ellenreformációs szemléletéről, valamint a magyarságnak a katolikus dogmatika értelmében felfogott megváltásáról szóló, Weisbach barokk-koncepciójára támaszkodó irodalomtörténeti véleményeket. Klaniczay a *Szigeti veszedelem* barokk sajátosságait Zrínyi fealadatvállalásának alapvetően barokk voltából vezeti le. Zrínyi eposzában, az irodalmi előzmények által eleve meghatározott tárgyat, a szigetiek győzelmét, a hiteles történeti tényekkel szemben kellett a művészet eszközeivel, művészi s logikai szempontból meggyőzővé, elfogadhatóvá tenni. A témaválasztásban rejlő ezen alapvető benső feszültség, reális és irreális között, határozza meg a *Szigeti veszedelem* egész szerkezeti felépítését, az erőviszonyok eltolódásának lassú, fokozatos ábrázolását, az eposz hősei mitikus régiókba emelkedésének olykor csaknem „észrevehetetlen” útját, s ezzel szoros összefüggésben a csodás machina mértéktartó alkalma-

zását, a realiztikus, naturalisztikus elemek szerepét az eposzban. Az eposz ezen művészi eszközeinek tudatos alkalmazásával Zrínyi egy olyan zárt világot teremt, melyben lehetetlen elválasztani a reális és irreális, a történetileg hiteles és csak az eposzban hihető mozzanatokat, a földi cslekményt az égi jelenségektől. Így, a végső soron meglevő ellentétek Zrínyi sajátos barokk szemléletében feloldódnak, s a *Szigeti veszedelem* egységes barokk világképének már elválaszthatatlan, egymással szembe nem állítható alkotóelemei. Klaniczay szerint a *Szigeti veszedelem* a magyar világi irodalom barokká válásának az útját reprezentálja, tehát még a barokk kialakulásának a szakaszában, nem pedig érett periódusában keletkezett, s ez előnnyel járt, mert: „A korai barokk sok tekintetben puritánabb, mint fejlődésének későbbi fázisai, több teret biztosít ezzel a monumentalitásnak, mint a dekorációtól túltengő érett, virágzó barokk.” (313.) A *Szigeti veszedelem* stílusát tekintve ugyanolyan tudatos törekvéssel kell számolnunk véleményünk szerint, mint amire éppen Klaniczay hívta fel a figyelmet Pázmány mértéktartó barokk stílusával kapcsolatban. Zrínyi csakúgy, mint Pázmány, a magyar irodalmi, költői hagyományok adta lehetőségekhez szelídítette a barokk minták stílusvilágát. Zrínyi ebben a vonatkozásban is szintézist teremt.

A *Szigeti veszedelem* európai mintáival kapcsolatban meggyőzően határolja el Klaniczay Zrínyi eposzát Ronsard *Franciade*-jától és Tasso *Gerusalemme liberata*-jától. Annak ellenére, hogy e két eposz, a francia, ill. az olasz barokk kialakulásának periódusában keletkezett, ugyanúgy mint Zrínyié is a magyar barokk kibontakozása idején, alapvetően más jellegűek. Ronsard és Tasso „egy fejlett műepikai hagyomány folytatói”, Zrínyi viszont egy „naiv vagy félig műköltői szinten élő epikát emel első ízben a magas művészet rangjára.” (314.) Így Zrínyi eposzában a barokk koncepció szolgálatában ugyan, de jelen van a naiv epikai költészet számos sajátossága is. Valamelyes igazságot érzünk ugyanakkor azokban az újabb koncepciókban, amelyek szerint Tasso tulajdonképpen még nem az igazi barokk kifejezője, hanem jellegzetes későreneszansz-manierista alkot. A *Gerusalemme liberata* számos felemássága és ellentmondásossága nélkülözi a barokk következetesebb, rendet, fegyelmet teremtő szintetikus vonását: Tasso eposzában a dogmatikai hitel, de ugyanakkor az Arany jellemezte „kéjsóvár olasz” elfojtott érzékisége, a csodás mozzanatok irreális atmoszférát teremtő világa, az itáliai polgári reneszánsz költészetben nevelődött rafinált költői képei, udvari eleganciája, kifinomult nyelvi-stiláris mesterkéltisége; mind olyan mozzanat, mely egy átmeneti stíluskorszakról vall. Zrínyi

eposza viszont már egyértelműen a barokk szemlélet kifejezője, még akkor is, ha a dogmatikai hitelesség alárendelt szerepet játszik benne, ha képei, hasonlatai szerényebb jellegűek is, de a következetes koncepció, az „egész” bővületében áramló epizód sorozat, melyeknek soha nem lehet az eposz fő-cselekménye kibontakozásában megakasztó szerepe (mint Tassónál); a barokk szerkesztés példája. Tasso koncepciójában még a „mellérendelés”, Zrínyiében már az „alárendelés” követelménye érvényesül. Ezért is, feltétlenül indokolt, midőn Klaniczay a *Szigeti veszedelem* kompozícióját nem annyira az európai eposzokkal, hanem Pázmány Kalauzának a felépítésével rokonítja. Egyébként is Zrínyi egész élete a barokk kor emberére vall: minden tette, de minden irodalmi alkotása is propagandisztikus szolgálat és cselekedet a nagy nemzeti kérdések megoldása érdekében. Joggal lát összefüggést Klaniczay Pázmány és Zrínyi között ebben a vonatkozásban is: mindketten a barokk heroikus életszemlélete jegyében tevénykednek, csak merőben más célok igézetében.

A második kiadásban mindössze azt kifogásolhatjuk, hogy nem találhatunk egy a *Szigeti veszedelem* stíluselmzésével rokon, Zrínyi barokk prózájának a problémáit tüze-tesebben tárgyaló új fejezetet.

*

A második kiadás ürügyén szeretnénk egy-két apróságot röviden érinteni.

Zrínyi könyvtárát ismertette megemlíti Klaniczay, hogy könyvei között megvolt az *Eurialus és Lucretia* is. A széphistória olvasásának az emléke él talán a *Szigeti veszedelem* egyik szép részletében. Az *Eurialus és Lucretia*-ban (második rész 5. vsz.) olvashatjuk: „De nagy szépségedtől, ékes termetedől igen meggyőztetém, / Már te rabod vagyok, fényes szemeidtől, mert én megkötöttem.” A „megkötözés” motívum Balassi nem egy szerelmes énekében is szerepel: „De vitézek között szerelmére kötött s fogott sokot Júlia.” (49. sz.); „Csak öröm mondani, hogy magamot kötni látam nagy szerelmére.” (56. sz.) A *Szigeti veszedelem* Négyesy Lászlótól oly szépen jellemzett I. énekbéli lírai részletében szintén megtalálható ez a végvárak világát csendesen idéző szerelem-megkötözés, kissé törökös hangulatúvá hajlítva: „Cumilla szép haja megkötöze szívét / Ifjú Delimánnak és minden kedvét.” Ha nincs is közvetlen kapcsolat e megkapó megszemélyesítés és az *Eurialus és Lucretia* idézett sorai között, de az előtörténet láncszemenként számításba jöhet.

Klaniczay Zrínyi hadtudományi szemléletét vizsgálva számbaveszi a feltételezhető hazai előzményeket, megemlíti Prágai András *Fejedelmeknek serkentő óráját* is, de negatív eredményre jut, mert Prágai „hadakozással” kapcsolatos szemlélete erőteljesen konzervatív, minden újszerűségtől mereven elzárkózó, míg Zrínyi éppen az újításokat sürgeti. (558.) A konkrét hadviselés kérdéseiben nyilvánvalóan nem kereshetünk kapcsolatot Prágai és Zrínyi szemlélete között, mert Prágai a harmincéves háború eseményei közepette sztoikus-morális-prédikátor szemszögből rajzolja meg Guevara-fordításában az igaz, békeszerető, csak végszükségből hadakozó fejedelem erkölcsi példatárát. Morális vonatkozásban azonban nem elképzelhetetlen az esetleges összefüggés Zrínyi és Prágai között. Klaniczay idéz a *Török áfiumból* egy Vegetius-részletet: „kevésbé fél a haláltól az, aki kevesebb gyönyört ismer az életben.” Ez a részlet Prágainál is szerepel: „Kevesebbet retteg az sebtől és az haláltól valakinéc ez világ nyönyörűségében leghkeveseb része volt.” (RMK I.köt. 566. sz. 571.) Zrínyi azonban a tervezett „pór” sereg tervének igazolására idézi Vegetiusot, míg Prágai csak általában elmélkedvén a hadakozásról. Talán Zrínyi szerencse-elméletének a kialakulását tekintve is lehetne kapcsolatot keresni Prágai nézeteivel. Prágai a *Fejedelmeknek serkentő órájában* csaknem ugyanolyan kegyetlennek, forgandónak, kiszámíthatatlannak, megbízhatatlannak tartja a szerencsét, mint Zrínyi a *Szigeti veszedelemben*. Prágai szavaival: „Az eszes embernek nem jó magát bízni, / Az vak szerencsére szintén támaszkodni. / Kétséges dologban az istenre kel nézni.” (82.) A szerencse eleve „gonosz” voltának a megfogalmazása megtalálható a *Sebes agynak késő sisak* c. versciklusban is. Nem valószínű, hogy Zrínyi ismerte e versciklust, de mégsem érdektelen egyik „szereplőjének” a szavait idézni: „Sok szerencze közöt, / Kár nélkül Nepemet, Okossággal hordoztam / ... Változó szerencze, / Azt szőrzötte vegre, / Barátom sem szeretett.” A *Sebes agynak késő sisak* versfüzérének egyik alapmotívuma ez a szerencse szemlélet, hiszen majd minden versében találhatunk néhány sornyi elmélkedést kiszámíthatatlan forgandóságáról. Ezek az apró (esetleges) analógiák is azt bizonyíthatják, amit egyébként Klaniczay joggal hangsúlyoz; sok esetben nem egészen indokolt eleve a külföldi példák elsőbbségéről beszélni, mert esetleg kiderülhet, hogy az adott motívumnak már jelentős hazai előtörténete is volt, vagy az azonos források már találtak magyar tolmácsot.

Komlowszki Tibor

GÁRDONYI GÉZA: SZEGÉNY EMBER JÓ ÓRÁJA

Elbeszélések. 1—2. köt. Sajtó alá rendezte és az utószót írta: Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula. Bp. 1964. Szépirodalmi K. 707; 734. 1 t.

„Gárdonyi Géza prózáján nem rontott semmit a múlt idő. A századforduló íróinak művén már érezzük azt az édeskés, avatag ízt, amely az elmúlás jele; Mikszáth Kálmán és Gárdonyi Géza kivételek. Szépprózájuk eleven, úde, harmatfriss ma is.”

Ezzel a Bóka-idézettel fejezhetjük ki legpontosabban az olvasó-kritikus első örömet, aki végigolvasta a Gárdonyi sorozat legújabb könyvét, ez ideig a legteljesebb válogatást Gárdonyi novelláiból. Mintegy másfélezer oldalon — 140 novella; mindez olvasmányos utószóval, hasznos jegyzetanyaggal egészül ki. A szerkesztés is, utószó is Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula munkája.

Különösen szembetűnő az előrelépés, ha kézbe vesszük a felszabadulás után megjelent legjelentősebb válogatásokat. (*Tűzek meg árnyékok*. Marosvásárhely 1957. — *Kék pille*. Bp. 1958.)

E kiadás — mind válogatásával, mind utószavával — nem kisebb célt tűz maga elé, mint hogy a köztudatban megmerevedett Gárdonyi-képet frissebbel cserélje fel. Különösen kis-epikájáról hiányos és torz a kép irodalomtörténetünkben!

Milyen képet is rajzoltak a novellista Gárdonyiról? A rendelkezésre álló nem túlságosan gazdag irodalom alapján így összegezhethetjük: írásait kevés szál fűzi a társadalmi, szociális problémákhoz; látóhatára szűk, a paraszti világ idilli képén túl alig fér bele más.

Az elemzések legalapvetőbb közös jellemzője, hogy a Gárdonyi novella csúcát *Az én falumban* jelölik meg. (A továbbiakban: ÉF) A többről tudomást sem vettek, vagy nem ismerték. (Éppen ismerhették volna, hiszen a legteljesebb kiadás is csak egy-ötöd rész „újdonságot” tartalmaz! Szám szerint 30 novellát mentettek át a hírlapi anyagból. Jórészt gyenge írásokat! *A Statárium a másvilágon* c. ciklus nyolc darabján kívül alig találunk érdemlegeset köztük!) További jellemzőjük, hogy nem konkrétak; megállapításaik eredői azonban érezhetően az ÉF-hoz vezetnek. Ha említenek is egy-egy novellát más kötetből, csak eszközöket, motívumokat keresnek, nem minősítik, nem mérik meg azokat. Napjaink oly fontos kiadványa mint *A magyar irodalom története* II. köt. (Bp. 1963.) az ÉF-on kívül csupán egyetlen novelláját — a „Pöhölyék”-et — elemzi. (Érthetetlen, miért épp ezt?) Több novelláról tudomást sem vesz. Lényegében ezt a szemléletet tükrözi a már előbb említett két novellakötet is, bár fele-harmada arányban egyéb novellákat is tartalmaznak, de hangsúlyozzák, hogy a gerinc az ÉF.

Ezek után nézzük meg, mit ad a *Szegény ember jó órája*?

Itt természetesen csupán az utószó vizsgálatára szorítkozhatunk; amennyiben elengedhetetlenül szükséges, a válogatás munkáját is értékeljük, mivel ez — igen helyesen — szerves összefüggésben áll az utószóval. A gondosan megszerkesztett, magvas utószó négy fejezetből áll: a Gárdonyi novella területei, vitás kérdései; a teljességre való törekvésnek még az igényét is elvetették.

Az első részben az ÉF elemzését kapjuk, s már a rész-cím is (*A megtévesztő idill*) tiltakozást fejez ki e novellák békés idillé minősítése ellen. Egy sor hagyományos és helytálló megállapítás elismertéle mellett látható törekvése az, hogy a szociális problémákra terelje a figyelmet. Meggyőző példákkal bizonyítja, hogy ezek nem hazug idillek, hanem leleplező, súlyos vallomások, felsejlő tragédiák. Gárdonyi látja a földéhséget, a falu tagozódását, a cigánykérdés szívemarkoló rajza az Októberben jelenik meg. Az emberek rejtelmekkel, babonákkal zsúfolt világképe egy korszak szellemi fokmérője. S ide kívánczok — egyes méltatóival szemben pedig fontos érv! —, hogy Gárdonyi milyen tisztán látja ez utóbbi jelenségek okát is. A forgószélben boszorkányt, ördögöt sejtő babonás parasztok láttán így ironizál: „Az andocsi szűzről soha nem tanította senki, hogy az csak olajfesték. Csuda az! Hát mért ne higgyünk abban, hogy a föld színe alatt lelkek kavarognak!?” (*Ebéd a kőrtefa alatt*).

Mindezekkel egyet kell értenünk, az ÉF sokkal több mint békés idill, s szándékos torzítás minden olyan törekvés, amely erre a szintre szorítja.

A vizsgálódás dialektikája azonban megkívánja, hogy azt is láttassuk: Gárdonyi nem szeret elidőzni ezeknél a kérdéseknél; az egész kötet végkicsengését, alaphangját „A mi földünkön is van olykor siralom, de több az örömünk” felfogás adja. Továbbá úgy véljük, árnyaltabb lenne a kép, ha nem önmagában, a kor irodalmából kiszakítva vizsgálnák ezeket az írásokat, hanem beillesztenék a képbe Tömörkényt, Thuryt, s már előbbiről Peteleit, — hisz végső soron ők azok, akik az első sötét foltot vetik az idillre: lázadó parasztot ábrázolnak. Mindannak tudatában és hangsúlyozása mellett, hogy a művészi megformálás tekintetében nem mindig vehették fel a versenyt Gárdonyival!

A szűk látóhatár vadját — hogy csak a paraszti világ érdekli Gárdonyit — *A naturalizmuson át — a realizmusig* című fejezetkében igyekszik megcáfolni az utószó.

Egyes értékelői inkább úgy fogalmazták meg, hogyha mást ábrázolt „a rajzoló kéz bizonytalanná vált”, elérőtlenedett. S hogy az utószó szerzői is érzik, hogy e vád nem teljesen alaptalan, náluk ez a megállapítás a „nem ugyanolyan költői átélés”-re szelődül.

E kiadás *Az ezeréves ember* ciklusába gyűjti a külvárosi szegények, kisemberek világát ábrázoló novellákat. (Az ezeréves ember Ausztriához való viszonyunk, félgymarmati sorsunk jól megfigyelhető allegóriája. E csoportosítás ügyesen bizonyítja, hogy Gárdonyi 48 szellemi öröksége felől közelíti meg korának problémáit.)

De lapozunk csak bele a kötetbe! A fent említett céllal összeállított ciklus is csak fele arányban tartalmaz kispolgárok, proletarizálódó rétegek sorsát ábrázoló — bár kétségtelenül erős érzelmi állásfoglalástól átfutott — novellákat. (A *kisgróf*, A *papa nem örül*, *Veron*) A szorosan vett munkásábrázolás egyetlen plédája — a *Fütdök* — a kötet egyik legvérszegényebb írása. Más ciklusokból is említhetünk hasonló tárgyú novellákat (A *tej*, *Ne halj meg*, *Fabián!*, *Két vándor*), de az összképben elenyészően kis folt ez, s talán a legszürkébb is.

A középszál felé is tágítható azonban valamennyit a látóhatár! Gárdonyi érezhetően nagyobb biztonsággal mozog orvosok, ügyvédek világában. (A *belső szoba*, *Sánta angyal*)

Már az ÉF elemzésénél is az volt a szerzők egyik fő törekvése, hogy a szociális kérdésekre tereljék a figyelmet. E fejezet igyekszik kimutatni — főleg a tizes években jelentkező — „szociális problematikájú írások gyökerét is. Részletesen foglalkoznak Bródy Sándor és a *Jövendő* radikális programjának hatásával.

Kissé félrevezető azonban a hangzatos szociális kérdésekre koncentrált novella” megjelölés. Ennek árnyékában igen csak szerényen búvik meg a „nem olyan kemény”... nem olyan „nyugtalanító”, mint Bródy” megállapítás. Kétségtelenül jelen vannak ezek a szociális problémák, de úgy érezzük, csak felhangjaikban jelentkeznek! Például a kivándorlás sem kerül el Gárdonyi figyelmét, de a *Bódi meg a húga* központjában az aszsonyhúság ritka példája áll. — Az *Erdei történet* olvasója tudomást vesz a kegyetlen földesúri intézkedésről, de egyre inkább a a szokatlan környezetben egymásra találó fiatalok lélektani pontossággal ábrázolt szerelme kerül a centrumba. — A nemzetiségi kérdésre citált novellák mellé (Egy *szál drót*, *Mikor a császár önnepet csap*) összehasonlítás-képp állítsuk csak oda a szinte ugyanaz évi születésű *Magyar jakobinus dalát*!

Gárdonyi nem hunyt szemet a szociális kérdések láttán! Ha ritkábban jelentkeznek is írásaiban, emberi-írói érdeme, hogy minden esetben józan, haladó álláspontot foglalt el.

Hogyan szerezték meg a mesterségbeli tudást egy korszak széprőírói? Milyen is volt az „újságrás iskolája”? Elvezetés feldolgozását találjuk a *Színek és formák* c. fejezetben.

Egyben kísérlet arra is, hogy eligazítson a Gárdonyi által használt kispikái formák közt. Mindenképpen meg kellett volna említeni, hogy Gárdonyinak milyen jellegzetes műfaja a rajz! Ezekből az impresszionisztikusan összeillesztett rajzokból áll az ÉF is. Jól elkülöníthető ezektől a későbbi nagy, beszélszerű novella, ahol már bátrabb ívelésű cselekményt, az élet nagyobb összefüggéseit kapjuk. Ezekben az olvasmányos nagy-novellákban találja meg az olvasó a belefelejtkezés örömet. A válogatás erénye, hogy ezekből is szép számmal ad. (A *zöld szifinkx*, *Átkozott józanság*, *Nem volt párja*, *Megérkezett*, *Boldog halál szekere*)

Sokkal kevesebb örömet okoztak a túlon túl nagy számmal szereplő fiatalkori novellák. „Ügyesen poentírozott, csattanós humoreszek, ... jóízű mesék” — bizonygatja az utószó. Sajnos ezek jószerevével csak irodalmi szinten megírt anekdoták (A *dóci asszonyok*), ügyetlenül készítettett csattanóval (Annuska *apáca lesz*, *Bor Gábor*), néha pedig ma már alig elviselhető émelítő-érelmesség csapja meg az olvasót (A *nagyapó*, *Barát-kozás*).

Meg kell mondanunk: nem érezzük, hogy ezek az írások mind „az utókor emlékeztetőre érdemes” novellák! Ha felül is emelkedtek a korszak rövid életű lapjainak színvonalán, ez nem Gárdonyi erejét bizonyítja. Nem lett volna szabad szem elől tévesztetni, hogy a Gárdonyi-életmű rendkívül egyenetlen — a mag között sok az ocsú! Mint ahogy sem filléres „ponyvái”, sem a Görék nem kapnak helyet a sorozatban, úgy a novellák közt is nagyobb szigorral kellett volna válogatni. Jól érezhető annak a reakciója, hogy 1962-ig alig volt három-négy Gárdonyi-könyv, amely átfért a „haladó hagyomány” tüfökán. Aki végigolvassa ezt a hatalmas gyűjteményt, kicsit úgy érzi, hogy jót, rosszat összemostak itt! S ettől a gyenge írások nem lettek jobbak, sőt a jók is elszürkültek, csak hosszabb idő után ülepszik le az olvasóban az igazi érték.

Ezt a folyamatot — a valódi értékek megnyugtató kiválogatódását — segítette volna elő az utószó, amennyiben vállalt valamiféle értékelő, minősítő funkciót. Az irodalom a négy nagy regényben és az ÉF-ban jelöli ki a Gárdonyi-életmű csúcseit. Egy árnyaltabb összegezésben azonban a novellák is nagyobb arányban kérnek részt. Ez a kiadás is arról győzi meg az embert, hogy Gárdonyi kiváló novellista, s nem csupán regényei indokolják, hogy a magyar próza fővonalában tartsuk számon. Ez a fontos megállapítás az utószóból is kiolvasható. Gárdonyi Jókai és Mik-

száth folytatójaként illeszkedik a magyar próza fejlődésvonalába, és rajta keresztül is vezet az út a XX. századi óriáshoz, Móricz Zsigmondhoz.

Az utolsó záró fejezete — a *Gyász és könny* — Gárdonyi háborús elbeszéléseivel foglalkozik. A Gárdonyi-irodalom nem tartja számon e novellákat, csupán a háborús naplókat említi. Feltehetően nem is ismerték ezeket, hisz szinte teljes egészében a hírlapi anyagból kerültek elő. A *Statárium a más-világban* c. ciklus elbeszéléseiben (*Krisztus bankója*, *Szenvedni akarok*, *Statárium a más-világban*, stb.) jelentős összefüggéseket látott Gárdonyi. A háború okait az „alkalmi forgalom”-ban, a nyereszkesedők, népellenes uralkodók, politikusok, hadvezérek aljasságában látja; „csak a katonák zsebe üres”. Valóban fontos vonásokkal gazdagítják a Gárdonyi képet, és elsősorban ezek a novellák, amelyek székségessé teszik a kiigazításokat.

Nem hallgathatjuk el azonban kifogásainkat sem: a megoldások naiv romantikáját; s némelyikben, úgy érezzük, veszélyesen súrolja a giccs határát (*Jancsi dádé*).

E késői novellákra jellemző még, hogy az irreális megoldások nyomakodnak előtérbe. Itt kellett volna helyet szorítani arra, hogy bevilágítsanak a keleti vallásfilozófiák, a lélekvándorlás, a spiritizmus bonyolult szövevényébe; Gárdonyi sajátosan misztikus

világába. Természetesen csak oly mértékben, ahogyan ez a novellák világában is jelentkezik! Egyféle panteista felfogás már az ÉF-nak is sajátos ízt ad. A lélekvándorlás tanával többek között a *Két vándorban* találkozunk, de legteljesebb képét a *Szenvedni akarok* c. novellában bontja ki. Indítékában nyilvánvaló a büntetés, az igazságszolgáltatás szándéka, de ha végig gondoljuk, kiderül, ugyancsak kétélű fegyver ez! (Nyomorgók láttán közönyre nevel, hisz megérdemelt büntetésüket töltik; és a háború is egyféle indoklást nyer ebben a koncepcióban.)

Ismertetésünkben sorra vettük az utolsó leglényegesebb megállapításait — ahol szükségesnek tartottuk, igazítottunk, kiegészítettünk. A hibák is jobbra a szerzők azon jószándékú igyekezetéből fakadtak, hogy minél több novellát, minél teljesebb Gárdonyit adjanak. Megállapításaikban felbukkanó túlzásaik nem szándékos torzítások, hanem a kirekesztési és mellőzési törekvések elleni harc velejárói.

Mindezekkel számolva nyugodt lelkiismerettel állíthatjuk, hogy Z. Szalai Sándor és Tóth Gyula igen alapos, irodalomtörténeti szempontból is hasznos munkát végeztek: egy meglehetősen elhanyagolt területen — a novella terén — előkészítették az utat egy átfogó Gárdonyi monográfiához.

Szakács Béla

JOSEPH REMÉNYI: HUNGARIAN WRITERS AND LITERATURE

Modern Novelists, Critics and Poets. Edited and with an Introduction by August J. Molnar. New Brunswick—New Jersey, 1964. Rutgers University Press. 512 p.

Reményi Józsefre az idősebb nemzedék még személyes élmények alapján is jól emlékszik, a fiatalabb csak itt-ott találkozhatott nevével. Pedig a szerzőnek szépirodalmi munkássága szervesen illeszkedik bele a húsz-harmincas évek magyar irodalmi életének tablójába, s szervezői, kritikusi és tanulmányírói munkásságával egyrészt ébrentartotta az Amerikába kivándorolt magyarokban a magyar irodalom iránti szeretetet, másrészt megismertette idegen ajkú környezetével a magyar irodalom becses értékeit.

A magyar, a kelet-európai, valamint az angol, a francia és a német irodalmat számtalan cikkben és tanulmányban értékelte. A *Columbia Dictionary of Modern European Literature* (1947) kötetben egy összefoglaló tanulmányon kívül húsz magyar író munkásságát ismerteti; társszerkesztője az *A World of Great Stories* című antológiának, a *Collier's Encyclopaedia* (1950) pedig a magyar irodalomról szóló tanulmányát adta közre.

Az amerikai irodalomról szóló cikkeit és kritikáit közölte a *Nyugat*, a *Magyar Szemle*, a

Pester Lloyd, az Erdélyi Helikon, a Protestáns Szemle, a Magyar Írás (melynek egyik külföldi szerkesztője is volt) és a Gêniozus. 1935-ben ő írta a *Mai Amerikai Dekameron* bevezető tanulmányát, 1938-ban pedig az *Amerikai Írók* című művében 17 író portréját nyújtja át múlt századi és kortársi írókról.

Szépirodalmi tevékenysége jórészt regények és novellák teszik ki. Első kötete — novellák — 1910-ben jelent meg, a második elé Juhász Gyula írt szépen méltató sorokat 1913-ban, ezenkívül még hat regénye, illetve elbeszéléskötete jelent meg, az utolsó a Pesti Naplóban 1937-ben és egy nyolckötetes trilógiája — *Jó hinni* (1922), *Emberek, ne sirjatok!* (1926), *Élni kell* (1932), melyben egy Amerikába szakadt értelmiségi életét és „beleilleszkedését” írta meg. Egyetlen verseskötetéről (1934) Babits Mihály írt a *Nyugat*-ban. Itthon leginkább szépirói tevékenységét méltatták; többek között Baktay Ervin, Csuka Zoltán, Féja Géza, Juhász Géza, Keresztury Dezső, Kosztolányi Dezső, Kunz Aladár és Schöpplin Aladár.

Reményi József 1892-ben született Pócsban. Jogi tanulmányait Budapesten és Bécsben végezte. 1914-ben a monarchia philadelphiai konzulátusán titkár, majd 1920-ban amerikai állampolgár lett. Kimenetele után csakhamar Clevelandben találjuk, ahol a Szabadság című liberális lap munkatársa. Sok előadást tart és cikket ír szociológiai kérdésekről és a bevándorlók problémáiról is. Szoros kapcsolatban állott Jászi Oszkárral. 1927-ben a clevelandi Western Reserve University előadója lett, és 1949-ben ugyanitt kinevezték az összehasonlító irodalomtörténeti tan-szék professzorának. 1956. szeptember 25-én halt meg, s azóta a clevelandi magyarok sírkertjében mellszobrot állítottak neki.

E kötet a szerző arcéletét két vetületben mutatja meg, s ez kitűnő ötvözte az írói és a kritikai magatartásnak. Valójában azonban írói habitusa az igazi. Nemcsak stílusának formai jegyei — sokszínű, választékos és tömör — utalnak erre, hanem tartalmi jegyei is; mindenekelőtt az, hogy érdeklődése és írói vénája a portré felé húzza. Negyvenkét íróportrét nyújt át a szerkesztő az olvasónak, ezenkívül két irodalomtörténeti áttekintést és három esszét. Mindez a szerző 1940—1956 közötti termésének javarésze.

Az íróknak a társadalomba ágyazott, szellemi, lelki és erkölcsi arculata már az első néhány bekezdésből tisztán kiolvasható, — különösen a kortárs írók arcképének festésében eredeti, kevésbé a XIX. századiakéban —, s az írókat megközelítő módszere is vérbeli íróra vall: alkotó embereket rajzol, a valóságot magukba olvasztó s a hiteles és igaz kifejezésért birkózó írókat-költőket. Írásaiból a környező világnak sokkal inkább az író személyisége révén tükrözött képe tűnik elő, mint maga a valóság. Az alkotás pszichikai problémáit szinte sohasem érinti: az alkotásban tükröződött kép, a megvalósult mű figyelemének a főtárgya. Ilyenkor szigorú kritikus. A műalkotást a szerzőnek saját szándékaihoz, valamint a kifejezendő tartalom minőségéhez méri és egyfajta „klasszikus”, a szélsőséges izmusoktól mentes standardhoz. Kényesen igényes a mű kompozíciójának kerektségére, harmóniájára, az egyes szerkezeti elemek egymáshoz való viszonyára, másrészt a karakterizálás írói hitelére. Prózaí művek elemzésekor nagyrészt e két szempontra tér ki. „A legnagyobb amerikai magyar író” — így tartják számon ma is Amerikában.

Ízlését és irodalomszemléletét nemes emberi eszmények szolgálata vezérelte. Nemzete és általában a kelet-európai kis népek irodalmából igyekezett bemutatni a nemzeti és egyben az egyetemes értékeket, hogy közelebb hozza azokat a nagy népek irodalmához. Az írók munkásságának kritikai megítélésében korrelatív elvek szerint járt el: mennyire fejezte ki az író önmagát, személyes integri-

tását; hű, őszinte és következetes volt-e önmagához. Ez önmagában relativitásra vezető szempontot egy objektív eszme kifejezésének kritériumához köti: mennyiben fejezte ki az író alkotóan az igazságot, a szépséget és a humánumot. E két elvi követelmény sikeres betöltése esetén az író az erkölcsiség magas fokára emelkedik, s az egyetemességet fejezi ki. E korreláció mellé egy másikat is állít: mivel a magyar „szociológiai talaj”-ból sarjad ki az írói tartalom, ha az író pszichikai, alkati, etnikai, emocionális, erkölcsi és magatartásbeli vonatkozásban magyar mivoltát adja, akkor eljut az egyetemes emberi színvonalára, s méltó arra, hogy elfoglalja helyét a világirodalomban.

Két, egymást szervesen kiegészítő ellentétpár húzódik végig szemléletén és ízlésén. Egyrészt különös érzékelő figyeli meg azt, ha az író „tragikus kötelezettségének tudatában van” (Kemény Zsigmond), de azt értékeli a legnagyobbra, aki a magyarság sorszerű és történelmi tragédiáját, tragikus életérzését szinte feloldhatatlan egységben élte át és fejezte ki (Ady Endre) s megértéssel ugyan, de mégis idegenül szól arról az íróról, aki a történelmi és szociológiai hatások következtében egysikúvá, monotonná vált és nem valósíthatta meg önmagát (Vajda János, Kodolányi János), ha deformálódott a heroikus küzdelemben (Szabó Dezső), ha illuziókat és fantazmagóriákat hajszolt és nem tényekre alapozott elméleteket dolgozott ki (Németh László). Másrészt, a tragikus érzésnek mintegy ellenpontjaként azt kutatja, hogyan tudott az író e „magyar nyomorúságon” felül-emelkedni, oly általános emberi-etikai magatartást felvenni, hogy kívülről is lássa a magyar élet jelenségeit.

Reményi ízlését azonban tökéletesen sem az nem elégítette ki, ha a tragédia írói katárizisban oldódik fel, sem az, ha az író iróniával, humorral felülemelkedik önmagán és a világon. Az irodalom csúcsa — ízlése szerint — nem a kegyetlen, az önkínzó, az önmagával birkózó, a tragikus és diszharmóniát lehelő líra (Ady), hanem a lírai harmóniában való feloldódás (Krúdy), az intellektualizmussal végyes tőprengő, melankólikus líra. Ezért is példaképe Babits, a „poeta doctus”.

Világnézeti koncepciójából és ízléséből következik, hogy portréiban csak itt-ott utal az írók fejlődésrajzára: íróportréi egy tömbből faragott, de ellentétpárokon nyugvó statikus portrék. A magyar író, költő és kritikus az ő írásaiban jóval kevésbé harcos, jóval kevésbé a társadalmi funkciója oldaláról mutatkozik be, mint a mi mai irodalomszemléletünkben; inkább önmagával és a rászakadó kegyetlen feudális és antidemokratikus környezettel vagy egyszerűen az élettel viaskodik, magyarsága és európaisága ütközőpontjaival — jórészt sikertelenül. Noha Reményi

szemléletének horizontjába belefért az, hogy elismerte a didaktikus irodalomnak Magyarországon kényszerű létjogosultságát, mondván: „Széleskörű volt a didaktikus irodalom; paraszti és városi írók törekedtek arra, hogy a magyar kultúra fejlődését elősegítsék”, mégsem elsősorban csak a magyar, hanem a magyar és az egyetemes (értsd: európai) standard szerint ítéli meg őket. Ha az író túlságosan nemzeti vagy sovíniszta, bírálja, mint például Kosztolányit a huszas évek eleji magatartásáért, de ha az író kevésbé nemzeti, inkább kozmopolita, akkor is bírálja, például Márait és Molnár Ferencet. Miközben azonban a szerző nyesegeti a nemzetieskedés és sovínizmus kinövéseit és bírálja a magyar illúziók dédelgetését, a „nemzeti öncsalást”, ő maga is beleesik egyfajta — csak szubjektíve magyarízható — tragikus magyar történelem- és irodalomszemléletbe. Ez legfőképpen annak tulajdonítható, hogy nem ismer fel a társadalmi osztályok egymáshoz való viszonyát és mozgásának törvényszerűségeit.

Noha az írók munkásságának elemzésekor figyelembe veszi az osztályszempontokat is, kevésbé fordít gondot arra, hogy az irodalomnak a társadalom életére gyakorolt hatását elemezze, mivel számára az irodalom elsősorban az élet jelenségeinek írói önkifejezése, és nem társadalmi funkció, és mivel kissé egysíkúan az egyetemeshez és egyfajta humanista-kozmpolita eszményhez viszonyít.

Világsszemlélete és polgári humanizmusa alapján a magyar történelem vizsgálatából arra a következtetésre jutott, hogy inkább hisz a reformokban — néha túlon túl is, miként az például Zilahy-sőt még Herczeg-értékeléséből is kiviláglik —, mint a radikális társadalmi átalakulásokban, vagy forradalomban. Ezért, noha észreveszi az írók műveiben kifejezett társadalmi elégedetlenséget, vagy azok forradalmi vonatkozásait, mégis vagy a homályban hagyja azokat (Petőfi), vagy nem tulajdonít annak az író arculata szerves részül felfogható jelentőséget (József Attila). Nem ismerte fel a népi írók mozgalmának és írásainak fontosságát sem és mindvégig idegenkedett a felszabadulás utáni irodalmunktól.

E nézetei mélyén jórészt társadalomszemléleti fogyatékoság rejlik. Úgy véli, hogy a polgári demokrácia az *egyetlen* lehetséges társadalmi rendszer, mely a társadalmi igazságosság és az egyetemes emberi értékek megőrzője. Ezért noha világosan látja és ostromozza is Magyarország feudális elmaradottságát és épp ezért indokoltnak is tartja az egész magyar történelem folyamán a „társadalmi nyugtalanságot”, mégis azt lehet kivenni szavaiból, hogy mindenféle társadalmi nyugtalanságot és elmaradottságot a feudalizmus számlájára ír és figyelmen kívül hagyja, hogy a

kapitalizmus a társadalmi bajokat súlyosbította hazánkban, továbbá úgy érezni, azt vallja, hogy a társadalmi problémák akár egy „ideális polgári demokrácia”, akár egy „emberi társadalom” keretében megoldhatók. Objektíve azonban e világsszemlélettel az illúziók világába szorította ki önmagát.

Magyar vidéki városban született, értelmiségi középosztályi családból, a magyar középosztályi értelmiség kialakulása idején nagyvárosokban nevelkedett, az európai kultúrát szívta magába, s Amerikában egy „magyar városban”, Clevelandben élte le életét. Neveltetése a polgári kultúrával jegyezte el, s magának vallotta annak magasrendű eszményeit, s makacsul ragaszkodott hozzájuk. Amerikában is az európai kultúrát és eszményeit képviselte, melynek szerves részül ismerte fel a magyar népi és városi kultúrát. Analitikus racionalista elme volt, s vállalta az egyéni, a nemzeti és az egyetemes kötelezettségeket. Ezért érzekelte a magyar történelmet, kultúrát és irodalmat egyszerre kívülről is, belülről is. Magányos magyar volt Amerikában, ezért tartott ki magyarsága és európaisága mellett, és ezért küzdött az emberi eszményekért, s lehelte azokat íróportréiba.

Reményi nem kutató irodalomtudós volt, nem is problémákat megoldó professzor, nem is pózoló kávéházi csevegő. Ahhoz az író-irodalmár típushoz tartozott, amely az irodalmat érzekelte, értette és szerette — alkotóan művelte is —, annak közegében érezte magát otthon, és akinek kellő ízlése, képessége és felkészültsége volt ahhoz, hogy a saját esztétikai élményeit értelmes gondolataival és megfigyeléseivel áttűzdelve meghallgatásra érdemes és élvezetesen szólnon az irodalomról.

Mi más szemlélet szerint osztjuk más értékskálába íróinkat. Reményi szempontjain azonban a szakember tanulsággal elgondolkozhat. Irodalomtörténeti jelentősége a magyar irodalomnak tett szolgálatai folytán vitathatatlan. Elsőnek tört széles csapást, hogy az angolszász világ ismeretének birtokában a magyar irodalom értékeit átfogóan beleplántálja az angolszász közönség lelkébe.

Köszönet illeti August J. Molnár professzort a kötet szerkesztéséért, a bevezetésért és a gondos jegyzetelésért, valamint a magyar irodalomtörténeti bibliográfia beillesztéséért, mely a szerző halála utáni művek jegyzékét is tartalmazza.

Úgy gondolom azonban, hogy a szerkesztő Reményi néhány tanulmányát vagy cikkét belevehette volna a kötetbe; csupán néhányat említek, melyeket magam is olvastam: Berzsenyi, Dzsida, Gellért, Kodolányi, Péterfy, Schöppflin, Weöres — még azon az áron is, hogy néhány író vagy költő portréját (Harsányi Zsolt, Mécs László, Zilahy Lajos) kihagyja. E költők-írók munkásságát sem a mi irodalomtörténetírunk nem tartja

kimagaslóaknak, de maga a szerző sem, s legfeljebb azért foglalkozik velük, mert a maguk nemében és korában bizonyos társadalmi osztályok vagy rétegek körében nagy hatásúak voltak és mert angol nyelven több művük megjelent. Így viszont a műnek — főleg a XX. századi — értékbeli arányai is némileg eltolódnak, ami egy ilyen reprezentatív kötetnek nem válik előnyére. — Indokolatlan to-

vábbá a XIX. századi írók szerkesztési sorrendje: hogyan állhat Kemény Zsigmond Katona József előtt, és miért Gárdonyi—Mikszáth—Jókai a sorrend? — éppen fordítva kellene lennie. Kevésbé feltűnően ehhez hasonló fordul elő a XX századi írók sorrendjében is.

Mohay Béla

*

La Renaissance et la Réformation en Pologne et en Hongrie (1450—1650). Rédigé par Gy. Székely et. E. Fügedi. Bp. 1963. Akadémiai K. 562 p. (Studia Historica Academiae Scientiarum Hungaricae. 53.)

Az Akadémia idegen nyelvű történeti sorozatának e figyelemre méltó kötete az 1961. október 10—14-én tartott budapesti lengyel—magyar reneszánsz-konferencia előadásait adja közre. Bár sajnálatos módon az irodalomtörténet alig volt képviselve a konferencián (jóval kevésbé, mint pl. a művészettörténet), a közölt történeti előadások jóvoltából a könyv a magyar reneszánsz irodalmának kutatói számára is nélkülözhetetlen.

Sok tanulsággal szolgálnak a konferencia külföldi (főleg lengyel és szovjet) résztvevőinek a tanulmányai, melyek főleg a korszak lengyelországi problémáit, kisebb részben a reformáció egyes kérdéseit világítják meg, figyelmünkre mégis elsősorban a magyar reneszánsz-kor történetére vonatkozó dolgozatok számíthatnak. Annál is inkább, mert a külföldi résztvevőkre való tekintettel történetészeinknek a XVI. századi magyar gazdaság- és társadalomtörténet alapvető kérdéseit tömören kellett összefoglalniuk, ami a magyar irodalomtörténeteszek számára is nagyban megkönnyíti a tájékozódást.

Különösen Makkai Lászlónak *Die Hauptzüge der wirtschaftlich-sozialen Entwicklung Ungars im 15—17. Jahrhundert*, Sinkovics Istvánnak *Le „servage héréditaire” en Hongrie aux 16—17 siècles*, Szűcs Jenőnek *Das Stadtwesen in Ungarn im 15—16. Jahrhundert*, valamint Benda Kálmánnak *Les bases sociales du pouvoir des princes de Transylvanie* című előadásait kell a kötet anyagából kiemelni. Míg ugyanis a többi magyar érdekű tanulmány az egyes szerzőknek korábban magyarul is publikált eredményeit sommázza, addig az említettek jórészt még publikálatlan új kutatásokra támaszkodva adtak meggyőző képet a kor fontos történeti problémáiról.

Az utóbbi tíz évben egyre erőteljesebben kibontakozó gazdaság- és társadalomtörténeti vizsgálatok már eddig is teljesen új megvilágításba helyezték a magyar reneszánsz korát

(lásd: *A magyar reneszánsz-kutatás újabb eredményei.* MTA I. OK XXI. köt. 235—265.), ezek az újabb értekezések azonban nem kis mértékben tovább szilárdítják és teljesebbé teszik a már korábban elért eredményeket.

Kíváncsú lenne ezért, hogy Makkai, Sinkovics, Szűcs és Benda tanulmányai, illetve azok teljesebb, dokumentált változatai mil- előbb magyar nyelven is megjelenjenek.

K. T.

Irányi István: Petőfi Zoltán életpályája' különös tekintettel Békés megyei, szarvasi éveire. Szarvas, 1964. Szarvas Község Tanácsa VB. 212 l. (Szarvasi Füzetek, 4.)

Örömmel tapasztaljuk, hogy egyre nő a vidéki múzeumok, tanácsok anyagi és erkölcsi támogatásával megjelentetett irodalmi vonatkozású kiadványok és könyvek sora. Az általuk biztosított — sajnos, a szükségesnél még mindig kevesebb — kiadási lehetőség oly kutatókat sarkallhat munkára, kik egy-egy vidék levéltárainak, helyi hagyományainak legjobb ismerői, és akik helyett, eredményesebben, senki más nem végezheti el a még ismeretlen adatok felkutatását, megmentését. A helyi kiadványok sorozatainak egy újabb láncszeme, Irányi István könyve is új, eddig még nem publikált kéziratok anyagok feldolgozásával, önálló kutatással szélesíti eddigi ismereteinket.

Nem ünnepontásként, de előljáróban, épp e kiadvánnyal kapcsolatban, a dicséreten túl nem hagyhatjuk azonban említés nélkül e kiadási forma fogyatékoságát sem: a helyi szempontok néha felborítják a fontossági sorrendet. A szerző — mint erről kötete előszavában olvashatunk is — Petőfi Zoltánról szóló művének új adataira átfogóbb Petőfi-kutatásai közben akadt rá; ez csak kis része „Petőfi Körös-menti életét” egybefoglaló nagyobb munkájának. A közvetlenül Petőfire vonatkozó új kutatási eredményei publikálására, kidolgozására azonban eddig még nem jutott sem hely, sem idő; helyette — Zoltán szarvasi kapcsolata miatt — elsőként e nem érdektelen, de fontossági sorrend tekinteté-

ben periférikusabb téma kidolgozása juthatott nyomdába, kerülhetett a közönség elé.

Az első Petőfi Zoltánról szóló mű, Déri Gyula *Petőfi Zoltán* című monográfiája a Petőfi Könyvtár 15. füzeteként 1909-ben jelent meg. A levelek, versek, művek, kortársak szóbeli emlékezései, az általa elérhető adatok alapján Déri a teljesség igényével rajzolta meg Zoltán hányatott életét, ingtag jellemét. Az 55 évvel később, 1964-ben megjelent hasonló tárgyú mű — bár áttekinti Zoltán egész életét — nem kívánt teljes életrajzot adni. A szerző, az újabban előkerült kéziratok, tárgyi emlékek, általa fellelt kortársi napló s szélesebb környezetrajz segítségével csak korrekcióra, kiegészítésre törekedett; arra a kérdésre kívánt elsősorban az eddigieknél pontosabb választ adni, hogy ki és mi okozta Zoltán elzúllását. Zoltán alapvető akaratgyengesége mellett — részletesen foglalkozva Zoltán pesti és főleg szarvasi iskoláveivel, tanáraival — környezetének felelősségét tette mérlegre. A teljesebb, pontosabb kép kialakítását segítette az iskolai levéltárakban végzett kutatómunka és az újabban előkerült, még publikálatlan kéziratok anyagának felhasználása. (Ez utóbbiak közül különösen említésre méltók az újabban, legutoljára 1961-ben az OSZK Kézirattárába került Petőfi Zoltán kéziratok, rá vonatkozó írásbeli dokumentumok, valamint Zoltán egykori iskolatársa, Kicska Mór szerző által fellelt naplójának Zoltánra vonatkozó bejegyzései.

Bár e sok, Déri könyvének megjelenése után előkerült anyag segítségével elmélyültebb képet lehetett rajzolni a nagy költő szerencsétlen sorsú fiáról, nagy kár, hogy a szerző figyelmét elkerülte az az igen alapos, részletes és főleg hiteles cikk, melyet Kicska Emil, Zoltán egykori szarvasi korrepetitora és barátja írt — Déri könyvére válaszul — 1910-ben. (L. Pesti Hírlap 1910. márc. 27. Utóbb: Nyitra vármegye 1913/4. fordulója, továbbá: Új Szó 1954. febr. 12. és Petőfi Népe 1961. jún. 30.; ez utóbbiakban tévesen Kicskának említve a szerzőt.) Kicska Emil e majd négy teljes hírlapoldalt kitöltő alapos cikkében, az idézett leveleken kívül, valószínűleg egykori feljegyzéseket is felhasználva; erre engednek következtetni a nagyon pontos adatok. Cikkéből igen eleven, életteli kép rajzolódik ki az együtt töltött szarvasi napokról, Zoltán jelleméről, nagybátyjához való viszonyáról, az 1870-i bécsi tartózkodásáról, mikor is „legalább május 31-től legfeljebb július 25-ig” Kicskánál, az akkor bécsi orvostanhallgatónál és barátjánál húzta meg magát Zoltán. Még hosszan folytathatnánk e cikk egyes, említésre méltó részleteinek, az általa idézett leveleknek felsorolását; valamennyi igen lényeges. Kicskának sikerült mindenkinél hitelesebb képet rajzolnia Zoltánról, jelleméről.

Irányi István Petőfi Zoltánról szóló kötetében is elsődleges érdeklődéssel azokat a részeket keressük, olvassuk, melyek közvetlenül — ha csak villanásnyira is — magára Petőfire vonatkoznak. Így érdekesek a szerző kutatásainak Júlia korábbi mezőberényi kapcsolataira vonatkozó eredményei. E kapcsolatok jelentőséggel bírhattak Petőfiék 1849-es mezőberényi tartózkodásával kapcsolatban. A könyvben olvasható többek közt Zoltánnak az az 1864-ben édesanyjához írt levele is, mely egészen új fényt vet Petőfi anyósára, az eddigi irodalomból inkább csak jelentéktelen, szomorú, beteges asszonynak ismert Szendrey Ignácnéra. Zoltán így jellemzi e levelében nagyanyját: „... ő tán haláláig nem fog megváltozni, vig, jó, barátságos...” — Kicska említett cikkéből is említésre méltó az a bizonyára erősen eltúlozott kijelentés, melyet 1870-ben dr. Szeberényi György mondott Bécsben — Petőfi szlovák nyelvtudásáról — Zoltánnak. A Kicska által idézett szavak szerint Petőfi az egykori selmeci iskolatársával és barátjával, Szeberényi Lajossal „mindig tótul beszélt”, „akkor Petőfi Sándor igen szépen beszélt tótul”.

Irányi könyvéből — az idézett versek alapján — képet nyerhetünk Zoltán költői tehetségéről is; az Okmánytár rész pedig számos, Zoltánnal kapcsolatos írás, kép, okmány és kéziratfénykép közlésével hozza közelebb hozzánk Petőfi fiának hiteles alakját.

H. Törő Györgyi

Básti Lajos: „Mire gondolsz Ádám?” Bp. 1963. Magvető K. 280 l.

A Nemzeti Színház egyik prominens művésze figyelemreméltó kötetben ad választ arra a kérdésre, amelyet könyvének kitűnően megválasztott címében vet fel: mire gondol a Madách Ádámját alakító s a Tragédiát törviről hegyire ismerő, művelt aktor a különféle történelmi korok kosztümjében és a más-más történelmi alakok maszkjában, míg az előadás tart? Mint vélekedik a műről, a rendezésről az előadásról és a szerzőről? Mit miért tesz a színen, minő művészi problémákat lát és hogyan oldja meg azokat? A munkát különösen érdekessé teszi tartalmán kívül az, hogy — mint mondva volt — maga a játszó művész írta.

A könyv igényes szereptanulmánynak fogható fel és éppen e mű világánál látjuk, milyen pótolhatatlan, hogy elmúlt idők nagy színészei nem tettek hasonló kísérletet.

A munka beosztása világos és könnyen áttekinthető. A rövid Előszó után, amelyben a mű eddigi Nemzeti Színházi előadásainak

hozzávetőleges számára, továbbá a három főszereplő névsorára vet a szerző röpke pillantást, néhány szót szól általánosságban a Tragédiához és Ádám szerepéhez való viszonyáról. Azután színről-színre végig-megy a szinpadí szövegen és az 1962. évi szegedi szabadtéri előadás alapján elemzi azt. Természetesen főként a színész szem-szögéből, de véleményt mond rendezői ötletekről, lehetőségekről és eredményekről is. Fölvet szöveg- és verselemzési kérdéseket, kosztümproblémákat és nem kerül el figyelmét még bizonyos idevonatkozó irodalomtörténeti adatok sem.

Az új rendezés gondolatkorében helyes-lően említi pl. az Úrnak személyes megjelen-tését, mint a szerző intenciójának jegyében fogant rendezői gesztust, mivel Madách csakugyan az Urat hívja elő éppen úgy, mint Mózes című drámájában Jehovát, és nem csupán a hangját szólaltatja meg.

A másik rendezői leleményt is igenli a Básti-könyv. Azt ti., hogy Ádám minden szín végén pillangóként kibújik kosztüm-gubójából s paradicsomi meztelenségében áll elénk, ezzel figyelmeztetve bennünket eredeti valójára, ami lehet különös és talán tetszetős experimentáció, de könnyen a szá-jbarágás színzetét kölcsönözheti az újításnak.

Végül — szem előtt tartva a szerző kife-jezett óhaját — szeretném felhívni a figyel-met néhány elírásra, tollbotlásra, vagy téve-désre.

Básti statisztikája szerint a Tragédiát a századforduló körül esztendőnként „négy-szer, ötször, olykor kilencszer” adták csak. Nem! Voltak évek amikor 10, 11, 12, 13, 19, — sőt 1905-ben 24-előadásig jutott el a mű. Alig értem, mit van hivatva bizonyí-tani a könyvben a mennél kevesebb Tragédia-előadás vádjá? Hiszen egy-egy Tragédia-est Básti szerint is mindig telt házat jelentett. Ettől idegenkedtek volna a régi színigazga-tók? Továbbá: az 500. előadás nem 1933-ban történt; akkorra csak tervezték, de 1934. január 19-én tartották meg. — Azután: nem anyósa, hanem férje távolította el Fráter Erzsébetet Sztregováról. (Ismert, nagy csa-ládi jelenet volt ez.) Az pedig megkérdő-jelezni való, egészen új adat, hogy Madách egykori felesége kaszírno lett Beszterce-bányán. — Igazítani való még: a költőnek nemcsak sógorát, hanem nővérét és annak serdülő fiát is meggyilkolták az erdélyi hegyek között, holott a könyv, mint életben maradtakat említi őket és még két meg-menekült gyermekről is beszél. — A párizsi szín forradalmi tisztje főbelövi magát, nem szíven. — Kossuth Lajos a miniszterelnöki tisztet sohasem töltötte be. — Danton nem bitón végezte, hanem vérpadon. — Básti szerint „Madách gondolt a Tragédia szín-padravitelére”. Ez csupán feltételezés, amit

azonban semmiféle adat nem támogat. A Madách—Arany levelezésben, ahol első-sorban kellene célzásnak lenni erre, szó sem esik róla. Bisztray Gyula különben, aki maga is hajlik e nézet felé, felfejtette ezt a vonalat, de nem talált olyan nyomra, amely igazolná gyanúját. (Bisztray Gyula: *Színházi esték*. Bp. 1942. 81—85.) Éppen az ellenkezőjére van bizonyítékunk: Beöthy Zsolt, az ősbemutatóról írott ismertetésében azt mondja: „Madách egyszerűen nem gon-dolt a színház közönségére.” (*Madách a szín-padon*. *Színházi esték*. Bp. 1895. 49.) Ugyan-így vélekedik Voinovich Géza is, a mű egyik legmélyebb ismerője: „A költő nem is gondol szinpadra; az előadást csak a mű népszerű-sége hozza meg s az csupán a költemény illusztrációja.” (*Madách Imre és Az ember tragédiája*. II. kiad. Bp. 1922. 251.) — Nyil-vánvaló tévedés az is, hogy Arany „vala-hányszor Marienbadba ment” mindig fel-kereste Madáchot sztregovai otthonában. Arany ugyanis nem Marienbadba, hanem Karlsbadba járt jó néhány éven keresztül gyógykezeltetni magát, de az is már a Madách halála utáni időkben történt. Ellenben *Szli-ácsra* utaztában, egyetlen egyszer csakugyan megfordult Madáchnál Sztregován. (Arany János kiadatlan két levele sztregovai látog-atásáról. Voinovich i. m. 557—559.)

A Nemzeti Színháznak bécsi és berlini vendégjátéka nem egy füst alatt történt. Egyik 1892-ben, a másik pedig majdnem egy fél századdal később zajlott le. — A Tra-gédiának nem az a sora kedvetlenítette el Aranyt a mű első olvasásakor, amelyet szerzőnk Lucifertől idéz, hanem az Úrnak ez a szava: „Úgy összevág minden, hogy azt hiszem...” — Madách nem Szontagh Pál útján sürgette meg Arany választát, hanem Jámbor Pál útján. — Madách Sztre-gován nem kérhette meg Aranyt a Tragédia verstani javítására, mert Aranynek fennebb említett egyetlen sztregovai látogatása már a mű megjelenése után történt. — Festetich nevű *intendánsa* nem volt a Nemzeti Színház-nak, de egy ilyen nevű *igazgatója* igen, aki azonban Paulay halála után jött. Vele tehát nem harcolhatott Paulay a Tragédia színre-hozataláért. Ez a küzdelem Podmaniczky intendással folyt, de korántsem művészi-hanem tisztán pénzügyi okokból. — Arany nem „másfél év után” olvasta el a hozzá juttatott művet, hanem 4—5 hónap után. (1861 tavaszán kapta meg és még ugyanezen év augusztusában már írta is Tompának a jó hírt.)

Ezek azok a könnyen kijavítható lap-susok, amelyek talán zavarják a hozzáértő olvasót, mivelhogy főszövegben és nem a jegyzetapparátusban fordulnak elő.

Bory István

Csáth Géza: A varázsló halála. Elbeszélések. Válogatta, sajtó alá rendezte és a bevezető tanulmányt írta: Illés Endre. Bp. 1964. Szépirodalmi K. 412 l. 1 t.

Több mint ötven évvel ezelőtt, 1913-ban jelent meg Csáth Géza utolsó kötete. Egy-egy novellája azóta is szerepelt ugyan néhány antológiában, azonban sem gyűjteményes kötete nem látott napvilágot, sem eredeti könyvei nem jelentek meg újabb kiadásban a félszázad alatt. Az író alakját, különös tragikumát még csak őrizte néhány szép emlékezés és tanulmány, művei azonban csaknem teljesen feledésbe merültek. Joggal mondhatnánk tehát, hogy novelláinak e mostani válogatott kötetével igazán régi adósságát róttá le könyvkiadásunk. Ezúttal azonban többről is van szó, mint pusztán kegyeletos jóvátételről egy méltatlanul mellőzött íróval szemben. Kiadása egyszerre jelzi irodalompolitikánk rugalmasabbá válását és közönségünk igényének, ízlésének állandó szélesedését, differenciálódását is. Legfeljebb azon medíthatnánk el egy kicsit, miért csak a világirodalmi példák hatására merjük még ma is saját értékeinket felfedezni? Vagy nem fonák és anakronisztikus-e a helyzet, hogy csak most vesszük elő Csáth Gézát, amikor már Franz Kafka lidérces elbeszélései is utat találtak a magyar olvasóhoz? Akár Kafka-tanítványnak is vélhetné valaki, pedig Csáth Géza már rég letette a tollat, amikor Kafka első kötetei nyomdafestéket láttak.

A *varázsló halála* az író 51 novelláját és egy kétfelvonásos szindarabját tartalmazza. Ezek az elbeszélések nem remekművek kivétel nélkül. Az erőteljes, emlékezetes novellák mellett (*Anyagyilkosság*, *A béka*, *Fekete csönd*, *A kis Emma*) akadnak halványabb írások is (*A tor*, *Mariska az anyjánál*, *A doktorné* stb.). Az egész életmű mégis figyelemre méltó, s kiadása föltétlen nyeresége irodalmunknak.

A kötet novelláin meglepő kettősség vonul végig. Vannak realizisztikus, sőt egészen realista elbeszélései, amelyek a századforduló magyar prózájának városi-polgári szárnyához, tehát Jókai és Mikszáth anekdotikus hangvételével szemben inkább a Petelei, Ambrus, Lovik nevével jelezhető intellektuálisabb, pszichologizálóbb válfajához kapcsolják. Csáth Géza ezekben az írásaiban is tehetséges elbeszélőnek mutatkozott, sajátosan eredetű azonban mégis inkább novelláinak abban a másik típusában alkotott, amelyben valóság és álom, látomás és tárgyszerűség, nyomasztó titokzatosság és a hétköznapi apró tényei olyan félelmetes tökéletességgel ötvöződnek össze, hogy az szinte egyedüláll irodalmunkban. A lélek mélyrétegeinek olyan zezzugait tárta fel,

amelyekről addig a tudománynak is legfeljebb sejtései voltak. Olyan meredélyek fölött egyensúlyozott lenyűgöző biztonsággal, ahová addig a hivatásos lélekűbúvárok sem merészkedtek. Kortársai közül — több-kevesebb sikerrel — mások is megpróbálkoztak ugyan a freudizmus eredményeinek felhasználásával, annyira szerves részévé azonban talán egyetlen író műveinek sem vált a pszichoanalízis, mint Csáth Géza művészetének. S ez csak részben magyarázható azzal, hogy Csáth Géza orvos volt, sokkal inkább azzal, hogy maga is szinte egész életén át egy súlyos idegbaj szorongató rémélv viaskodott. Ezért lett orvos, s ez a kísértő téboly adta kezébe a morfium-fecskendőt, majd az öngyilkos mérget is. Ez természetesen nem jelenti azt, hogy ennek a szorongásnak nem lehetnek társadalmi gyökerei is. Az író személyes sorsának tragikuma csak hitelesíti a kor félelmetes ijesztéseit.

Az életmű legjavának ez az időrendbe szedett kiadása egy régi Csáth-probléma tisztázódását is megkönnyíti. A morfium szerepéről van szó. Kosztolányi annak idején többek között azt írta ezzel kapcsolatban: „Csáth Géza az egészsége idején volt álomlátó, aztán csak a földre tekintett.” E megállapításával nyilván azokat akarta cáfolni, akik éppen fordítva, a morfiumnak tulajdonították Csáth Géza vízióit. Ilyen szempontból kétségtelenül igaza van Kosztolányinak. Megállapítása nyomán azonban olyanfajta nézet alakult ki, hogy Csáth Géza művészetének van egy morfium előtti látomásos, irracionalista és egy morfium utáni nagyon is földhöz tapadó realista korszaka. Ez a szemlélet Illés Endre bevezető tanulmányában is felismerhető. Galsai Pongrácz már megkérdőjelezte ezt a pályafelosztást. Ő azonban elsősorban azzal érvelt, hogy a morfium után Csáth Géza lényegében már nem is írt. Ahogy rászakott a mérge élvezetére, leszokott az írás élvezetéről. Ez azonban így aligha fogadható el. Ha igaz is, hogy betegsége elhatalmasodásával termékenysége csökkent, azért 1910, sőt 1912 utáni is a novellák egész sorát írta még, mint ahogy ez a mostani gyűjteményből világosan kiderül. De kiderül az is, hogy a látomásos és a realizisztikus novellák nem külön-külön periódusban egymás után születtek, hanem párhuzamosan egymás mellett, egymás szomszédságában, egymást váltogatva. A morfium előtt is írt hagyományos eszközökkel teljesen valószínű történeteket (pl. *Az albiről*, *Jolán*, *Jutalom* stb.), s a betegség után is születtek, ha csökkenő számmal is, álomszerű, a valóságot és irreális-tást vegyítő írásai. (*A kisasszony*, *Egyiptomi József*, *A kis Emma*)

Tisztázni való természetesen ezek után is akad még bőven Csáth Gézával kapcsolatban. Halála után azt írta róla Kosztolányi:

„Nyugodtabb korban biztosan visszatérnek még reá az irodalom történései.” Úgy véljük, válogatott műveinek szép kötete most arra figyelmeztet bennünket, hogy ennek is elérkezett az ideje.

Katona Béla

Majtényi Mihály: Szikra és hamu. Emlékezők, írói arcképek. Novi Sad, 1963. Forum K. 218 l. 1 t.

A jugoszláviai magyar irodalom igen szubjektív hangú, de literátus alkatú képviselőjével ismerkedik meg a magyar irodalomtudomány. Majtényi Mihály az úgynevezett délvidéki irodalom jeles képviselője, Szenteleky Kornél után Herceg Jánossal együtt bábája, apogatója. Műve nem irodalomtörténet, nem esszék sora. Inkább az emlékezés valóban megszépítő ereje sugallta. A mi nagyobb irodalomtörténeti valóságunkban sok íróról innen még nyom is alig van. Kosztolányi, Csáth Géza, Szenteleky Kornél jelzik a határt; köztük is csak az utolsó „a délvidéki”. Úgy vélem, hogy az író éppen a példamutatás erejével akar hatni a jugoszláviai magyar olvasóra: ne legyen az az irodalom temető, amely annyi tehetséget mutatott vagy mutathatott volna föl.

Ebben a regionális jellegű, de helyzeténél fogva híd szerepet betöltő irodalomban a legnagyobb hatást Ady, majd Kassák tette. Ady szerepe itt összefonódik a magyarul értő nagy szerb költők szimpátiájával. Kassák csak a magyarokra mutatja meg a líra egészen új ötvözetben mutatja meg a líra izgalmas megújulását. Ő meg Dudás Kálmán jutott el a legtovább. Fura fintora a sorsnak, hogy ők ketten mennyire nagylélegzetűek voltak a verselésben, s most mennyire elcsúszott bennük az egykori kedv.

Majtényi nem mutat rá határozottan a megosztott déli magyar irodalom ideológiai ellentéteire. Inkább az anekdotikus vagy éppen vázlatzerű megoldást választja. Jó lett volna egy rövid bevezető, amelyben az írók helyretalálását vagy éppen eltávolítását mutathatta volna be. De Majtényi nem akar bírálója lenni a kornak, még kevésbé íróársainak. Akiiket megemlít: eltűnt nyom nélkül, korán meghalt, egy szó sem szól róla. Bizony, az élesztgetésre pontosan azért van szükség, mert Majtényi minden elpusztult emberben a diaspora felelőtlenségét látja, s ezért ilyen kedves, elmerengőn emlékező a hangja. Amikor a „bácskaiságot” szólja meg, azt is „bácskaisan” teszi: a törökkanizsai Helikon nagyrtörő tervei mellett vidékies, kisszerű életkép bontakozik ki az írók találkozásából, ahol bor, a szeretet-

teljes együttlét dominál. De az anekdotikus hang egy-egy író vagy újságíró ürügyén uralkodóvá válik. Példa erre Trnda tamburás halála, akit Arányi Jenő feledhetetlen emlékezetében ágyazott gyönyörűséggel mond el nekünk szóló anekdotaként. A vajdasági, tehát délvidéki táj ihlette alkotó munkára Szentelekyt, a nálunk alig ismerős európai, aki Halász Gáborékkal egyidőben villantotta fel a leszakadt magyarság előtt vélt irodalmi lehetőségeit.

Majtényi néha bőbeszédű. Egy emléken gondolkodva az apróság jobban érdekli, mint a mű maga. De meg lehet-e róni kritikust, emlékező kortársat, íróbarátot azért, mert egy picinyke magyar irodalmi világ tanújaként még igazolni is akarja más kritikával, recenziójával a maga igazát? Ő maga megbocsátó mosollyal küldi ezeket az írásokat: érzi, hogy minden tanulmányban az ő saját emlékezései a legfontosabbak. Az meg már a legteltesebb emberi humánus mércéje, amely Majtényit a legtisztelretémeltőbb emlékezőnek mutatja, hogy önmagát „a biológiai véletlen hasznélvezőjének” tartja, mert megélhetett egy olyan kort, amelyben ezeket a sorokat már papírra vehette. Így keveredik ebben a műben alapos irodalomtörténeti adat (Schwalb Miklós, Bencz Boldizsár, a Csuka Zoltánról elejtett megjegyzések, Kázmér Ernő), emlékezés, krocki, tehát az egész könyv így vegyes benyomást kelt abban, aki az irodalom tudójának íróasztalán lapozza. Am egy táj, ama bizonyos híd szerep sokszínűségében életté lesz Majtényi műve: ha temetőnek is véled ezt az irodalmi világot volt s korán elpusztult tehetségek nyomán, most megláthatod, hogy ennek a kis magyar közösségnek minő nagy ábrándjai, ereje, irodalmi harcrai voltak. Majtényi Mihály valószínűleg nem is akar többet. Egyrészt figyelmeztet az írók megbecsülésére, másrészt nekünk ad intő példát: itt van már az ideje, hogy az irodalomtudomány mostohagyermekait, tehát a déli avagy éppen északi tejtésvéreinket megismertessük, alkotó munkájukat értékeljük, a magyar irodalomtörténet egészében elhelyezzük és a még fellelhető dokumentációt okos rendbe rakva, megadjuk a nekik járó eleve kötelező irodalomtörténeti megbecsülést.

Rusvay Tibor

Pataky Dezső: Idegen csillagok. Elbeszélések, emlékezők. Bp. 1964. Gondolat K. 252 l.

Pataky Dezsőnek életében nem jelent meg kötete, elbeszéléseit elszórtan a Nyugat, a Válasz és a Népszava közölte. Ezek a már másodízben posthumusan kötetbe foglalt novellák és naplójegyzetek (először 1955-ben *Assahy palma* címen, Déry Tibor és Pataky

Dezsőné kísérőtanulmányaival) a szegénység és az éhség vallomásait tartalmazták. Egy tragikus önéletrajz töredékei, — amelyet egy tragikus halál tetőz be, 1944 nyarán a szerző egy munkaszolgálatos tábor szőnyegbombázása alkalmából halt meg. Naplók és elbeszélések kiegészítik és magyarázzák egymást, egységüket a leküzdhetetlen és mindig makacsul leküzdeni akart éhség biztosítja. Szinte nincs olyan írása, amelyben ne az éhség dominálna, legyen az Pataky bécsi medikus éveiről szóló napló vagy elbeszélés a vonat alá fekvő megfáradt, öreg brazil vándorkoldusról. Írjon bár első személyben vagy harmadik személyes áttételel, elevenítse meg a brazilai magyar vagy nem-magyar munkanélküliek sorsát, mindig saját élményét írja meg, vagy legalább is azt az élményt, amely sajátja is lehetne. Ő az ügyeskedő fényképész, a vendéglőst átejtő vacsora-potyázó, a frakkot kereső pincér vagy a brazilai munkalehetőségekben reménykedő harmadosztályú hajóutas. Éhség, honvágy, reménytelen szerelem, az örökké fenyegető munkanélküliség alakjainak ritka örömet is megrontja. Déry Tibor szerint Pataky egyforma bátorsággal mer szembenézni a halállal és a tréfával, s ha kell, a tréfacsináló halállal is”. Mit is tehetett volna más? Elbeszéléseit Braziliából hazatérve írta túlnyomórészt, változatlan nyomorban — és a hitleri fasizmus halálos fenyegetései közepette. Az éhség mindennapi fizikai valóság és lidérces-kozmikus fenyegetés volt egyszerre. A műveiben bemutatott tragikus kiszolgáltatottságot csak még fokozta, hitelessé tette a humor, a groteszk, nevetséges félszegség, a tréfa. Az elbeszélések stílusa, a mondatszerkesztés az impresszionisztikusan megrajzolt portré-vázlatok még hangsúlyosabbá tették a tragikus tartalmakat. Egyfőlől görcsös élni akarás, foggal-körömmel ragaszkodás minden kis lehetőségbe, másrészt fölényes, nyugodt vonal vezetés; egy tájat, egy virágot is le lehetne írni olymódon, ahogy Pataky az éhséget és annak áldozatait írja le. Jelentős írók ígértek ezek a részvétellel teli, fájdalmas, sokat sejtető töredékek; úgy tűnik a megérettség kezdő perceiben ragadta el szerzőjüket az erőszakos halál.

Ferenczi László

Hegedüs Géza — Kónya Judit: A magyar dráma útja. Bp. 1964. Gondolat K. 252 l.

Sürgető kívánságnak tettek eleget a szerzők, mikor a széles olvasóközönség kezébe adták drámatörténeti kézikönyvüket. A mű népszerűsítő jellege követelte az „esszéformát”, s a szerzők olvasmányos, szellemes stílusa, határozott szerkesztése, anyagismerete bizonyára meghozza a sikert. Talán a népszerűsítő jellegből adódik, hogy árnyaltabb

elemzés helyett nem egyszer túl nagyvonalú, olykor meggondolatlan „értékeléssel” van dolgunk. Mit kezdjük az ilyen „esztétikai kategóriákkal”? Bolyai Farkas „majdnem kitűnő” tragédiája, Tóth Lőrinc „szinte hibátlan” műve? Móricz Zsigmondnak — a szerzők szerint — van egy „legharmonikusabb”, „talán legeslegjobb” s egy harmadik, „legerőteljesebb” drámája. Bessenyei drámáit azért nem tartják sikerülteknek, mert „alkatilag” nem volt drámaíró. Viszont a *Csongor és Tünde* több mint százados sikerével szembeszegezzük, hogy „mai színpadon eléggé unalmas”.

A népszerűsítő szándék javára írjuk a szerzők közérthetőségre törekvését, ugyanakkor nem kerüljük el a leegyszerűsítés hibáját sem. Az „eltűnt magyar színjáték”-ot elintézik azzal, hogy a „gyakorlat” számára édes-mindegy, miért nincs. S hogy koncepciójukat következetesen érvényesítsék (az olvasó tisztán látása kedvéért), meg sem említik Balassi pásztordramáját, lekicsinylik Csokonai színműveit, megtagadják Szentjóbí Szabótól színdarabja 1796–1814. között élvezett sikerét, s egy 1881-es, színháztörténeti előadás kudarcát róják föl neki. Úgy érezzük, Vörösmarty rovására értékelik túl Tóth Lőrincet, s nem tudni, miért, Hevesi Sándor 1514-ét „nagymeretű korrajz”-nak tekintik s „bátor tettnek”. (S megfelelnek a két világháború között sokkal bátrabban szóló Szántó: *Sátoros királyról* s Sárközi Dózsa-dramájáról). Hevesi ui. tudatosan helyezi háttérbe Dózsa alakját, s emeli ki Bakóczét, — mondván — Bakócz a tragikus hős, hisz ő kényszerült egész életében másodikként élni, holott képességei az első helyre predesztináltak. Indokolatlannak tartjuk pl. a Fodor Lászlóra szánt 1 1/4 lapot, mikor — Balassin kívül — Verseghy, Berzsenyi, Henszlmann, Juhász Gyula, Móra Ferenc, Török Sándor, Karácsony Benő, Kádár Imre említésen marad, holott drámatörténeti szerepük nem elhanyagolható.

Feltűnően sok az elírás a könyvben: az első magyar színtársulat nem 1795-ben, hanem 1796 márciusában oszlott föl, Szigligetinek nem a Jókai-regény volt a forrása *Béldi Pál* c. műve írásakor, hanem mindketten Cserei históriájából merítették (Osváth: *Szigligeti*. 104.), a *Strike* Szigligeti és Balázs Sándor közös műve, nem csupán Szigligetié, Csiky Gergely *Mukányijának* dühödt nyelvésze nem Simonyi Zsigmond, hanem Szarvas Gábor, Babits nem „élete vége felé” írta *A második ének* c. színjátékát (s nem *Második ének*), hanem 1911-ben, Tamási Áron nem írt *Jézusfaragó ember* címen színművet, viszont Nyíró József igen, Sarkadi Imre drámahőse nem Sebő, hanem Sebők Zoltán stb.

Az olyan tetszetős feltételezések pedig, mi lett volna, ha... nem segítik az olvasó

tájékozódását. A szerzők szerint Bessenyeinek „nemzeti prófétá”-vá, „apostol”-lá (1) kellett lennie, ezért nem fejlődhetett kora Karinthy-jává (1). Az ilyenfajta szellemes, ám főleges játékok nem segítik az elemzést.

Az illusztrációk változatosabbak is lehetnek volna. Csató Pál portréja érthetetlenül került a könyvbe, hisz róla nem esik szó.

Fried István

Dobos Piroska: A munkásolvasók irodalmi ízlése a Fővárosi Szabó Ervin Könyvtárban. Bp. 1964. Fővárosi Szabó Ervin Könyvtár. 65 l. (Olvasószociológiai vizsgálatok, 1.)

A Szabó Ervin Könyvtár olvasói között 1959-ben kérdőíveket osztottak szét, amelyeken többek közt ilyen kérdések szerepeltek: *Mennyi időt fordít olvasásra hetenként? Nevezze meg az Ön által leginkább kedvelt külföldi és leginkább kedvelt magyar szerzők nevét; melyek legkedvesebb olvasmányai?*

Az olvasók által kitöltött kérdőívekből a könyvtár munkatársai különválasztották a munkások válaszait és feldolgozták hat-száz munkásolvasó feleletét, nyilatkozatát olvasmányairól és legkedveltebb íróiról. A feldolgozás eredményét most adták ki ebben a füzetben.

Hatszáz munkásolvasó irodalmi érdeklődésének felmérése még csak szűrőpróbának tekinthető, de a szűkebb körben végzett gyűjtőmunka eredménye is igen fontos tüneményt jelez a mai irodalmi közízléssel kapcsolatban. Helyes lenne szélesebb körre kiterjeszteni a könyvtár olvasószociológiai vizsgálatait és jó lenne, ha nemcsak a munkásolvasók válaszait dolgoznák fel és adnák közre, hanem a többi olvasó feleleteit is, ily módon nagyobb anyag alapján általánosabb érvényű tapasztalatokat lehetne szerezni, de még a munkásolvasók ízlésének jellegzetes vonásai is jobban kirajzolódhatnak.

A vizsgálatok eredményeiből az irodalomtörténetst természetesen azok a feleletek érdeklik legjobban, amelyek az olvasók népszerű íróiról és kedvelt műveiről vallanak. A beérkezett feleletekből a romantikus ízlés egyeduralkodó derül ki a megkérdezett munkásolvasók körében. A külföldiek közül a két Dumas, aztán Victor Hugo és Verne, a magyarok közül Jókai és Mikszáth vezet a legkedveltebb írók listáján. Móriczra alig jut valamivel több szavazat, mint a Jókaira eső szavazatok fele, az összes válaszadók 71 százaléka vallja Jókait legkedveltebb írójának. Ezzel párhuzamosan a külföldi írók közül Victor Hugót kedveli a megkérdezettek egynegyede

legjobban, a külföldi szerzők művei közül pedig a *Nyomorultakat* jelölték meg legtöbben, mint legkedvesebb olvasmányukat.

A romantikus epika iránti érdeklődés természetes tünet kezdő olvasóknál. Sokak számára jelent átmenetet a romantika a mesevilágból a szépirodalom egyéb műfajai felé. Az is bizonyos, hogy a megkérdezett hatszáz munkásolvasó túlnyomó többsége minden valószínűség szerint az utolsó vagy az utolsó két évtizedben vált gyakorlottabb olvasóvá. De a romantikus olvasmányok ilyen egyeduralkodó mégis elgondolkodtató jelenség. És éppen itt lenne szükség a más társadalmi rétegekhez tartozó olvasók nyilatkozatainak feldolgozására is, annak tisztázása érdekében, hogy elsősorban a kezdő olvasók fordulnak-e ilyen mértékben a múlt századi romantikához, vagy általánosabb és problematikusabb múltbafordulásról van-e szó? Dobos Piroska, az adatok feldolgozója és jószemű kommentátora is felfigyel Jókai műveinek feltűnő kultuszára: „El kell érni — írja —, hogy kevesebben legyenek nem azok, akik Jókait olvasnak, de azok, akik Jókait tartják a magyar irodalom legnagyobb alakjának. Többen legyenek azok, akik megelégszenek értékesebb művei elolvasásával, nem tűzik ki életcélként, hogy minden Jókai regényt elolvassanak, s ha végére értek, előlről kezdjék.” A Jókainak adott 361 szavazat mellett feltűnő, hogy például Gellér Andor Endre, Nagy Lajos vagy Radnóti Miklós még 10 szavazatot sem kapott. E felmérések óta az egyoldalú Jókai-kultusz az író összes műveit újra kiadó, tudományos szempontokból egyébként fontos kritikai kiadás és annak nagyközönség számára készülő párhuzamos utánnymósa következtében tovább növekedett, a közízlésben még erősebb eltolódást váltva ki a múlt századi romantikus epika felé.

Helytelen volna valamiféle türelmetlenséggel reagálni ezekre a jelenségekre, de könyvkiadók, könyvterjesztők, pedagógusok és könyvtárosok számára nem lehet közömbös kérdés, hogy e szűrőpróbák tanúsága szerint a munkásolvasók jelentős részét nagyobb erővel vonzza a múlt századi romantika, mint korunk, a XX. század legértékesebb irodalma. Nem törődhetünk bele abba, hogy az olvasók jelentős százaléka csak a múltban éljen, minden szellemi táplálékát és örömét a tegnapi és a tegnapelőtti keresse. Közízlésünk egészséges fejlődésének érdeke, hogy ezen a téren változás következze be, nem az olvasók erőszakos irányítása által, hanem a huszadik századi irodalom aktívabb, leleményesebb és helyesebb népszerűsítésével.

Vargha Kálmán

Osváth Béla

(1926—1965)

A tragikus Péterynék, a dráma nagy értőjének egyik mondata jó, szomorú időszzerűséggel, tollunkra, tragikus koraisággal elköltözött mai pályatársától, a dramaturg Osváth Bélától búcsúzva. „Tragikus, úgymond, ha valakit fiatalsága, ereje teljében, vagy szépsége virágjában elragad a halál; ha gazdag, a tömegben messze kimagasló szellemi erőt például vak eset tönkretesz, vagy túlfeszült munka, mostoha sors, ellenséges hatalom megbénít, vagy ha már ereje próbáját adta, betegség föltartoztathatatlanul elsorvaszt.”

A túlzó szavú nekrológ, mert nem veszi igazán komolyan: mindig megbántja az elköltözött emléket és lekicsinyli érdemét. „A tömegben messze kimagasló szellemi erőről” szólni sértő volna. Osváth jótehetségű ember volt; ama tehetségek sorába tartozó azonban, akiknek hosszú, erős és folytonos munkára van szükségük, hogy kifejthessék magukat, hogy magukhoz illőt hozzanak létre. Különösen ha olyan nehéz területen kívánnak erőt alkotni, mint ő: dramaturg volt s egyben drámatörténész. Sajnálatosan ritka e két terület összekapcsolása színi világunkban, s irodalomtörténészeink között egyaránt. Elméleti műveltségű dramaturg akad ugyan nem egy, s a színház belső életét, napi gyakorlatát ismerő drámaíró is hasonlóképpen. Olyan azonban, akinek — pedig mennyire kellene ez igazi korszerű törekvések kialakítására és megítélésére! — e kettős tevékenysége saját kutatásokon alapuló drámatörténeti ismeretekre, valódi tudományos mércével mérhető színház történeti munkásságra épül, alig. Nem csoda: egész embert kíván mindenik terület. Osváth azonban vállalkozott rá: előbb a reformkor drámájával, színházi viszonyaival, Szigligetivel foglalkozott, majd a XIX. század második felének polgári színi irodalmával. Aztán a mai dráma kérdéseibe merült bele, sokfelé tapintó, sokfelé pillantó friss, dinamikus, már-már ideges érzékenységgel, most immár mint nagyon elfoglalt gyakorló dramaturg is. Sokan féltették és óvták, s javalltak neki — s nem egészen indokolatlanul —, kisebb körű, lassúbb emelkedésű pályát, mert, vélték, szétszórja magát, s egyik területen sem sikerül majd jelentőset teremtenie, annál is inkább, mert tehetsége típusánál fogva nagyon szüksége volt az állandó és alapos munkára. De Osváth tudta, tudatosan átgondolta, vagy ösztönösen megérezte, lehetőleg minden, lehetőleg minél több szálát kell megragadnia, megismernie e bonyolult, kusza, nyers szövedéknek, ha tartós és szép, az izlést és értelmet egyaránt megnyugtató szövetté akarja összefonni. Kezdő, régebbi dolgozatai sok elemét, — talán mert éppen a tartós és erős munka lehetősége, keménysége nem egyszer hiányzott mögülről, s mert kevésbé szerencsés időszakban születtek, — tette s teszi avulttá az idő. De néhányát meg is tartotta s tartja; annyiát mindenképpen meg, hogy általuk, bennük „a tehetség már ereje próbáját adhatta”. Utolsó esztendeinek néhány tanulmánya igazolta e próbát: a magyar polgári dráma felve kerülgetett hagyományához a dolgában joggal biztos, a kérdésben otthonos ember határozottságával és értésével nyúlt, kezdeményező kézzel. A gyakorlati dramaturgia s a drámatörténeti kutatás összekapcsolása ezekben kezdte eredményét meghozni; részleteikben van vitatható, bőven; egészükben többnyire helyesen közelítették s ítélték meg a kérdést; hisz csak a történetileg tájékozatlan, vagy egyoldalúan tájékozott és elfogult ítélő tulajdonít a szóban forgó szerzőknek oly értéket, mint aminőt a színház s a közönség köreiben nekik gyakran ma is tulajdonítanak. E nagyon is időszzerű és kezdeményező tevékenysége közben azonban már, fájdalom, kegyetlen kezébe fogta korai végét elhozó könyörtelen betegsége.

A túlzó szavú nekrológ sérti az elköltözött emléket és kisebbíti érdemét. De nemcsak hibátlan, kész teljes művek, — határozott, helyes, jól irányzott és jól alapozott kezdemény is lehet értékes, őrzésre érdemes hagyaték.

Németh G. Béla

A kritikai kiadások szakkritikájáról

A kritikai kiadásokról készülő szakrecenziók feladatait abban jelölnék meg, hogy: hívják fel a figyelmet a kiadványban először közölt hiteles szövegekre vagy szövegrészekre, illetve a jegyzetapparátus fontosabb új konkrét tudományos eredményeire; tartalmi, módszertani problémák felvetésével segítsék a sajtó alá rendezők munkájának javulását; a kiadványoknak, s ezáltal a szöveggondozók munkájának határozott minősítésével tájékozottassák a tudományos közvéleményt a kiadás megbízhatóságáról.

A közölt anyag jellege szerint persze másként lehet egy regény- és ismét másként egy levelezéskötetet bírálni; nyilván nem ugyanolyan módszerrel épül fel egy recenzió, amely egy ismert regény szövegkritikai kiadását vizsgálja, vagy amely eddig kiadatlan, esetleg ismeretlen publicisztikai írásokat tartalmazó kötetet ismerteti; a recenzió is úgy írja meg cikkét, ahogy elvileg, módszertanilag a legjobbnak véli — egyszóval mindenféle uniformizálásra való törekvés, sablonok kialakítása és ezek számonkérése értelmetlen lenne. Ám nem kétséges: igazán jó, céljait elérő szakbírálat csak az lehet, mely a közölt anyag tartalmi újszerűségeinek ismeretése mellett a szövegközlés s a jegyzetapparátus bírálatát is tartalmazza. Semmi sem pótolhatja ugyanis ez utóbbi, filológiai szempontok szerint való vizsgálódás elmaradását. S mérlegre téve az Irodalomtörténet, az Irodalomtörténeti Közlemények és A Magyar Tudományos Akadémia Nyelv- és Irodalomtudományi Osztályának Közleményei Szemlé-rovatában 1960 óta megjelent, kritikai kiadásokról szóló recenziókat, úgy látjuk, hogy a bírálatoknak csak kb. egynegyede éri el a fentebb körvonalazott célokat.

Legnagyobb fogyatékosságként említjük, hogy az átnézett kb. 20 recenzió többségének szerzője nem is tesz szót a filológiai kérdéseket. Olvasgatás közben az a gondolatunk támadt, hogy egyik-másik irodalomtörténészünk, mivel pl. Mikszáthról, Gyulairol, Erdélyiről nem akar tanulmányt írni, csak azért vállalja el egy-két kötet szövegkiadás bírálatát, hogy — filológiai ítéletmondás helyett — Mikszáth realizmusáról, Gyulai, Erdélyi életművének jelentőségéről elmélkedhessen, s „esszéizálva” elmondhassa önálló cikkekre nem elegendő feltevéseit. Az egyik Mikszáth-recenzió pl. csak annak vizsgálatát tartja feladatának, hogy „miként segíti elő e kritikai kiadás Mikszáth utolsó korszaka problémáinak tisztázását”. (ItK 1962. 777.) E kritikai kiadás-kötetek valóban azért jelentek meg, hogy segítsék e tudományos problémák megoldását, tanulmányok írására inspirálják a kutatókat, s helyes, hogy bizonyos elvi kérdésekre már itt felhívja a figyelmet a szerző. A baj ott van, hogy e hosszú recenzió alig foglalkozik az itt elsődlegesen fontos filológiai problémákkal. (Arról nem is beszélve, hogy amit szót tesz, az is álprobléma, vagy egyenesen helytelen kifogás.) Nagy érdeklődéssel olvastuk az RMKT XVII. sz. 2. kötetének megjelenése alkalmából írott szép cikket is (ItK 1963. 525—528.), különösen a Nyéki Vörös Mátyásról szóló részét, de szívesebben olvastuk volna külön tanulmányban. Ebben az írásban nincs egyetlen filológiai megjegyzés sem a kötetről. Az Arany-kiadás műfordítás-köteteiről írott recenzió üres, semmitmondó; felesleges volt közölni. Fő hibája: megismétli a kötetek jegyzetapparátusának bizonyos részeit, ismerteti a kutatás bizonyos eredményeit. Terjedelme kb. 3 lap, s benne egyetlen filológiai természetű észrevétel van.

Maguk a filológiai vizsgálatok igen ritkán terjednek ki a kiadás mégis csak legfontosabb részére, az írói szövegre. Általában erről szó sem esik, vagy itt-ott egy-egy semmitmondó megjegyzés olvasható csupán: „a szöveg pontos”, „a szöveg megbízható”. Engedjük meg a recenzensek, hogy kételkedjünk az ilyen odavetett minősítések megalapozottságában: mindenki, aki végez szövegösszevetéseket, ellenőrzéseket, s maga is ad ki szövegeket, tudja, hogy mennyi probléma van az alapszövegekkel, milyen nagy a hibalehetőség, s mennyire fontos, hogy a sajtó alá rendező érezze a lektor mellett a második számú ellenőr jelenlétét. Nem is beszélve arról, hogy a recenzens felhívhatja a figyelmet bizonyos kétes, esetleg téves olvasatokra, s kritikáját a további köteteknél jól lehet hasznosítani. A szövegvizsgálat igen fáradságos, sok időt igényel, de egyben az egyik legtanulságosabb feladat is, s a tanulságok bőven kárpótolnak a fáradságért. Az említett szempontból két recenzió kiemelkedik a többi közül: az RMKT XVII. sz. 2. kötetéről írott (MTA I. OK XXII. 1964. 386—391.) s a Jókai kritikai kiadás első 6 kötetéről írott (ItK 1963. 513—519.). Megemlítjük, hogy mindkettő egyetemi professzor munkája.

Egyes kötetek jegyzetapparátusának bírálatakor a recenzensek úgy járnak el, hogy sorba veszik a hibás vagy vitatható tárgyi jegyzeteket, s kiigazítják ezeket. Helyesebb lenne a hibákat bizonyos típusok szerint csoportosítani, ez mindjárt módszerbeli tanulságokkal is járna. Általában igen kevés szó esik a bírálatokban a módszerekről: hogy pl. egy-egy regény jegyzeteinek keletkezéstörténeti vagy irodalom-fejezete jól megkomponált-e? Pedig erről azért is kell írni, mert — pl. a JKK esetében — e y kötet szerkesztő több regényen is dolgozik s menetközben ő is, a sorozatszerkesztő is fel tudja használni a recenzens észrevételeit.

Különösen fontosnak érezzük, hogy egy-egy új sorozat, egy kritikai kiadás első kötetei alapos, az egész sorozat elvi, módszertani problémáival foglalkozó kritikákat kapjanak

a legjobb szakemberek tollából. Öröndetes, hogy pl. a JKK első köteteinek recenzense igen alaposan foglalkozott az egész sorozat filológiai problémáival. Kevésbé öröndetes, hogy pl. a Fontes-sorozat, vagy a Mikszáth kritikái kiadás esetében ez nem történt meg.

A recenziók ritkán adják a kötet szerkesztők munkájának határozott értékelését, minősítését. Egyik másik recenzens nem győzi dicsérni a szöveggondozó munkáját, majd utána olyan tartalmi, módszertani hibájaként következik, mely inkább az illető felületességéről vagy esetleg tájékozatlanságáról győzi meg az olvasót, s a kímélő célzatú dicsőítmuszok gúnyként hatnak. Kíváncsú, hogy a folyóiratszerkesztők ilyenkor fokozottabban éljenek szerkesztői jogaikkal.

A folyamatban levő kritikai vagy kritikai igényű szövegkiadások szerint csoportosítva a recenziókat, úgy látjuk, hogy filológiai szempontból alaposabb bírálat jelent meg a Jókai-sorozat első köteteiről s az RMKT 1—3. kötetéről (az utóbbiak esetében az MTA I. OK-ban közöltekre gondolunk). Nem ilyen megnyugtató a helyzet már a Mikszáth-sorozatnál: a megjelent négy recenzió közül kettő egészen gyenge, a másik kettő közepes írás. Ide sorolnánk még a Vörösmarty-sorozat 1—3. kötetéről, valamint a Batsányi-kiadás 2—3. kötetéről írott bírálatokat, megjegyezve, hogy az utóbbi egészen kiváló írás, csak, sajnos álig foglalkozik a kötetek filológiai kérdéseivel. A Fontes-kötetek recenziói is igen színvonalasak, de ezeknek az írói is kevés gondot fordítottak textológiai s főleg a Fontes speciális jellegéből adódó filológiai kérdésekre. Az Arany kritikái kiadás az, amely mindmáig nem kapott megfelelő szakrecenziót. Kíváncsú tehát, hogy a folyamatban levő sorozatok közül elsősorban az Arany-, az Ady-, valamint a Mikszáth-, a Vörösmarty- s a Fontes-sorozatról alapos szakmai bírálat jelenjék majd meg, mely kitekint az egész sorozatra is.

A kritikai kiadások szakkritikájának helyzetéről kialakult véleményünk tehát meglehetősen elmarasztaló. Mivel magyarázható e nem túlzottan vigasztaló kép? A recenziók nem megfelelő voltának okai szerintünk részben egész kritikai életünkben eredők: ritka itt is a bátor, nem köntörfalazó bírálat, gyakori a lakkozás, nem mindig megfelelő recenziókat választanak ki a szerkesztők, s főleg: a legjobb szakemberek közül többen nem szívesen vagy egyáltalában nem írnak saját irodalomtörténeti korszakuk textológiai kiadványairól, holott éppen az ő véleményükre lennének kíváncsiak. Részben speciálisak: nagy munkaráfordítást igényelnek, hisz pl. olykor 10—12 kötetből kell írni egy átfogó, alapos kritikát, s a szerző ennyi energiával hamarabb megír egy önálló tanulmányt. Ezzel szorosan összefügg az anyagi kérdés is: egy lektor tízszer annyi pénzt kap ugyanannyi munkáért, mint amennyit egy lelkiismeretes recenzens fordít 10 kötet kritikái kiadás bírálatára. (Ráadásul a recenzens véleménye írásban is megjelenik.) Sokkal egyszerűbb s kifizetődőbb tehát monografikus feldolgozást bírálni meg. Ha kénytelen valaki mégis szövegkiadásról írni, akkor többnyire azt a könnyebb megoldást választja, hogy ír a szövegek írójáról, művészetének jelentőségéről, s a végére odailleszti néhány, olvasgatás közben észrevett hibás jegyzet kijavított változatát. Pedig, s ezt szeretnénk még egyszer aláhúzni, egy kritikái kiadás alapos recenzálása még a legjobb szakember számára is annyi új ismeret megszerzését jelenti, hogy szakmailag a leghasznosabb s legkifizetődőbb munkák egyikének tartjuk.

Mindezeket mérlegre téve: nem igen hisszük, hogy a közeljövőben alapvető javulás várható a szövegkiadások szakkritikája terén. Lenne azonban néhány javaslatunk, amelyek megvalósítása esetleg javíthatna a helyzeten. Mivel csak egy szakfolyóirata van a tudományágnak, jobban ki kellene használni az MTA I. OK-t is: egyrészt itt lehetne alaposabb s terjedelmesebb recenziókat is közölni; másrészt gyakran kérik többen is az ItK-tól egyik másik kritikái kiadás kötetét, s ha egy kiadványról kettő vagy több recenzió jelenik meg, az csak használ az ügynek. Nem ártana megvizsgálni a kritikái kiadásokról szóló recenziók honoráriumának esetleges felemelését, illetve ennek lehetőségeit. Kíváncsú, hogy a szakfolyóirat fokozottabban sугalmazzon szempontokat (az ItK szerkesztősége már határozatot is hozott erről); sok szakembernek ugyanis lenne mondanivalója, de nem tudja, hogyan kell írni kritikái kiadásról. A szerkesztőségeknek határozottabban kellene élniük a kéziratviisszaadás vagy a megbízás visszavonásának jogával is.

Rigó László

Az új Petőfi-életrajz munkálatairól

A három kötetre tervezett új Petőfi-életrajzról kialakított elképzelésemet a munka megkezdésekor tanulmány formájában tettem közzé („Petőfi arca előtt.” ItK 1963. 3. sz.). Ebben három fő gondolatot hangsúlyoztam: 1. az életrajz egyszersmind *korrajz* legyen, 2. a költőt mint a *márciusi ifjak* társadalmi mozgalmának vezéralakját mutassa be, 3. fordítson fokozott figyelmet Petőfi *politikai* tevékenységére és forradalmi világnézetének sajátosságaira. A feladatnak ilyen — a szokásosnál szélesebb körű — meghatározása messze ágazó előkészítő munkát tesz szükségessé, és számos kutató erőfeszítését igényli, irodalomtörténészek és történettudósok összefogását.

E tudományos együttműködésnek biztosít teret és szervezett lehetőséget a „Petőfi és kora” című tanulmánykötet, melyet a Történettudományi és az Irodalomtörténeti Intézet közös kiadásában kívánunk megjelentetni. A gyűjteményben nemcsak Petőfi személyére vonatkozó tanulmányok kaphatnak helyet, hanem minden olyan értekezés, mely közelebb visz a költő korának megértéséhez azáltal, hogy e kor társadalmi és szellemi mozgalmainak elemzésével, nevezetesen szereplőinek, Petőfi barátainak és ellenségeinek portréjával szolgál. A közös mű körvonalai még csak kezdenek kibontakozni, de jellegéről már fogalmat adhat néhány tervbe vett tanulmány címének — nem teljes — felsorolása: „Petőfi és Kossuth” (Pándi Pál), „Petőfi és a jobbágyfelszabadítás” (Varga János), „Liberalisok és demokraták a múlt század negyvenes éveiben” (Baranyi Imre), „Az érdekegyesítés programja és Petőfi” (Varga Zoltán), „Petőfi követválasztási kudarca” (Mezősi Károly), „Petőfi a színész” (Fekete Sándor), „A Gyűlde” (Törő Györgyi), „Ellenzéki diákmozgalmak a reformkori Erdélyben” (Somogyi Sándor), „A magyarországi munkásság harcai 1849-ben” (Spira György), „Arany János politikai nézetei 1849-ig” (Barla Gyula), „Chownitz Julián” (Lengyel Márta), „A fiatal Greguss radikalizmusa” (Rigó László), „A reformkori cenzúra történetéből” (Kovács Magda), „A szerzői jog a reformkorban” (Nizsalovszky Endre), „A győri Hazánk” (Martinkó András), „A Marcius Tizenötödike sajtópere” (Urbán Aladár), „Petőfi politikai szókészlete” (Wacha Imre), „Petőfi versfordításai” (Gáldi László). Ezenkívül még számos reformkorkutató (történész, irodalombúvár, nyelvész) ígérte meg részvételét, s reményünk van külföldi tudósok közreműködésére is. Néhány különösen fontos téma kidolgozására (az Egyenlőségi Társulat, a Madarász-testvérek, radikális lapok 1848-ban, a forradalmi bizottmányok szerepe, a negyvenes évek illegális röpirata stb.) még nem akadt vállalkozó, de később talán ezeket is sorra keríthetjük, a „Petőfi és kora” esetleges második, harmadik kötetében. (Az első kötet kéziratának 1966-ban kell elkészülniük.)

E tanulmányoktól nemcsak hasznos fejtegetéseket várunk, hanem — lehetőleg mennél többtől — új források feldolgozását is. Van azonban a reformkori forrásanyagban egy olyan csoportja, melynek terjedelme és fontossága nagyobb, hogysem egy értekezésben kimeríteni lehetne. A titkosrendőri jelentésekre s egyéb efféle bizalmas iratokra gondolok, melyeket az irodalomtörténeti kutatás eddig nemigen vett figyelembe, noha számtalan érdekes adatot őriztek meg a reformkor politikai és irodalmi viszonyairól. Ezeknek ismerete nélkül a reformkorkutató — tehát a Petőfi-életrajz írója is — csak fél munkát végezhet, ezért kíváncsok, hogy e források (vagy legalább fontosabb szemelvényeik), ugyancsak történészek és irodalomkutatók közös munkája révén, mielőbb nyilvánosságra kerüljenek. Erre vonatkozó szándékunk még csak a tervezésnél tart, de Kiss József intézeti munkatársunk bécsi tanulmányútja már e célt szolgálta, nagyon eredményesen.

A márciusi ifjak történeti szerepének kutatását ugyancsak egy forráskiadvány van hivatva előmozdítani: válogatott publicisztikai írásaik gyűjteménye (az 1841-től 1849-ig terjedő évtizedből). E műveket eddig jobbra csak néhány történész tanulmányozta, irodalomtörténészek számára úgyszólván úgyszólván ismeretlenek, ahhoz tehát, hogy az eszmecsere egyáltalán megkezdődhessék róluk, nyilvánvalóan először is hozzáférhetővé kell tenni a sajtóban, röpiratokban szétszóró szövegeket, és csak azután várhatjuk, hogy hozzászólások, viták árnyalják, módosítsák s egészítsék ki a márciusi ifjakról alkotott képünket, s hogy a téma végre elfoglalja megillető helyét az irodalomtudományban. Tíz év óta folytatott kutatásaim lehetővé teszik, hogy e kötet kézírata két éven belül elkészüljön, azzal a reménnyel, hogy a megjelenés sem késik soká. A gyűjtemény a hazai német nyelvű sajtóból is merít; ennek feldolgozásában Kiss József fog segítséget nyújtani.

Az új Petőfi-életrajz munkálatainak e három tervezett kiadvány a sarokpontja. Látványosan messziről indít el mindegyik egy-egy szálat, de csak ezek fonálán haladva juthatunk el a biográfia voltaképpeni céljához, a teljes és hiteles Petőfi-képhez. Hiba volna, tudom jól, ezt merő korrajzban szétoldani, de még nagyobb hiba a korviszonyok színeit mellőzve vérszegénnyé sápasztani. A költő, akiről írunk, a reformkor fókuszban álló alakja: mindennek, ami akkor történt, köze van hozzá, s neki köze mindenhez; ezért meggyőződésem, hogy az életrajz kidolgozásának nélkülözhetetlen feltétele a reformkorkutatás föllendülése.

Lukácsy Sándor

George Szabó reneszánsz-kutatásai Amerikában

Néhány évvel ezelőtt rövid ismertetés keretében foglalkoztunk már a New Yorkban élő George Szabó eredményes középkori- és reneszánsz-kutatásaival (ItK 1962. 541—542). Tervezett nagyszabású művéhez, a „Census of Medieval Hungarian Art Objects in the United States” c. összefoglalásához azóta is folytatja az anyaggyűjtést és érdekesebb részeredményeiről időnként kisebb közleményekben számol be.

Úgy látszik, efféle témához eléggé korlátozottak lehetnek a publikálási lehetőségek Amerikában, mert cikkei szakfolyóiratok nyilvánossága helyett jellegtelen, vagy éppenséggel tudománytalan sajtótermékek hasábjain látnak napvilágot, és így épp azokhoz a szakemberekhez nem jutnak el, akiknek íródtak. Mindezek a körülmények indokolják, hogy az édeklődő hazai körök tájékoztatása végett áttekintsük Szabó 1962 óta megjelent írásait.

„Museum Hungaricum” c. dolgozatának első részében (The Hungarian Quarterly 1962. 141—149.) a New-York-i Metropolitan Museum of Art magyar vonatkozású tárgyi emlékeit, regisztrálja. Egyebek között megemlékezik egy XVII. századi kehelyről is, melynek magyar, latin és német feliratán kívül a három, rajta levő címer is felkelti az érdeklődést. Ezeken ugyanis „Andreas Balassa”, „Anna Merei” és „Katarina Mindzenti” nevek olvashatók. A „Musuem Hungaricum” második része (The Hungarian Quarterly 1963. 45—51.) jegyzeteket és adalékokat tartalmaz W. H. Bond: „Supplement to the Census of Medieval and Renaissance in the United States and Canada” (New York, 1962.) művéhez. Szabó, bár fogalmazásából kivehetően másodforrásból dolgozik, itt egy olyan Cicero-kódexről is beszél, mely állítólag Vitéz János könyvtárából való. A leírás szerint gazdagon illuminált firenzei kódex 1470-ben készült, és Cicero „Opera philosophica”-it tartalmazza. A Yale University Library feltett kincsét Vitéz könyvtárának legteljesebb lajstroma nem ismeri (Hoffmann Edit: „Régi magyar bibliofilek.” Bp. 1929. 69.), és tudomásunk szerint a későbbi szakirodalom sem tesz róla említést. Ha Szabó nem téved, akkor ez a kérdés alaposabb tárgyalást érdemelne.

Új oldaláról mutatkozik be Szabó, amikor hipotézisekkel kell dolgoznia „Egy újabb magyar vonatkozású kódexről” c. cikkében (Új Látóhatár 1963. 2. sz.). Ebben egy XIII. századi francia „Psalterium” egyelőre még ismeretlen magyar possessorait próbálja meghatározni Árpád-házi Szent Erzsébet és Lokietek Erzsébet személyében. Eléggé gazdagon dokumentált, de ugyanakkor meglehetősen óvatos hangvételű érvelése azonban inkább tetszetős, mint meggyőző, így a kérdést — vele együtt — mi sem érezzük tisztázottnak. Hasonlóképp függőben marad „Where is the Evangelistarium of Mathias Corvinus?” c. írása után a szóban forgó korvina voltaképpeni lelőhelye is, — itt azonban kissé szándéka ellenére (The Hungarian Quarterly 1962. 149—151.). Bár korrigálja Hoffmann Edit 1927-es adatát, a Pierpont Morgan Library helyett Szabó most az angliai Holkham Hall Library-t teszi meg lelőhelynek W. O. Hassal levélbeli közlése nyomán, anélkül azonban, hogy cikkéből kideríthetően ő maga is látta volna itt.

George Szabó felsorolt publikációi helyett — eltekintve a részletesen be nem mutatott Vitéz-kódextól —, talán legutóbb megjelent dolgozata, a „Nagylucsei Dóczy Orbán Imádságoskönyve” érdemi meg a legnagyobb figyelmet (Új Látóhatár 1964. 385—392.). A windsori Royal Library „Sobieski Book of Hours” néven nyilvántartott kódexének címeében Szabó ismerte fel elsőként a humanista műveltségű egri püspök címerét, és állapította meg kétséget kizáró módon, hogy a francia, talán párizsi provenienciájú kódex Nagylucsei Dóczy Orbán immár ötödik megtalált könyve. Ez a tény önmagában véve is nagy eredmény, de méginkább az, ha a mellékelt faksimiléből és Szabó leírásából azt is tudjuk, hogy az „Imádságoskönyv” a korábbi négy ismertnél sokkal ékeesebb, valósággal pazar kiállítású: 60 egész lapos miniatúra, és számtalan gazdagon ornamentált lapkeret és iniciálé van benne, tehát Mátyás-kori humanista könyvtáraink darabjai között is előkelő hely illeti meg. Ezzel szemben a kódex tartalmi vonatkozásai aligha érdekesek a kutatás számára, mert francia és latin nyelvű imádságokat tartalmaznak. Érdemes viszont megemlíteni, hogy a fohászok monoton sorát egy franciául írt, rimes strófákban készült Margit-legenda szakítja meg.

Az elmondottak alapján jogos várakozással tekintünk George Szabó további kutatásai elé, bár azok sem szerény eredmények, amelyekről eddig hírt adott. Számos megállapítása időtállóbb lehetne azonban, ha kevésbé bízna másodkézből vett forrásaiban, gondolatai pedig még inspirálóbbakká válhatnának, ha a szakirodalmat kutatásai alapjául használná, s nem idézné sokszor oly felesleges bőséggel.

V. Kovács Sándor

Intézeti hírek

(1965. június 1—július 31.)

Lukácsy Sándor, Intézetünk mb. osztályvezetője 1965. május 10-től június 6-ig cseh-szlovákiai tanulmányúton volt. Bejárta Petőfi felvidéki útját, reformkori magyar kéziratok után kutatott Pozsony, Turócszentmárton Jászó, Eperjes, Igló, Késmárk könyv- és

levéltáraiban; a „Petőfi és kora” c. tanulmánykötet számára irandó tanulmányok ügyében megállapodást kötött Milan Píšťal professzorral és Jaroslava Pašáková tudományos kutatóval.

Sziklay László, kandidátus, Intézetünk tudományos munkatársa a bécsi és a gráci egyetem meghívására 1965. május 24-én és 25-én az említett két osztrák felsőoktatási intézmény szláv tanszékén előadást tartott a kelet-európai komparatiztika, valamint a szomszédos irodalmak közös kulturális központjai (főleg Pest-Buda) kérdéséről. Az osztrák szlavisztika képviselőinek jelenlétében megtartott előadásokat élénk eszmecsere követte, amelyben a bécsi egyetemen főleg *R. Jagoditsch*, *J. Hamm*, *G. Wyrzens* és *Fr. Repp*, a gráci szláv tanszéken pedig *J. Matl*, *St. Hafner*, *J. Andritsch* és *dr. Abt* vettek részt. Június 10-én a brünni egyetemen *dr. Richard Pražák* kandidátus, az ottani kelet-európai tanszék adjunktusa habilitációs vitáján opponens volt *Sziklay László*. *Richard Pražák* a magyar s a cseh felvilágosodás kapcsolatait dolgozta fel jelentős művében. A J. E. Purkyně-egyetem bölcsészkarának a vitán elnöklő dékánja kiemelte, hogy ez volt az első eset, amikor magyar irodalomtörténész Csehszlovákiában opponensi tisztséget töltött be, s hangsúlyozta ennek a jelentőségét a két nemzet tudományos együttműködése szempontjából. Másnap, június 11-én *Sziklay László* az ottani Irodalomtudományi Társaságban Ján Kollár Pesten töltött éveinek problematikájáról tartott előadást, amelyet élénk viták követtek.

*

Vajda György Mihály, Intézetünk csoportvezetője 1965. május 26-tól június 15-ig a Szovjetunióban tett tanulmányútát. Kiküldetésének célja a szovjet összehasonlító irodalomtörténeti kutatómunka jelenlegi állásának, irányainak és módszereinek áttekintése, valamint a modern drámai irodalom Szovjetunió-beli helyzetének, illetve fogadtatásának megismerése volt. Tanulmányozta a szovjet (s orosz) összehasonlító kutatások történetét, Brecht ottani recepciójának kérdéseit, s foglalkozott a magyar kommunista emigráció kéziratosa anyagával is.

*

Szabolcsi Miklós, Intézetünk osztályvezetője 1965. május 31-től június 18-ig Lengyelországban volt tanulmányúton. Útjának célja: megismerkedés a lengyel irodalomtudomány szervezetével, jelenlegi problémáival, vitáival, valamint főbb képviselőivel. Megbeszéléseket folytatott — többek között — a Lengyel Tudományos Akadémia Irodalomtudományi Intézetének (IBL) vezetőivel, *K. Wyka* és *H. Wolpe* professzorokkal. *H. Markiewicz* professzorral, a krakkói Jagelló Egyetem tanárával; június 16-án előadást tartott a mai magyar irodalom problémáiról a Varsói Magyar Intézetben,

illetve az újabbkori magyar irodalom kutatásának egyes kérdéseiről az IBL-ben.

*

Kiss József, Intézetünk munkatársa 1965. április 1-től június 30-ig a Collegium Hungaricum ösztöndíjasaként Bécsben tartózkodott. Magyar irodalmi vonatkozású reformkori forrásokat keresve elsősorban az egykori osztrák udvari rendőrség (Polizei-Hofstelle) iratait tanulmányozta az Általános Közigazgatási Levéltárban (Allgemeines Verwaltungsarchiv). Kutatásokat végzett még a Házi, Udvari és Állami Levéltár (Haus-, Hof- und Staatsarchiv) kancelláriai anyagában, az Osztrák Nemzeti Könyvtár (Österreichische Nationalbibliothek) Autographen-Sammlung elnevezésű gyűjteményében, valamint a Városi Könyvtár (Stadtbibliothek) kéziratárában.

*

A Tudományos Minősítő Bizottság 1965. június 30-án rendezte meg *Hopp Lajos*, Intézetünk munkatársa „A korszerű főúri és nemesi törekvések” c. kandidátusi értekezésének vitáját. Az értekezés opponensei *Tolnai Gábor* akadémikus és *Pirnát Antal* kandidátus voltak. A *Gyergyai Albert* vezette bíráló bizottság egyhangúlag javasolta a TMB-nek, hogy *Hopp Lajos* részére a kandidátusi fokozatot ítélje meg.

*

L. Szkorino és *V. Katyinov*, a Znamja munkatársai 1965. július 5-én látogatást tettek Intézetünkben, és megbeszéléseket folytattak az Intézet vezetőivel a szovjet és a magyar kritikai élet kapcsolatairól, valamint tanulmánycserékről.

*

Az Inostrannaja Lityeratura 1965. 4. számában (211—214.) megjelent *Szabolcsi Miklós* tanulmánya „Szpori vokrug dokumentalnoj lityeratury” („Viták a szociográfiái irodalom körül”) címmel.

*

Intézeti kiadványaink közül megjelent: „A magyar irodalom története” (Főszerkesztő: *Sőtér István*) V. kötete, „A magyar irodalom története 1905-től 1919-ig.” Szerkesztette: *Szabolcsi Miklós*. Írták: *Bodnár György*, *Czine Mihály*, *Ferenczi László*, *Hanák Péter*, *József Farkas*, *Kiss Ferenc*, *Komlós Aladár*, *Osváth Béla*, *Rába György*, *Szabolcsi Miklós*, *Ungvári Tamás*, *Varga József*, *Varga Kálmán*. Bp. 1965. Akadémiai K. 5431; *Péter László*: „Juhász Gyula a forradalmakban.” Bp. 1965. Akadémiai K. 340 I. („Irodalom—Szocializmus” sorozat, szerkeszti: *Király István* és *Szabolcsi Miklós*.)

A kiadásért felel az Akadémiai Kiadó igazgatója.

Műszaki szerkesztő: *Dálok János*

A kézirat a nyomdába érkezett: 1965. V. 10. — Példányszám: 1250 — Terjedelem: 11,9 (A/5) ív.

65.60798 Akadémiai Nyomda, Budapest — Felelős vezető: *Bernát György*

СОДЕРЖАНИЕ

<i>Биро, Ф.</i> : Йожеф Пецели (Первое сообщение)	405
<i>Борзсак, И.</i> : К вопросу рецепции Меланхтона в Венгрии	433
<i>Х. Лукач, Б.</i> : О книге Тивадара Тиенмана: Основные понятия истории литературы	447

Краткие сообщения

Дискуссия

<i>Герезди, Р.</i> : Туроци, Бонфини и спорное стихотворение о Матьяше	478
--	-----

Данные и материалы

<i>Клоц, Й.</i> : Материалы к биографии Балинта Балаши	487
<i>Мартинко, А.</i> : Сочтенные потерянными юношеские стихотворения Шандора Петёфи	498
<i>Цегледи, И.</i> : Данные к началу деятельности Шандора Броди	503

Обзор

<i>Надь, П.</i> : Дежё Сабо (<i>Вебер, А.</i>)	511
Сборник текстов по литературе 20-го века (<i>Боднар, Дь.</i>)	513
<i>Хорват, З.</i> : Ласло Телеки (1810—1861). (<i>Олтваньи, А.</i>)	515
<i>Кланицай, Т.</i> : Миклош Зриньи (<i>Комловски, Т.</i>)	520
<i>Гардоньи, Г.</i> : Хороший час бедняка (<i>Сакач, Б.</i>)	523
<i>Ременьи, Й.</i> : Венгерские писатели и венгерская литература (на английском языке) (<i>Мохаи, Б.</i>)	525

Хроника

TABLE DES MATIÈRES

<i>Biró, F.</i> : József Péczeli (Première communication)	405
<i>Borzák, I.</i> : A propos de la réception des idées de Melanchthon en Hongrie	433
<i>H. Lukács, B.</i> : Sur les «Conceptions de base d'histoire littéraire» de Tivadar Thienemann	447

Notices

Discussion

<i>Gerézi, R.</i> Thuróczi, Bonfini et le vers de Mathias controversé	478
---	-----

Documentation

<i>Kloc, J.</i> Contribution à la biographie de Bálint Balassi	487
<i>Martinkó, A.</i> Les premiers vers de Petőfi pris pour égarés	498
<i>Czeglédi, I.</i> Données sur les débuts de Sándor Bródy	503

Revue

<i>Nagy Péter: Szabó Dezső (Weber, A.)</i>	511
Recueil de textes de la littérature du XX ^e siècle (<i>Bodnár, Gy.</i>)	513
<i>Horváth Zoltán: Teleki László. 1810—1861. (Oltványi, A.)</i>	515
<i>Klanczay Tibor: Zrínyi Miklós (Komlószi, T.)</i>	520
<i>Gárdonyi Géza: La bonne heure du pauvre homme (Szakács, B.)</i>	523
<i>Joseph Reményi: Hungarian Writers and Literature (Mohay, B.)</i>	525

Chronique

A kiadvány előfizethető vagy példányonként megvásárolható:

az AKADÉMIAI KIADÓNÁL, Budapest V., Alkotmány utca 21.
 Telefon: 111—010, MNB egyszámlaszám: 46, csekkbefizetési számlaszám: 05.915.111—46
 az AKADÉMIAI KÖNYVESBOLTban, Budapest V., Váci utca 22. Telefon: 185—612
 a POSTA KÖZPONTI HÍRLAP IRODA 1. számú HÍRLAPBOLTJÁ-ban, Budapest, V., Bajcsy-Zsilinszky út 76. és bármely postahivatalban. Csekk számlaszám: egyéni 61. 257, közületi: 61.066. MNB egyszámlaszám: 2.

Előfizetési díj egy évre 42,— Ft

(Példányonként megvásárolható a posta nagyobb árusítói helyein is.)

Ara: 8,— Ft

Előfizetés egy évre: 42,— Ft

INDEX: 25.401

Megjelent a Magyar Tudományos Akadémia Irodalomtörténeti Intézete gondozásában **A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE** című (Főszerkesztő: *Sötér István*) hat kötetes magyar irodalomtörténeti kézikönyv öt kötete:

I.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-IG

Szerkesztette: *Klaniczay Tibor*

Írták: *Gerézy Rabán, Klaniczay Tibor, V. Kovács Sándor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Varjas Béla*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 576 l. 100,— Ft

II.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1600-TÓL 1772-IG

Szerkesztette: *Klaniczay Tibor*

Írták: *Bán Imre, Hopp Lajos, Klaniczay Tibor, Pirnát Antal, Stoll Béla, Tarnai Andor, Varga Imre*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1964. 648 l. 110,— Ft

III.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1772-TŐL 1849-IG

Szerkesztette: *Pándi Pál*

Írták: *Dezsényi Béla, Fenyő István, Horváth Károly, Julow Viktor, Lukácsy Sándor, Mezei Márta, Orosz László, Pándi Pál, Solt Andor, Sötér István, Szauder József, Tarnai Andor, T. Erdélyi Ilona, Tóth Dezső, Weber Antal*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 831 l. 138,— Ft

IV.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1849-TŐL 1905-IG

Szerkesztette: *Sötér István*

Írták: *Diószegi András, Gergely Gergely, Horváth Károly, Komlós Aladár, Kovács Kálmán, Mezei József, Nagy Miklós, Németh G. Béla, Németh Lajos, Osváth Béla, Somogyi Sándor, Sötér István, Szabolcsi Bence, Vajda György Mihály*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 1072 l. 175,— Ft

V.

A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE 1905-TŐL 1919-IG

Szerkesztette: *Szabolcsi Miklós*

Írták: *Bodnár György, Czine Mihály, Ferenczi László, Hanák Péter, József Farkas, Kiss Ferenc, Komlós Aladár, Osváth Béla, Rába György, Szabolcsi Miklós, Ungvári Tamás, Varga József, Vargha Kálmán*

Akadémiai Kiadó, Budapest 1965. 543 l. 95,— Ft